

Б.А. АБДУКАРИМОВ

ИЧКИ САВДО ИҚТИСОДИЁТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Б. А. АБДУКАРИМОВ

ИЧКИ САВДО ИҚТИСОДИЁТИ

Ўзбекистон Республикасининг Олий ва Ўрта маҳсус
таълим вазирлиги томонидан «Иқтисодиёт» таълим
йўналиши чалабалари учун дарслик сифатида тавсия
этилган

ТОШКЕНТ – 2008

Абдукаримов Е.А. Қазын савдо иқтисодиёти. Дарслік II қысым. Г., «Fan va texnologiya», 2008, 224 бет.

Ушбу дарсліккінг мақсади талабаларға савдо корхоналари фаолияттың бүйіча құқур билимлар беріш, уларнинг күсатқычтарини таҳсия қынш үсулларини чуқур үрганишни таъминлаш; бозор мунисабатлари шаклданаёттан шароитда савдо ва оммавий оқытланиш соҳаларининг прогнозлаш ва режалаштирил үсул-услубларини баён этиш, уларки амалиётда күллаш йүлларини талабаларға тушунтириш, бозор конъюнктура расидаги үзгаришларни баҳолай билиш, тижорат муаммоларини ҳал қылышта ижодий ёндошиш; ижтимоий-иктисодий, хукуқий ислоҳотларни савдо ва оммавий оқытланиш соҳаларыда амалға оширилиши юзасидан стратегик ва жорий қарорларни ишлаб чиқиш, уларни амалиётда ижросини таъминлаш қаби масалалар түркисіде назарий ва методологик билимларга, күнікмаларга зәға бўлишини таъминлашдан иборат.

Дарслікдан профессор-ўқытувчилар, аспиранттар, аспирант-тадқиқотчилар, магистрлар, малака ошириш курслар тингловчилари, раҳбарлар ва мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

* * *

Целью настоящего учебника является обеспечение получения научно-методологических знаний и навыков в области анализа деятельности торговых и предприятий общественного питания: методов прогнозирования и планирования сферы деятельности всех форм предприятий сферы обращения в условиях формирования рыночных отношений; их умелое использование в практической деятельности; уметь оценивать конъюнктуру рынка; творчески подходить к решению коммерческих проблем; принимать стратегические и тактические решения по социально-экономическим, правовым реформам, проводимым в сфере торговли и общественного питания; их реализовать на практике; повышать их социально-экономическую эффективность и т.д.

Учебником могут пользоваться преподаватели высших и средних специальных учебных заведений, аспиранты, аспирант-соискатели, магистры, слушатели курсов повышения квалификации, руководители и специалисты.

Масъул мухаррир: И. ИВАТОВ, и.ф.д., профессор.

Тақризчилар: А. СОЛИЕВ и.ф.д.проф;

Э. ФАЙЗИЕВ и.ф.н., доц.

ISBN978-9943-10-117-3

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2008.

Еу китоб марҳум отам Абдукарим Мадалбай ўғли ва онам Орзухон Шокирхон қизи хотирасига бағишиланган.

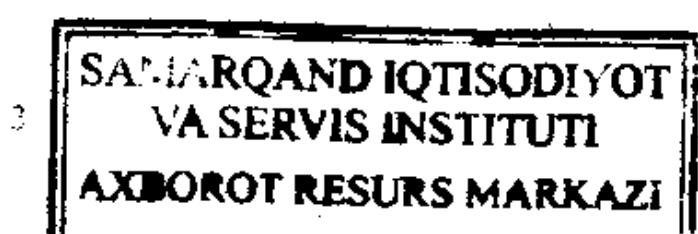
КИРИШ

Дарсликни чоп этиш иккя қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида фаннинг намунавий дастуридаги ўнта мавзу ёритилган (Тошкент, «Fan va texnologiya», 2007). Дарсликнинг иккянчи қисми «Савдода иш ҳаки», «Муомала харажатлари», «Даромад. фойда ва рентабеллик» ва оммавий овқатланиш соҳаси корхоналарининг иқтисодиётини хусусиятларини ёритишга бағишиланган.

Дарсликда барча маёзулар бозор иқтисодиёти хусусиятларидан келиб чиқсан ҳолда Ўзбекистон Республикасида ўтказилаётган ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий ислоҳотларни савдо ва оммавий овқатланиш соҳасида жорий қилиниш жараёнини намунавий дастур талабларидан келиб чиқсан ҳолда ёритиш, муаммолари ва ечимлари тўғрисида муаллифнинг фикр ва муроҳазаларини билдириш асосида ёзилди.

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш, кўп мулкчиликни ташкил қилиш, уларнинг асосида бозорнинг инфрагузилмасини яратиш, жамиятни иқтисодий механизмини тубдан янгилашта олиб келди. Бу жараёнда савдо ва оммавий овқатланиш соҳасини иқтисодий муносабатлари, ахборот тизими ва ҳуқуқий муҳити бозор иқтисодиёти шароитига мослаштирилмоқда.

Ушбу шароит савдо ва оммавий овқатланиш соҳаси корхоналари ва шахобчаларининг моҳияти, табиати, товарлар ва хизматлар бозоридаги ўрни, мавқеини ва аҳамиятини тубдан янгиланишга олиб келди.

Бу жараёнда рўй бераётган айрим ҳодисаларни мисолга келтирамиз.

Улар қуидагилардан иборат:

биринчидан, савдо ва оммавий овқатланиш соҳасида бозор иқтисодиётига ўтишнинг бошлангич даврида мулк муносабатлари тубдан ўзгартирили, хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш соҳада амалга оширилди;

иккинчидан, ушбу соҳаларда давлат ва кооператив тизимларни монопол фаолиятига барҳам берилди;

учинчидан, савдо ва оммавий овқатланиш корхоналари ва шахобчаларининг мақсад ва вазифалари, олдинги маъмурий-бошқарув тизимишлагига нисбатан бутунлай янги тус олди;

тўртинчидан, бозор иқтисодиёти савдо ва оммавий овқатланиш соҳаси корхоналари ва шахобчалари фаолиятининг юритиш тартибини янгилади ва бу соҳаларда тадбиркорлик бизнеси шаклланди;

бешинчидан, ушбу соҳаларда ҳар хил ташкилий-хукуқий шакллар вужулга келди;

олтинчидан, бу соҳалар фаолиятида ташки муҳит ўзгарди, уларнинг микро, мезо ва макро даражадаги алоқалари бозор иқтисодиёти шароитига мослаштирилди;

еттинчидан, ушбу соҳаларнинг иқтисодий механизми тубдан ўзгарди. Булар фаолиятида маъмурий тарзда товар тақсимотлари кўрсаткичларини режалаштириш ўрнига иқтисодий усулларни ишлатиш, иқтисодий эркинлик, мустақил бошқарни, мулкни тасарруф қилиш ва унга эгаллик, ўз ресурсларини мустақил ишлатиш, иқтисодий ва хукуқий жавобдорлик кабилар кириб келди.

Бундай шароитда корхоналар за шахобчаларнинг иқтисодий-молиявий барқарорлиги, тижорий ютуқлари улар фаолиятининг самарасига боғлиқ.

Ушбу масадани ҳал қилини соҳадаги кадрлар малакаси, касбий маҳорати ва кўнижматарига боғлиқ.

Юқоридагилардан көлиб чиққан ҳолда, ушбу соҳалар учун юқори маҳакали иқтисодчилар ва менежерлар, маркетологларни тайёрлаш, уларга бошқарув ва иқтисодиёт түғрисида чукур билимлар ва кўникмалар бериш муҳим аҳамият тонади.

Шу билан боғлиқ ҳолда «Ички савдо иқтисодиёти» фанини ўқитиши, бозор иқтисодиётига мос ҳолда унинг таркибини шакллантириш ва мазмунини ёритиш муҳим аҳамиятта эга. Буларнинг ҳаммаси муаллифни «Ички савдо иқтисодиёти» фанидан ўзбек тилида илк бор ушбу дарсликни тайёрлашга ундади.

Ушбу дарслик келтирилган вазифаларни адо этиш борасида соҳа кадрларни иқтисодий билимлар даражасини оциришда баҳоли кудрат хизмат қиласи деган умиддамиз.

Ушбу дарслик бўйича фикрлар ва мулоҳазалар бўлса, сиз ўқувчиларнинг холис таклиф ва тавсияларингизни кутиб қоламиз ва оддиндан миннадорчилик билдирамиз.

11-боб. САВДОЛА ИШ ҲАҚИ

- 11.1. Иш ҳақи тушунчаси, моҳияти ва аҳамияти.
- 11.2. Иш ҳақини ташкия қилиш қоидлари.
- 11.3. Иш ҳақини шакилари, тизими ва ҳисоблаш усуллари.
- 11.4. Иш ҳақи фондини таҳлили (омиллар).
- 11.5. Иш ҳақи фондини режалаштириш.

11.1. Иш ҳақи тушунчаси, моҳияти ва аҳамияти

Иш ҳақи иқтисодистда ташки кўринишдан бажарилган ишни иш берувчи томонидан, меҳнат харажатлари натижасига қараб, пул сифатида тўланадиган, ишчини рағбатлантиришининг пулдаги ифодасидир. Лекин, бундай тариф юзаки ва уни ички табиатининг моҳиятини ёритмайди.

Социалистик жамият даврида иш ҳақига давлат томонидан ишчиларни моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун меҳнатни сон ва сифатига қараб тақсимланадиган миллий даромаднинг бир қисми сифатида қаралган. Бундай тариф ўша даврнинг ижтимоий-иктисодий муносабатлари тавсифига ва маъмурий бошқарув тизимига мос келган.

Бозор иқтисодиёти ижтимоий-иктисодий муносабатларнинг мазмунини тубдан ўзгартиришга олиб келди ва бозор иқтисодиётига мос иқтисодий дастакларни вужудга келтирди. Лекин ҳозирги иқтисодий ва оммавий адабиётларда иқтисодий категорияларга, жумладан, иш ҳақига нисбатан ягона фикр йўқ. Уларнинг мазмунига ҳар хил таърифлар берилиши, турли хил ёритилишга олиб келмоқда. Шу сабабли биз иш ҳақига берилган айрим таърифларни келтиришни лозим топдик. О.Е. Лу-

чинин «Статистика в рыночной экономике» (Ростов-на-дону, «Феникс», 2006) иш ҳақига қуйидаги таъриф беради: «Иш ҳақи – ижтимоий зарурый мәнненниң сөн ва сифатига боелик ҳолда ишчининг мәннат даромадидир» (382 б.).

Г.Х. Гендер, Н.И. Веденниковалар «Оплата труда в учреждениях бюджетной сферы» (Санкт-Петербург, «Питер», 2003) иш ҳақининг мағиятини ёргиши «... бозор иқтисодиётида иш ҳақи мәннат ресурсы баҳоси (ишчи кучи)» деб таърифлайди.

Ўзбекистон Макроиқтисодиёт ва Статистика Вазирлигининг 1998 йил 26 октябрь 33-сончи қарори билан тасдиқланган «Инструкция по статистике численности и заработной плате работающих по найму»да (Тошкент, 1999) иш ҳақи қуйидаги таърифланган: «Иш ҳақи» тушунчаси пул ва натурал шаклдаги барча турдаги маошларни (ва ҳар хил мукофотлар, устамалар, қўшимчалар, ижтимоий имтиёзлар)ни... қамрайди».

Ўзбекистон Республикасининг мәннат кодексида иш ҳақи атамаси ишлатилмаган, унда «Мәннат ҳақи» иш ҳақи мазмунида ишлатилган. Кодекснинг 153-моддасида «Мәннат ҳақининг миқдори иш берувчи билан ходим ўртасидаги келишувига биноан белгиланади.

Мәннат ҳақи шакли ва тизимлари, мукофотлар, қўшимча тўловлар, устамалар, рағбатлантириш тарздаги тўловлар, жамоа шартномаларида, шунингдек, иш берувчи томонидан касаба ўюнмаси юмитаси томонидан қабул қилинадиган бошқа локал ҳужжатлорда белгиланади. Мәннат ҳақи, қойда тарқасида пул шаклида тўланади. Мәннат ҳақини натура шаклида гўлаш тақиқланади. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан белгиланган ҳолда бундан мустасно»-леб ёзилган.

Иш ҳақига таалукоти чист ял адабиётларда берилган бошқа таърифларининг айримларини келтирамиз. Уларда:

Иш ҳақи – бу мәннат баҳоси, бу ишчи кучи баҳоси, бу мәннат хизматлари баҳоси; бу иқтисодий рентанинг

шакли, бу ишчи кучини ижараси учун тўлов каби таърифлар келтирилган.

Бундай таърифларни юзлаб келтириш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, иш ҳақи ниҳоятда мураккаб иқтисодий категория эканлигига шубҳа туғилмайди.

Ушбу масала юзасидан биз ўз муроҳазаларимизни билдириб ўтамиз.

Иш ҳақи назарий жиҳатдан тарихий, ижтимоий-иктисодий категориялар.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар хил моддий неъматлар қаторида ишчи кучи олди-сотди предмети сифатида меҳнат бозори обьектига айланади. Ишчи кучи олди-сотди предмети сифатида истеъмол қийматга ва қийматга эга бўлиши керак. Ушбу тушунчалар бошқа моддий неъматлар истеъмол қиймати ва қиймати тушунчаларига нисбатан фарқ қилиб, жуда мураккаб ва иқтисодий-статистик нуқтаи назардан ҳисобга олиниши анча мураккабдир.

Кўп ҳолларда ишчи кучи ва меҳнат товар деб ишлатилади. Аслида товарнинг ижтимоий-иктисодий мөҳиятидан келиб чиқилса, ишчи кучи ва унинг меҳнати бошқа товарлардан шаклан ва мазмунан фарқ қиласди.

Товар деб ўзи учун эмас, сотиш учун ишлаб чиқилган маҳсулотни тушунамиз. Олди-сотди натижасида товарнинг эгаси, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш хукуқи ўзгаради. Товар айрбошлиш жараёнидан чиқиб, истеъмол жараёнига ўтади ва истеъмол предметига айланади. У истеъмолчиларнинг эҳтиёжини қондирувчи моддий неъмат сифатида хизмат қиласди.

Ишчи кучи биринчидан, шаклан моддий неъмат эмас, у ишлаб чиқариш қуввати сифатида фаолият кўрсатувчи жонли омилдир;

иккинчидан, у олди-сотди жараёнида ўзи сотилмайди, унга эталик қилиш хукуқи ўзгармайди, бозорда меҳнат ресурси, меҳнат жараёнида ишлатиладиган унинг

касбий маҳорати, Қуввати, яъни унинг меҳнат қобилияти сотилади;

учинчидан, моддий неъматларнинг олди-сотди жараёнида тўла қиймати (бу ерда тўла қиймат деганда, унинг ҳақиқий қиймати эмас, ижтимоий-зарурӣ қиймати, яъни унинг барча омиллар тъсири натижасида шакланган қийматининг пулдаги ифодаси, яъни баҳоси эътиборга олинган), айирбошланади, сотилади. Ишчи кучи атамасига келсак, унга меҳнатининг тўла қиймати тўланмайди, аксинча, қийматини бир қисми тўланади. Чунки, унинг меҳнати натижасида қўшимча қиймат яратилади.

Ишчи кучи меҳнатининг зарурӣ қисмига иш ҳақи тўланади, қўшимча қиймат яратувчи қисмининг қиймати иш берувчи, яъни мулк эгаси (давлат, жамоа, корхона, иш берувчилар) ҳамда жамият тараққиёти учун зарур бўлган қисмида қолади;

тўртинчидан, моддий неъматларнинг олди-сотди жараёни бирор бир лаҳзада содир бўлади, ишчи кучи меҳнатини олди-сотди жараёни узоқ даврда содир бўлади.

Ушбулар нуқтаи назаридан келиб чиқиб, ишчи кучи, меҳнат алоҳида, ўз хусусиятига эга бўлган, олди-сотди жараёнининг предмети сифатида қаралиши лозим.

Бу борада иш билан меҳнатни фарқлаш зарур. Ишни ишчи кучи, яъни унинг меҳнати, меҳнат қилиш қобилияти бажаради. Иш берувчи ишчининг бажарган иши учун ҳақ тўлайди. Шунинг учун ҳам расмий хужжатларда иш ҳақи атамаси ишлатилади.

Умуман олганда, ҳаётда ишчининг жисмоний ва интеллектуал меҳнат қилиш қобилияти сифатида, унинг тўла қиймати тўланмайди, аксинча, уни қийматининг бир қисми-баҳоси меҳнат қилиш жараёнида тўланиб борилади.

Меҳнат (6.4-мавзуга қаралсин) бу ишчиларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида амалга ошириладиган онғли фаолиятидир.

Шундай қылыш, ишчи кучи ёки унинг меҳнатини умуман товар сифатида тарифлаш илмий-назарий нуқтаи назардан түғри бўлмайди. Ишчи кучининг онгли фаолияти, унинг жисмоний ва интеллектуал меҳнат қилиш қобилияти бозорда сотилади ҳамда шу қобилият товар бўлиб ҳисобланади.

Иш ҳақига эса юқорида келтирилган товар қийматининг бир қисмини (зарурый меҳнат) пулдаги ифодаси нуқтаи назардан қарааш лозим.

Иш ҳақи ишчи меҳнати мотивациясини ва раъбатлантиришнинг шакли сифатида намоён бўлади.

Иш ҳақи, меҳнат ҳақи категориялари адабиётларда кўп ишлатилади, айримлар уларни синоним қаторида ишлатади¹, айримлар уларни фарқлайди. Бунга тегишли фикрларни биз юқорида ҳам келтирдик. Масалан, Ю.Ф. Елизаров «Экономика организаций» дарсликida (М., «Экзамен», 2005) «...иш ҳақидан, меҳнатта тўлов (меҳнат ҳақи) кентроқ тушунча бўлиб, у иш ҳақидан ташқари ҳар хил тўловлар ва имтиёзларни ўз ичига олади»-деб таъкидлайди (115 бет). Муаллифнинг ушбу фикрларига қисман қўшилган ҳолда қуйидаги назарий фикрларни эътироф этиш зарур деб ҳисоблаймиз.

Ҳақиқатдан олганда ҳар хил қўшимча тўловлар иш ҳақининг элементи ҳисобланади. Иш ҳақини бир неча хил элементларга бўлиш мумкин. Улар асосан (базали) иш ҳақи, устамалар, қўшимча тўловлар ва иш ҳақининг ўзгарувчан қисмидир (ҳар хил раъбатлантирувчи тўловлар).

Асосий иш ҳақи ишчининг функционал вазифаларини ҳар қандай шароитда ўз вақтида ва сифатли бажариши учун тўланадиган, белгилаб кўйилган, доимий тўланадиган пул тўловидир (айрим ҳолларда натурал ҳолда бўлиши ҳам мумкин).

¹ Ращкий К.А. «Экономика предприятия». М., ИВЦ «Маркетинг», 1999.; Экономика предприятия (фирма), Коллектив авторов. М., ИНФА-М., 2004.; Ворст Й., Ревентлоу П., Экономика фирмъ. М., Высшая школа, 1994.

Устамалар ва құшимча тұловлар ишчи мәжнатининг алохыда шарт-шароити ва мазмунни учун тұланади. Масалан, мәжнат стажи, құшимча функцияларни бажарған-лиги, кечқурун, дам олиш ва байрам күнларида ишлаганлиги учун, ишламаған вакылари учун тұлов, ҳудудий коэффициентлар, оғир шароитлардаги ишлар учун құшимчалар ва ҳоказолар.

Иш ҳақининг ўзгарувчан қисми режадан юқори дарежада бажарылған иш натижалары учун тұланади. Үнга ҳар хил мукофотлар киради. Масалан, товар айланиши режасини ортиғи ча бажарыны учун, бирон давр (квартал, йил) натижалари учун тұланадыған мукофотлар, бонус тұловлар ва ҳоказолар учун.

Расмий статистикада «Ишчи күчини сақлаш учун кетған харажатлар» күрсаткичи ишлатылады. Ушбу күрсаткични бизнинг фикримизча мәжнат ҳақининг зарурый қисмининг қийматига тәнгаштыриш мүмкін.

Мәжнат ҳақига иш ҳақыдан ташқары мәданий-оқартув, соғломлаштыриш, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, ижтимоий сұгурулар, махсус тұловлар ва бошқа харажат кабилар киради.

Мәжнат ҳақининг ижтимоий пакети таркибига қуйидагиларни киритиш мүмкін:

- ҳар хил ижтимоий тұловлар;
- номоддий (пұлсиз) имтиёзлар (ҳар хил имтиёзлар, иш вактини мослаштыриш, құшимча мәжнат таътилини бериш, эрта нафақага чиқариш за ҳ.к.);
- фирма, корхонанинг акцияларни ўз ишчиларига сотиши;
- мәжнат шароити ва мазмунини яхшилаш;
- ишда яхши ижтимоий, психологияк мұхитни яратиши;
- ишчиларни хизмет поғоналаридан күтарилиб бори-лишини таъминлаш.

Шундай қилиб, «иш ҳақи» мікдори «мәжнат ҳақи» мікдоридан («Ишчи күчини сақлаш учун харажатлар») таркиби билан фарқланади.

Мотивация деганда ишчининг фаолият учун ички дунёвий қизиқишини тушуниш керак. Мотивация инсон эҳтиёжини ўз меҳнати фаолияти орқали қондиришга интилишидир. Меҳнат фаолияти орқали инсон ўзининг нафақат моддий эҳтиёжларини ҳамда ижтимоий эҳтиёжини ҳам қондиришга интилади (масалан, ўзини ҳимоя қилиш, дўстона муносабатлар, бошқалар ҳурматига сазовар бўлиш, шон-шарафга эга бўлиш, нуфуз кабилар).

Иш ҳақи категориясини назарий ва амалий нуқтаи назардан номинал иш ҳақи ва реал иш ҳақига ажратиш зарур. Чунки иш ҳақининг реал миқдорига инфляция, баҳо каби омиллар салбий таъсир кўрсатади. Улар натижасида номинал иш ҳақи — иш ҳақи пул ҳисобида ўзгармай турса, реал иш ҳақи — олинган пулга сотиб олинадиган товарлар ва хизматлар миқдори камайиб боради. Шунинг учун ҳам жаҳон амалиётида иш ҳақини индексация қилиш кўлланилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат ҳақи ёки иш ҳақини талқин қилганда, бизнинг фикримизча қўйидаги назарий масалаларни эътиборга олиш зарур.

Иш ҳақи юридик шахс мақомига эга бўлган хўжалик субъектлари фаолияти билан боғлиқ бўлиб, у ёлланма ишчиларга тўланади. Якка тартибдаги ёки оилавий тадбиркорларда фаолият (иш) юритувчилар учун меҳнат натижаси қандай тўланади? Меҳнат натижаси иш ҳақи сифатида намоён бўядими ёки бошқачами, деган саволлар туғилади. Ушбу масала бўйича биз ўз фикр мулоҳазамизни билдиromoқчимиз.

Ушбу масалага назарий нуқтаи назардан ёндашсак бундай хўжалик субъектлари учун иш ҳақи категорияси мазмунан мос келмайди.

Улар учун меҳнат фаолияти натижасидан олинган даромад категориясини ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, якка тартибда ишлаётган тадбиркорнинг даромади, оиланинг иш фаолиятидан олган даромади. Ушбу даромадни назарий ва амалий жиҳатдан ёритища

уларни икки қисмга бўлиб қараш керак. Яъни, даромаднинг бир қисми шахсий истеъмол учун ишлатилади. Уни шахсий истеъмол фонди деб юритиш ва уларнинг иш ҳақига тенглаштириш мумкин.

Даромаднинг иккинчи қисми фаолиятни кентгайтириш ёки такомиллаштириш учун мўлжалланган бўлиб, уни жамғариш фонди деб аташ мумкин.

Худди шундай шахсий томорқаларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришда маҳсулотта тўлов сифатида уларни натурал маҳсулотлари хизмат қиласди. Бунда маҳсулотнинг бир қисми бозорга чиқарилиб қиймат шакли (пул)да намоён бўлиши, иккинчи қисми уруғлик фондини ташкил қиласди. Ёки маҳсулот оиласди натурал шаклда ишлатилиб, бир қисми истеъмол фондини иккинчи қисми уруғлик фондини ташкил қиласди.

Булар ҳам меҳнат ҳақи (тўлови) билан иш ҳақини ўртасидаги фарқларни англатувчи белгилардан ҳисобланади.

Иш ҳақининг моҳияти ва аҳамияти унинг иқтисодий жараёнда бажараётган функцияларидан келиб чиқади.

Иш ҳақи биринчидан, меҳнатни моддий рағбатлантириш функциясини бажаради. Бу функцияни иқтисодий деб ҳам айтиш мумкин. Бу функция иқтисодий деб юритилса иш ҳақини рағбатлантириш функциясига кенгрок қараш зарур бўлади. Масалан: иш ҳақининг табақаланиши ҳамда аҳолининг даромади, ҳарид қобилияти, минимал эҳтиёж саватчасининг шаклланиши масалаларини киритиш мумкин. Ушбу функцияни бажариш орқали иш ҳақи меҳнат мотивациясини кўтарилишини таъминлайдиган омил сифатида хизмат қиласди;

иккинчидан, ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш функциясини бажаради. Иш ҳақи ҳақиқатда ишчи кучини (умуман инсониятни) такрор ишлаб чиқариш учун моддий омил яратувчи восита сифатида хизмат қиласди;

учинчидан, ижтимоий функцияни бажаради. Иш ҳақи аҳолининг нафақат моддий, балки ижтимоий эҳтиёжларини қондириш учун ҳам хизмат қилади. У орқали ижтимоий ҳақиқатни таъминлаш мумкин, аҳолининг юқори ҳаёт даражаси, ишчилар ва улар оиласи ҳайтини сифати таъминланишига эришилади;

тўртинчидан, ҳисоб-китоб функциясини бажаради. Иш ҳақи орқали ишчининг меҳнат қилиш қобилияти, куввати ҳисоб-китоб қилинади, баҳоланади. Жамиятда фаолият кўрсагаётган ҳар хил тармоқ, соҳадаги ишчиларнинг меҳнат қобилиятини, уларнинг мураккаблиги ёки соддалигини солиштириш имконияти туғилади. Ишлаб чиқариш (иш, хизмат) жараёнида жонли меҳнатнинг ҳиссасини аниқлаш имконини яратади (масалан, товар, иш, хизмат баҳосида, таниархида, савдода муомала харажатларида ва ҳ.к.);

бешинчи функциянига тақсимотни киритиш зарур. Бу функция орқали иш ҳақи жамиятда яратилган биринчидан, миллий даромадни аҳоли ўртасида, уларнинг меҳнатининг сон ва сифэт жиҳатларидан келиб чиқиб пул ва натурал шаклда тақсимланишини, иккинчидан, товар ва хизматларни реал иш ҳақи сифатида аҳоли ўртасида тақсимланиши таъминланади;

олтиинчидан, иш ҳақи жамиятни бошқаришда давлат томонидан тартибга солиш воситаси сифатида ишлатилади. Иш ҳақи товарлар ва хизматларни таркибининг асосий элементларидан бири. Кийматнинг классик формуласига эътибор берилса $c + v + m$ иш ҳақи товар ва хизматлар қийматининг иккинчи элементи « v » сифатида намоён бўлади.

Ушбулардан келиб чиқиб давлат «Минимал иш ҳақи»ни белгилаш орқали, баҳони, талаб ва тақлифни тартибга солади ҳамда инфляциянинг таъсирини чегаралайди;

еттиинчидан, иш ҳақи сиёсий функцияни ҳам бажаради, масалан, иш ҳақини камайтириш аҳоли томонидан норозичиликка, иш ташлашларга олиб келади, бу эса

сиёсий мұхитни бузиб юборади. Шу сабабли иш ҳақининг даражасини, унинг ҳолатини нафақат иқтисодчилар, балки жамият ҳолатини үрганувчи сиёсатчилар, давлат арбоблари, социологлар, психологлар ва бошқа мутахассислар ҳам чукур үрганиши зарур.

11.2. Иш ҳақиғи ташкил қилиш қоидалари

Иш ҳақининг шакланиши, ҳисоб-китоби, белгиланышы жараёнида бутун жаҳон амалиётида қабул қилинган, ишлатилаётташ қоидалар мавжуд. Ушбу қоидаларга иш берувчи томонидан риоя қилиниши, давлат, жамият, касаба уюшма ташкилотлари ҳамда ҳар бир ишчи томонидан назорат қилиниши ва талаб қилиниши мүкин.

Ушбу қоидаларга куйидагиларни киритиш мүмкін:

- мәҳнатни сифат ва сөн жиҳатларини ҳисобга олиш, уни ишлаб чиқариш (хизмат) натижаларига қараб рағбатлантириш;
- иш ҳақини дифференциация қилиш. Ушбу қоида иш ҳақини ишчининг малакаси, мәҳнатининг мураккаблиги ва соддалигига, ақлий ва жисмоний мәҳнатта, мәҳнат шароитига, мәҳнатни нормаллаштириш каби ҳамда бошқа омилларни ҳисобга олған ҳолда белгиланышини талаб қиласы;
- иш ҳақи ҳар қандай хўжалик субъекти ходимларининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш керак;
- моддий рағбатлантириш шакллари, миқдори рақобатбардошликтини таъминлаши керак;
- иш ҳақи давлат томонидан белгиланган минимал иш ҳақи миқдоридан кам бўлмаслиги керак;
- реал иш ҳақининг мунтазам ошириб боришни таъминлаш зарур. Номинал иш ҳақи ўсиш даражаси инфляция даражасига нисбатан юқори бўлишини таъминлаш;
- мәҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси ўртача иш ҳақининг ўсиш даражасига нисбатан юқори бўлишини таъминлаш.

Иш ҳақини ташкил қилиш қоидаларини кўриб чиқишида биринчи омил сифатида давлатнинг ролини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ. Давлат иш ҳақи тизимини қонуний нормалар орқали бошқаради, у иш ҳақини бошланғич, базис даражасини белгилайди. Унга минимал иш ҳақи миқдори, минимал яшаш даражаси каби кўрсаткичларни киритиш мумкин. Булардан ташқари, давлат иш куни давомийлигини, меҳнат таътили даврини ва уларга тўлов миқдорини белгилайди. Давлат ишчи ва иш берувчилар ўртасидаги низоларни суд орқали ҳал қилувчи арбитор бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида меҳнатнинг ҳукукий қонуний хужжати сифатида Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси ҳисобланади (ушбу қонун Ўзбекистон Республикасида 21 декабр 1995 йили тасдиқланган ва 1996 йил 1 апрелдан амалга тушган). Ушбу меҳнат кодексининг 16-моддасида меҳнаткашларнинг меҳнат ҳукуқлари, жумладан, меҳнат мотивацияси ва воситалари белгилаб қўйилган.

Улар қаторига қўйидагилар киради:

- меҳнат ҳақини қонун билан белгилаб қўйилган минимал миқдордан кам бўлмаган даражада олиш;
- тасдиқланган меҳнат таътили ва уни ҳақини олиш, дам олиш ва байрам кунлари дам олиш;
- меҳнат шарт-шароити, унинг хавфсизлиги ва гигиенаси таъминланишига эга бўлиш;
- меҳнат фаолияти билан боғлиқ заарларнинг қопланиши;
- қонун билан белгиланган ижтимоий имтиёзлардан фойдаланиш ва ҳ.к.

Иш берувчи ва ишловчининг ўртасидаги ижтимоий-меҳнат муносабатлари ва иш ҳақи масалалари хўжалик субъектларининг ичida тузилган меҳнат шартномаси билан тартибга солинади. Ушбу шартномада меҳнат шароити, иш ҳақи, уй жой ва медицина таъминоти, қафиллар ва имтиёзлар кабилар ўз аксини топади. Шартномалар муддатсиз, бирон муддатга (беш йилга) ёки би-

рон ишни бажарғыш даурига түзилади.

11.3. Иш ҳақынанғ шакллари, тизиме ва ҳисеблаш үсуллари

Жаҳон амалиётида иш ҳақини ҳисоб-китоб қилиш учун тан олинган иш ҳақи шакли ва тизими яратылған.

Иш ҳақи қўйидаги иккى шакидан иборат:

- вақтбай иш ҳақи,
- ишбай иш ҳақи;

Иш ҳақи икки хисс тизимда, яъни тарифли ва тарифсиз тизимда амал қўзади.

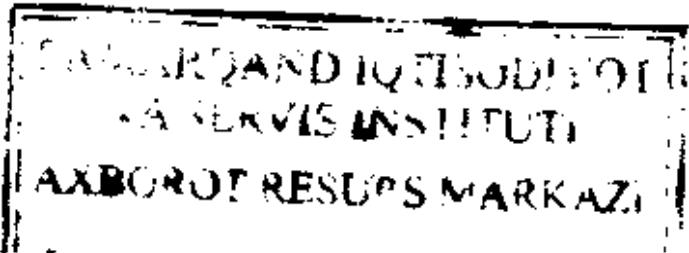
Вақтбай иш ҳақи оддий вақтбай (соат, кун, ҳафта, ой) ва вақтбай — мукофотли тизимларга бўлинади.

Ишбай иш ҳақи эса оддий (бевосита) ишбай, ишбай-мукофотли, биявосита-иийбай, аккорд тизимларига бўлинади.

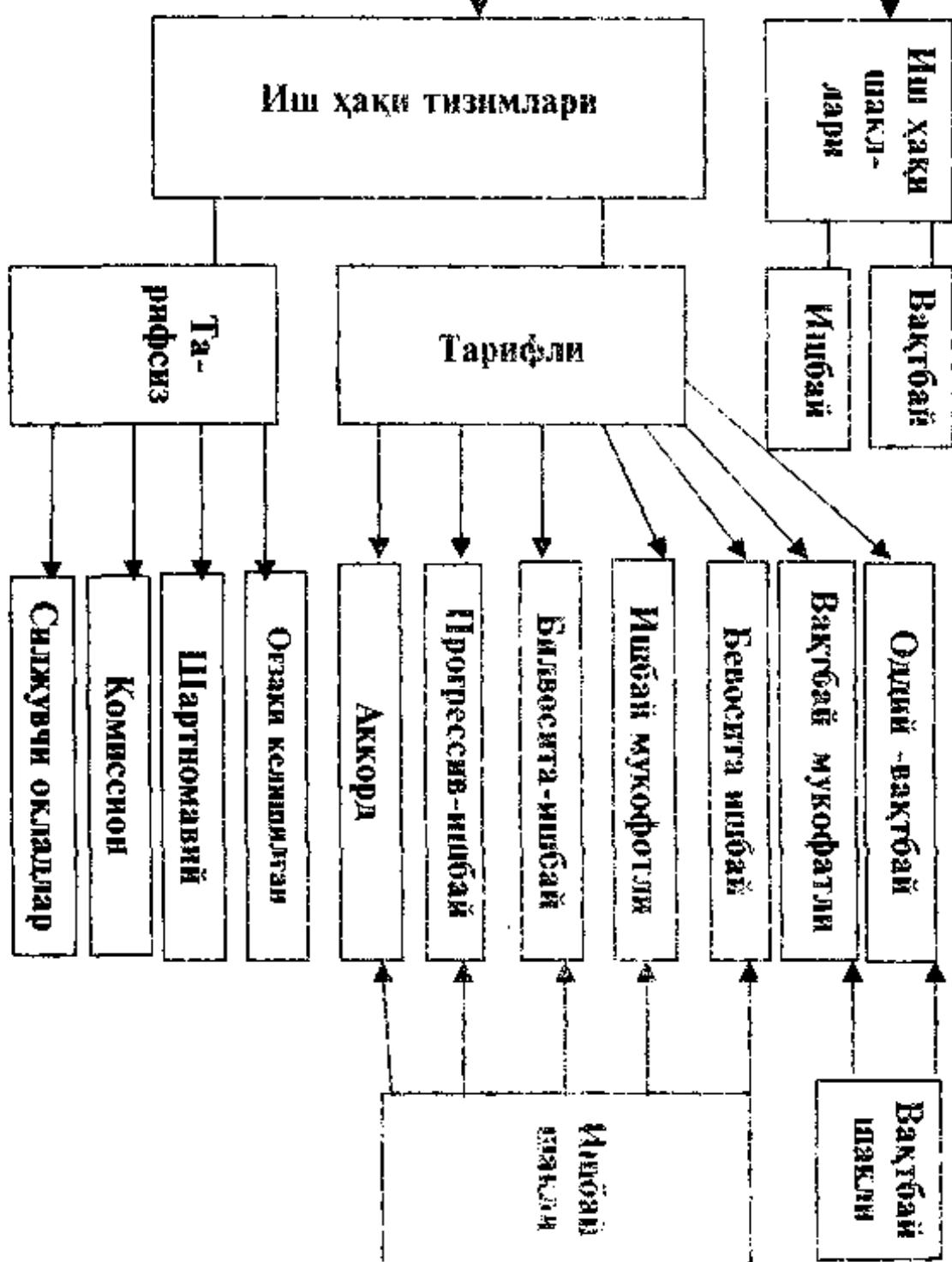
Юқоридагилар ҳаммаси таърифли тизимга киради.

Булардан ташқари, тарифсиз тизим ҳам қўлланилади.

Иш ҳақи шакллари ва тизимларини қўйидаги 11.3.1-чизмада ифода этамиз.

Иш ҳақи шакллари за тизимлари

Ми хакк шакллари ва тиймлари

11.3.1. «ИЗМЯ

Иш ҳақини ташкиллаштириш хўжалик субъектларидаги куйидаги элементлар (кўрсаткичлар)ни ишлаб чиқиш (шаклантириш, ҳисоблаш тасдиқлаш) билан амалга оширилади:

биринчидан, меҳнатни нормаллаштириш;

иккинчидан, тариф тизимини аниқлаш;

учинчидан, иш ҳақини муқобил шакли ва тизимини танлаш;

тўртинчидан, иш ҳақи фондини шаклантириш;

бешинчидан, моддий рагбатлантириш турларини белгилаш.

Меҳнатни нормаллаштириш меҳнат сифатини ва умумий натижага индивидуал шахсларнинг ҳиссасини аниқлаш воситаси сифатида хизмат қилади. Меҳнатнинг самарадорлигини ошириш ҳамда иш ҳақини оқилона белгилаш, уни ташкил қилиш учун илмий асосланган меҳнат нормаси ва нормативларини ишлаб чиқиш катта аҳамиятта эга. Норма ва нормативлар орқали меҳнат ва иш ҳақи кўрсаткичларини чуқур тадқиқот қилиш, прогностлаш ва режалаштириш осонлашди.

Бозор иқтисодиёти шароитида норма ва нормативлар меҳнатни одилона, адолатли ва ҳакқона баҳолашни таъминлайди. Бу эса ўз вақтида корхона, ташкилот ва бошқаларда жамоанинг жипслashiшига, меҳнат унумдорлигини ва самарадорлигини оширишга олиб келади.

Савдода меҳнатни нормаллаштириш орқали сотиб оловчиларга хизмат кўрсатиш (масалан, бир сотувчи бирон даврда нечта сотиб оловчига хизмат қилиши) мумкинлиги нормасини, сотувчилар, раҳбарлар, мутахассислар ва ёрдамчи ходимларнинг рационал сонини ва бошқа кўрсаткичларни аниқлаш мумкин.

Тариф тизими – норматив мажмуаси бўлиб, улар асосида иш ҳақини дифференциациялаш таъминланади. Иш ҳақини дифференциациялаш меҳнатнинг мураккаблиги, щарт-шароити, табиий-иқлимий шароити, меҳнатнинг интенсивлиги унинг тавсифини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Иш ҳақини ташкил қилишнинг асосини тариф тизими ташкил қилади.

Биз югорида келтирганимиздек Ўзбекистон Республикасида ҳам иш ҳақи тизими тарифли ва тарифсиз иш ҳақи тизимидан ташкил топади.

Тариф тизими қуйилаги норматив хужжатлардан таркиб топади:

I иш ва сийчандар касб-хунарини тарифий- малакавий маълумотномаси ҳамда хизматчилар лавозимини малакавий маълумотномаси. Ушбу маълумотнома норматив ҳужжат ҳисобланаб, ишчи ва ишчига, лавозимга қўйиладиган талабларнинг малакавий таснифини белгилайди. Унда ишчига ёки ишни бажариш учун зарур бўлган билим, кўникмалар ва ҳар хил касб, малакага тааллукли ишлар туркуми тарифланади. Тарифий – малакавий маълумотнома ишчилар малакаси даражасини ва тариф разрядини белгилайди.

Тарифий-малакавий маълумотнома бажариладиган ишларнинг тўла тавсифини ва уни бажарадиганлар учун малакавий табабларни ўз ичига олади. Улар ишни баҳолашиб ягона мезондан фойдаланишини ва ишнинг мураккаблигидан келиб чиқиб ишчиларга тааллукли разряд белгилашни гаъминлайди.

Хозирги даврда Ўзбекистонда 1985 йил тасдиқланган Ягона тариф-малака маълумотномаси (ЯТММ) ишлатишмоқда. Унда ишнинг тавсифи ва ишга қўйиладиган талаблар келтирилган. Маълумотномада ҳар бир касб-хунарга бериладиган малакавий разряд кўрсатилади.

ЯТММ га ўхшаш «Хизматчилар лавозими малакавий маълумотномаси» (ХЛММ) мавжуд. Унда ҳар бир лавозимда бажарилиши лозим бўлган бурчлар ва мутахассисларга, хизматчиларга қўйилалигиган малакавий талаблар келтирилади.

II тариф ставкаси, иш вақти ўлчов бирлигига тўланадиган иш ҳақи микдорининг пулдаги ифодаси.

Ишчиларга иш ҳақи тұлаптағы зақын үлчов бирлигіда (соғы, кун, ой) иштеб чыкырғаның маңызат (иш, хизмат) учун тұланатын иш ҳақи миқдори белгиланади. Тариф ставкасінің уәкілі бу түрінде (соғы, кун, ой) ишлатылғандағы мөннен нормалардың туридан бөлінік бўлалди. Ҳозирги кунда соғтбай тариф ставкасінің ишлатын күнроқ тарқасын. Уақытшының айтганда ишчилар учун тариф ставкасының зақын үлчов бирлигіда бажариладиган саный мөннен («б» - разряд) учун тұланатын иш ҳақинин абсолют (пур ифодасида) миқдорини белгилайди.

«О» - разряд тариф ставкасын кавлаг төмьиңдан белгиланған мөннен иш ҳақи миқдоридан кам бўлмаслиги керак. Раҳбарлар, мутахасислар, хизматчилар, ёрдамчи химатчилар ва айрім нормалаштириш мумкин бўлмаган ишларни бажарувчилар учун тариф ставкаси лавозим оқлади орқали белгиланади.

Тариф ставкага нисбатан раңбезлантириш тизими шаклланади. Мукофотлар, қуанымчайлар, устамалар, худудий коэффициентлар тариф ставкасига нисбатан фоиз ҳисобида белгиланади.

Бажариладиган иш хизмат разрядига қараб аникланган, тариф ставкаларининг бир-бирига нисбати тариф сеткасида хар бир разряд учун күрсөтиладиган тариф коэффицентларида үз аксийк төгади. «б» разряд коэффициент бирга тенг, «О» разряддан бошлаб тариф сеткасида белгиланған максимал разряд ача тариф коэффициенти ортиб боради (тариф сеткасига қарадын 11.3.1-жадвал).

III тариф сеткасі иш ҳақини дифференцияцияланған миқдорни белгилайди. Учта мөннен (ни, хизматлар)нинг хусусиятларидан келиб чынроқ ишчилар учун белгиланадиган разрядига қараб тариф коэффициентлари орқали ойлик тариф ставкалари аникланади. Тариф сеткасида иш ҳақи изкатасы ишлатылади, унда тариф разряди ва тариф коэффициентлари, тариф ставкаси үз ифодасини төнади.

Хозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси бюджетдан молиялаштириладиган корхона, ташкилот ва муассасалар ишчи – химатчилар учун иш ҳақини белгилашда Ягона тариф сеткаси (ЯТС) асосида ҳисоб китоб қилинади.

Ягона тариф сеткасида тариф разряди ва тариф коэффициентлари келтирилади.

Тариф разряди ишчининг малака даражаси, ишнинг мураккаблиги, реал (аниқ)ликлиги ва бажариладиган вазифанинг жавобгарлигини аниқлайди.

Тариф коэффициенти тариф ставкасини тариф разрядининг ортиб боришига нисбатан юқориланиш даражасини белгилайди, яъни «0» разрядга нисбатан юқори малакали иш, хизмат неча маротаба кўпроқ иш ҳақи олишини кўрсатади.

Тариф разряди ва тариф коэффициенти орқали тариф ставка микдори қўйидагича аниқланади:

$$T_{ci} = T_0 \cdot K_i;$$

бу ерда, T_{ci} – тариф ставкаси, i – разряддаги ишчи ёки ходим учун сўмда, T_0 – «0» разряддаги ишчи ёки хизматчи учун белгиланган тариф ставкаси, сўмда, K_i – i – разряддаги ишчи ёки ходим учун белгиланган тариф коэффициенти.

ЯТС Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Иш ҳақи тўланининг ягона тариф ставкасини такомиллаштириш тўғрисида»ти 20 июн 2000 йилги 280 -сонли қарори билан тасдиқланган. У 22 тариф разрядини ўз ичига олган булиб, тариф коэффициентлари орқали ҳар хил турдаги иш ва давозим окладларини белгилаш учун хизмат қиласи.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 12 октябрдаги ПФ – 3808-сонли фармонига мувофиқ бюджет муассасалари ва ташкилотлари ходимларининг давозим ставка (оклад)лари микдори қўйидагича белгиланган (11.3.4-жадвал).

Давлат муассасалари ҳа давлат акциядор корхоналари ЯТС низомига риоя қилиллари шарт.

Бюджет тизимиға қарамаган хўжалик субъектлари ўзлари иш ҳақи шаклини, тизимини, моддий рағбатлантириш миқдорини, қўшимча тўловлар кабиларни мустақил белгилайдилар. Давлат тариф ставкаси ва оқладларини улар асос сифатида ишлатишлари мумкин. Лекин, уларда ўрнатилган минимал иш ҳақи давлат томонидан белгиланган даражадан кам бўлмаслиги керак.

Уларнинг миқдорига меҳнат бозоридаги рақобат ва корхоналарнинг молиявий имкониятлари таъсир қиласи.

IV. Худудий коэффициентлар. Ушбу коэффициентлар ҳар хил табиий-иклимий шароитларда ишловчиларнинг ҳаёт даражасини дифференциацияланишини таъминлайди ва иш ҳақига қўшимча тўлов миқдорини коэффициент ўлчов бирлигига кўрсатади.

V. Устамалар ва ҳар хил қўшимча тўловлар. Булар тариф ставкасида ҳисобга олинмаган омилларни ҳисобга олиб, иш ҳақининг якка тартибланишини таъминлайди. Масалан, бажариладиган иш ёки лавозимнинг муҳимлиги, меҳнат стажининг доимийлиги, тил билиши,

11.3. І-жадва

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 12 оқтибрдаги ПФ – 3808-сон Фармонига мувофиқ бюджет муассасалари ва ташкилотлари ходимларининг лавозим ставка (оклад)лари мидори

Тариф разряд-лари	Тариф коэффициентла-ри	Узбекистон Республикаси Базирлар Маҳкамасининг 2006 йил 26 октябрдаги 218-санли қарори асосида тасдиқланган тариф коэффициентларига биноан 2006 йил 1 но-ябрдан ҳисобланган тариф ставкалари миқдори (сўм).	Узбекистон Республикаси Президентининг 12 октабрдаги ПФ-38-8 сонли фамонига асосан компоненциация тўловлари ҳисобга олинган тариф ставкалари 2006 йил 1 ноябрдан (сўм)
1	2	3	4
1	1,000	12420	X
2	2,377	29522	X
3	2,616	32491	X
4	2,878	35745	42708
5	3,165	39309	46252
6	3,467	43060	50020
7	3,483	46985	53947
8	4,112	51071	58037
9	4,454	55319	62274
10	4,797	59579	66540
11	5,147	63926	71230
12	5,503	68347	76046
13	5,870	72905	80597
14	6,242	77526	85218
15	6,617	82183	89879
16	7,000	86940	94649
17	7,388	91759	99470
18	7,781	96640	104362
19	8,180	101596	109306

жадвалнинг давоми

20	8,585	106626	114344
21	8,995	111718	119440
22	9,441	116885	124615
23	9,830	122089	129816

Изоҳ: Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарори билан айрим ходимларнинг иш ҳақи ставка (оклад)ларига ўрнатилган қўшимча тўлов ёки устамалар миқдори жадвалининг компенсация ҳисобга олинмаган ҳолдаги ставкасидан (3-устундан) келиб чиқсан ҳолда ҳисобланади.

мехнатта муносабати, қўшимча вазифага ёки ишда йўқ ишчини лавозимини бажариш, кечқурун, дам олиш, байрам кунларида ишлаш кабилар учун тўловлар.

Уларнинг хусусиятларига қарасак, устама компенсация ролини ўйнайди, қўшимчалар эса раъбатлантириш хусусиятига эга.

Тариф тизими, юқорида келтирилгандек иш ҳақини ҳар хил шаклларида фойдаланишни тақозо қиласди. Иш ҳақи шаклларига батафсил тўхталиб ўтамиш.

Вақтбай иш ҳақи.

Вақтбай иш ҳақи икки хил тизимдан иборат:

- оддий – вақтбай;
- вақтбай – мукофотли.

Оддий – вақтбай иш ҳақи шакли ишлатилганда иш ҳақи тариф ставкаси ёки лавозим оклади асосида ҳисобланади. Лавозим окладлари лавозим (штат) жадвалларида кўрсатилади. Лавозим оклади – тўла ишлаган ой учун белгиланган иш ҳақи миқдори. Ишчиларга иш ҳақи ҳисоблашда оддий-вақтбай шакли, соатбай ёки кунбай турлари ишлатилади. Бунда иш ҳақи миқдори соатбай (ёки кунбай) иш ҳақи ставкасини ҳақиқий ишлаган соатлар ёки кунлар сонига кўпайтириш йўли билан аниқланади. Унинг учун қуидаги формуласи ишлатиш мумкин:

$$И_x = C_{tc} \cdot t_i \quad \text{ёки} \quad И_x = K_{tc} \cdot K_o$$

бу ерда, $И_x$ – ишчининг ойлик иш ҳақи суммаси, сўмда; C_{tc} – ишчига белгиланган бир соатли тариф ставкаси, сўмда; t_i – ишчиларнинг бир ойда ишлаган вақти, соат; K_o – бир ойда ишчининг ишлаган кунлари сони, кун; K_{tc} – ишчига белгиланган бир кунлик тариф ставкаси (7 ёки 8 соат иш кунига белгиланган), сўмда.

Юқорида келтирилган шакл (оддий-вақтбай) асосан ёрдамчи ва хизмат қилувчи ходимлар учун қўлланилади.

Лавозим окладлари бошқарув, маъмурий хўжалик ходимлари, мугахассислар ва меҳнат жараёни нормаллаштирилиб бўлмайдиган ёки асосли ҳисобга олишни иложи йўқ иш турларни бажарадиганлар учун қўлланилади.

Хизматчиларга иш ҳақи тўлаш ўзининг мазмuni жиҳатидан вақтбай- мукофотлига яқин бўлиб, у асосида иш ҳақининг асосийси – лавозим оклади (одатда, бир ойлик) ва ундан ташқари қўшимчалар ва мукофотлар тўланади.

Лавозим оклади ишбай жадвали асосида хизматчиларниг касбий малакаси, иш ҳажми, тавсифи ва бошқа омилларга қараб белгиланади.

Вақтбай-мукофотли иш ҳақи шакли ишлатилганда тариф ставка ёки лавозим оклади орқали аниқланган иш ҳақидан ташқари ишчи ва хизматчиларга ҳар хил мукофотлар тўланади. Унинг учун корхона, хўжалик субъектлари махсус низом ишлаб чиқади.

Моддий рағбатлантириш миқдори низомда ишчи ва хизматчилар бажарган ишлар ва вазифаларни сон ва сифат кўрсаткичларига қараб фоизда ёки абсолют сўмда кўрсатилиши мумкин. Рағбатлантириш кўрсаткичлари ва миқдори жамоа шартномаси ёки меҳнат шартномасида кўрсатилиши ёки раҳбар буйруғи билан амалга оширилиши мумкин.

Моддий рағбатлантириш ҳар ойда, кварталда, йил натижаси бүйича ва айрим иш ёки вазифани бажарилиши натижаси бүйича амалга оширилади. Мукофот суммаси (M_c) қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$M_c = \frac{I_x (p + k \cdot n)}{100};$$

бу ерда, p – режалаштирилган 100,0 % бажарғанлиги учун рағбатлантириши миқдори, %; k – режани ортиғи билан бажарғанлигининг ҳар бир фоизи учун моддий рағбатлантириши миқдори, %; n – режанинг ортиғи билан бажарилған даражаси, %.

Вақтбай иш ҳақи шакли қуйидаги ҳолларда күпроқ самара беради:

- ишчининг вазифаси техник-технологик жараёнларни кузатиши ва назорат қилиш биінен болғып бўлса. Савдода ва оммавий овқатланиш соҳасида улар қаторига савдо залидаги назоратчилар, маъмурлар киритилиши мумкин;
- фаолият жараёнида ишнинг сафати ва хизматни бажариш муддати муҳим аҳамиятга эга бўлса. Савдода ва оммавий овқатланиш соҳасида менежерлар, технологлар, мастер-поварлар, юқоридаги жараёнлар учун жавобгар шахслар киради;
- сон жиҳатдан натижани ҳисобта олиш қийин ёки имконияти бўлмаса. Булар қаторига раҳбарлар, мутахассислар ва ёрдамчи ходимларни киритиш мумкин.

Ишбай иш ҳақи

Ишбай иш ҳақи меңнат натижасини сон ва сифат жиҳатдан ҳисоб-китоб қилиш имконияти бўлган ишчи

ва хизматчилар учун кўлланилади. Бунда асосан бажарилган иш ёки хизмат ўлчов бирлигига нисбатан ҳақ ишлатилади. Масалан, 1000 сўмлик товар айланишига, 100 порция ишлаб чиқарилган овқатлар сонига, хизмат кўрсатилган хўррандалар сонига ва ҳоказолар учун.

Ишбай иш ҳақи шакли иш ёки хизмат натижасини ошириб бориши асосий мақсад бўлганда ёки меҳнат натижаси ишчига ёки бригадага боелиқ бўлганда ёки меҳнат натижасини аниқ ҳисоблаш имконияти бўлганда ишлатилса кўпроқ самара беради.

Ишбай иш ҳақи тизимида ишлатиладиган усуллар 11.3.1-чиzmada келтирилган.

Ишбай иш ҳақи шакли савдода ва оммавий овқатланиш соҳасида асосан сотувчилар, кассирлар, официантлар, ошпазлар ва буфетчилар учун ишлатилади.

Ишни ташкил қилиш шароитига қараб ишбай иш ҳақи якка тартибда ва жамоавий (бригада) турларига бўлинади.

Бевосита ишбай иш ҳақи ҳақиқий бажарилган иш, хизмат миқдорини унинг ўлчов бирлигига белгиланған ҳақига кўпайтириши йўли билан аниқланади ва бу ҳолда мукофотлар ишлатилмайди.

Масалан: а) якка тартибда ҳақ белгиланган бўлса \

$$И_{x,i} = \sum p_i \cdot q_i$$

бу ерда, p_i – i- иш ёки хизмат ўлчов бирлигига белгиланган ҳақ, сўм; q_i – ишчи томонидан бажарилган i-иш ёки хизматнинг миқдори, сон бирлигига бир ойга;

б) жамоа (бригада) учун ҳақ белгиланган ҳолда жамоа (бригада) бажарган иш ёки хизмат миқдори унинг ўлчов бирлигига белгиланган ҳақига боғлиқ бўлади. Ҳар бир ишчининг иш ҳақи уларнинг разрядлари ва бир ойда ишлаган иш вақтига пропорционал тақсимланади. Бунда бригадани иш ҳақи ($И_{x,b}$) куйидагига teng бўлади:

$$И_{x.b.} = \sum p_{i.b.} \cdot q_{i.b.}$$

бу ерда, $p_{i.b.}$ – бажарылган иш ёки хизмат үлчов бирлигига белгиланган бригада ҳақи, сүм;

$q_{i.b.}$ – бир ойда бригада бажарған иш ёки хизматтинг сон миқдори, сүм, дона ва ҳоказо.

Ишчининг иш ҳақи қуидагича ҳисобланади:

$$И_{x.i.} = И_{x.b.} \cdot \frac{T_{c.i.} \cdot t_i}{\sum_{t=1}^n (T_{c.i.} \cdot t_i)} ;$$

бу ерда, $И_{x.i.}$ – i – ишчининг бир ойлик иш ҳақи миқдори, сүм; $T_{c.i.}$ – i – ишчининг разряди бўйича белгиланган соатбай тариф ставкаси; t_i – ишчининг бир ойда ишлаган вақти, соат; n – бригададаги имчиликорни.

Иш ҳақининг ишбай-мукофотли шакли ишлатилганда белгиланган расценка ғўнича асосий иш ҳақи юқоридагича ҳисобланади.

Ишбай-мукофотли иш ҳақи усули ишлатилганда мукофот суммаси вақтбай-мукофотли иш ҳақи усулида ишлатилган формула орқали ҳисобланади.

Прогрессив ишбай иш ҳақи шакли ишлатилганда (бу шакл асосан ишлаб чиқариш тармокларида кўпроқ кўлланилади) режа даражасида бажарылган иш учун иш ҳақи белгиланган расценкага караб ҳисобланади, режадан ортиқ бажарылган иш учун зер оширилган расценкага нисбатан ҳисобланади.

Билвосита ишбай иш ҳақи шакли асосан қўшимча ишларни бажарувчи ишлар учун ишлатилади.

Аккорд иш ҳақи шакли бажариладиган ишнинг умумий ҳажмига белгиланади ва унда иш тез (белгиланган муддатга нисбатан) бажарылгани учун мукофот берини

режалаштирилди. Бу шакт қурилиш корхоналари ва автотранспорт корхоналарида ишледилди.

Хўжалик субъектлари учун мотивация муҳитини яратиш муҳим масаладир. Шундай мотив ва рағбатлантириш усулларини яратиш керакки, раҳбардан тортиб, то оддий ишчигача ишларни бажариш улар учун ҳам қизиқарли, ҳам фойдали бўлсин. Бизнинг фикримизча мулкдор учун ҳам, ёлланма ишчи учун ҳам хўжалик субъектининг асосий мақсадини («Ҳ» даражадаги фойда ёки даромад олиш бир томондан, «Ү» даражадаги талаб ёки эҳтиёжни қондириш иккинчи томондан) бажариш умумий нуқта бўлиб ҳисобланishi керак.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳаракатдаги кафолатланган тариф ставкалари ва лавозим окладлари ишчи ва ходимларнинг маошини хўжалик субъекти мақсади билан боғлиқлигини тўла ифода қилмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида ўноридаги муаммони ҳал қилиш учун иш ҳақининг прогрессив шаклларидан, моделларидан фойдаланишга ҳаракатлар амалга оширилмоқда. Бунга ушбу масалада хўжалик субъектларининг мустақилигини ошириш имконият яратмоқда. Бундай шаклга (моделга) тарифсиз тизимни киритиш мумкин. Бунда кафолатли тариф ставкалар лавозим окладлари, айрим устамалар ва қўшимчалар ишлатилмайди. Ушбу тизимда иш ҳақи фонди ёки жамоа томонидан ишлаган маошининг ҳажми улар ўртасида ишчи ходимнинг малакаси ва меҳнатининг сифатига қараб тақсимланади. Бунда иш ҳақини индивидуаллаштиришга эришилади. Ушбу шакл (модел) чет элларда (АҚШ, Япония, Франция) қисман тажриба шаклда Россия ва Ўзбекистон корхоналарида ишлатилмоқда.

Таърифсиз тизим асосида маошларни меҳнатининг сифатига (малакаси, маҳорати, лавозими) қараб унинг умумий фонддаги ҳиссаси ва миқдори аниқланади. Бунинг учун қуйидаги иш ҳақини ҳисоб-китоб формуласи ишлатилади.

$$I_{xi} = \frac{K_i}{\pi} \cdot I_{x,f}$$

$$\sum_{i=1}^n K_i$$

Бу ерда, I_{xi} – i – ишчининг иш ҳақи, K_i – i – ишчининг иш ҳақи неча маротаба минимал иш ҳақидан юқорилигини кўрсатувчи коэффициент; π – ишчиларнинг умумий сони.

Тарифсиз иш ҳақи тизими ишлатилганда алоҳида ишчининг иш ҳақини ҳисобланича юқоридагидан ташқари алоҳида ишчининг меҳнатига иштирок этиш коэффициентини аниқлаш орқали ҳам, ишчининг иш ҳақи фондидағи ҳиссасини ва иш ҳақининг миқдори ҳисобкитсб қилинади.

Ҳозирги вактда савдо ва оммавий овқатланиш соҳасида иш ҳақини тарифсиз тизимидан ҳам кенг фойдаланилмоқда.

Бунда силжуучи оқладлар, шартномавий (меҳнат шартномаси, жамоавий шартномаларда кўрсатилиши мумкин) ва комиссион усули қўлланилади.

Иш ҳақининг тарифсиз тизимида иш ҳақи фондини тақсимлаш қоидаси ишлатилади. Яъни бригада ёки жамоа учун ажратилган иш ҳақи фонди ишчи ёки хизматчилар ўртасида уларнинг фаолият натижасига кўшган ҳиссасини (ишнинг муракқаблиги, ишчининг малакаси, жавобгарлиги даражаси, ишлаган вақти кабилар) ҳисобга олган ҳолда тақсимланади. Бунда ҳир хил коэффициентлар, баллар тизими (рейтинг) кабилар ишлатилиши мумкин.

Иш ҳақининг тарифсиз тизимиning мақсади иш ёки хизматни (корхона, хўжатик субъекти, ташкилот) пировардидаги натижанинг моддий рагбатлантиришга қаратилади. Ушбу натижага қараб иш ҳақи фонди режалаштирилади.

Иш ҳақи миқдори унинг учун ажратилган маблаг ҳажмига қараб аниқланади.

Албатта, кибрит қаруний ҳужжатларда белгиланган минимал иш ҳақи мөнжесинни тूлаш кафолатланиши зарур.

Иш ҳақини силжувчи окладлар тизими иш ёки хизмат ҳажми режаси бажарилганда бошқа күрсаткичлар (масалан, товар айланмаси таркиби, муомала харажатлари даражаси ва таркиби, даромад, фойда миқдори, рентабеллик даражаси, меңнат унумдорлиги ва бошқалар) ўзгарса белгиланган (келинилган) иш ҳақи миқдори ўзгартирилиб борилади. Узартирилини миқдори күрсаткичларни у ёки бу томондама ўзгарилиши миқдорига қараб коэффициентларда ёки фоизларда белгиланиши мумкин.

Комиссион иш ҳақи тизими сотувчиларга, савдо агентлари, диллерлар, реклама агентлари, товарлар билан таъминловчилар овқатланиш зали маъмурлари, ташки иктисадий алоҳидаги билан шуғулланувчилар, айрим мутахассислар, жаҳозчилар кабиларга кўлланилиши мумкин.

Комиссион иш ҳақи тизимининг кўп хиллари кўлланилади. Аниқ усулни корхона, савдо, оммавий овқатланиш шаҳобчаларининг мақсадига, муомаладаги товарларнинг хусусиятiga, бозорнинг мұхитига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Тарифсиз иш ҳақининг комиссион усули кўлланилганда иш ёки хизмат натижаси миқдорига комиссион фоиз (яка тартибдати ёки жамоа, бригада) белгиланади ва у кўнгидек санкенданади:

$$И_{х.б} = \frac{TA \cdot K_{\phi,б}}{100} \text{ еки } И_{х.и} = \frac{TA \cdot K_{\phi,и}}{100}$$

бу ерда, ТА – бажарилган иш, хизмат миқдори ёки бошқа белгиланган күрсаткич, бу ерда товар айланиси суммаси келтирилган. K_{ϕ} – «ТА» миқдорига белгиланган комиссион тўлов фоизи, % да тегишлича «б» бригада, «и» алоҳида ишчи учун.

Корхона ёки хўжалик субъекти товар айланиш ҳажмини оширишга интилса, одатда, товар айланиш ҳажмига нисбатан комиссион фоизи белгиланади.

Масалан, савдо шаҳобчаси сотувчилига магазин директори томонидан товарлар айланиши ҳажмига нисбатан 10,0 % комиссион тўлови белгиланган. Ой давомида товар айланиши ҳажми 900000 сўмни ташкил қилган бўлса, сотувчини иш ҳақи 90000 сўмни ($900000 \cdot 10/100$) ташкил қиласди.

Сотувчиларга иш ҳақи комиссион усул билан аниқланганда товар ассортиментларига қараб ошиб борувчи (прогрессив) комиссион фоизлар ишлатилиши мумкин. Масалан, товар айланишини ҳар бир фоиз ўсишига қанча фоизга комиссион тўлов ўсиши мумкинлиги белгиланади.

Мисол учун, озиқ-овқатлар билан савдо қилувчи сотувчига минимал товар айланиши микдори (режада) 600000 сўм, комиссион фоиз – 10,0 %, ҳар бир фоиз товар айланишига комиссион тўлов суммаси 0,5 % ўсиши белгиланган ва ҳақиқий товар айланиши 700000 сўмни ташкил қиласди.

Бу ҳолда озиқ-овқатлар билан савдо қилувчи сотувчининг иш ҳақи қўйидагича аниқланади:

1. Товар айланиши режасининг бажарилиши ($T_A\Phi$):

$$T_A\Phi = 700000 \cdot 100 / 600000 = 116,7 \%$$

2. Режадаги комиссион тўлов суммаси ($K_{их.p}$):

$$K_{их.p} = 600000 \cdot 10 / 100 = 60000 \text{ сўм.}$$

3. Комиссион тақдирлаш фоиз ҳисобида (КРФ)

$$КРФ = (116,7 - 100,0) \cdot 0,5 = 8,35 \%$$

4. Сотувчининг ойлик иш ҳақи (I_{x_i}):

$$I_{x_i} = 60000 + 60000 \cdot 8,35 / 100 = 60000 + 5010 = 65010 \text{ сўм.}$$

Комиссион – ошиб борувчи (прогрессив) усул ишлатилганда иш ҳақини қўйидагича аниқлаш формаласини тавсия қиласмиш:

$$И_{х,i} = K_{\omega_{x,i}} + \frac{K_{\omega_p} \cdot КТФ}{100}$$

бу ерда, $I_{x,i}$ – i – сотувчининг ойлик иш ҳақи; K_{ω_p} – режадаги комиссион тўлов суммаси; КТФ – комиссияоз рағбатлантириш миқдори, % ҳисобида.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иш ҳақининг контракт (шартномавий) тизими кенг тарқала боштакди. Умуман контракт (шартномавий) иш ҳақи тизими бутун жаҳонда кенг тарқалган. Шуни эътиборга олиш керакки, бу тизим ишлатилганда аслида тариф сеткаси, тариф разрядлари, тариф коэффициентлари, тариф ставкалари ва моддий рағбатлантириш тизимларини ҳамда бошқа омилларни чуқур таҳдил қилиш асосида иш ҳақини контракт (шартномада) кўрсатилган миқдорда аниқланади.

Бу албатда контракт (шартнома) миқдори иш берувчи ёки мулкдорниң иш ҳақи учун ажратса оладиган маблағи ҳажми, уни имконияти чегарасида белгиланади.

Меҳнат (жамоавий) контракт (шартнома) да иш ҳақи миқдори (вақтбай ёки ищбай шакли кўрсатилиши мумкин) моддий рағбатлантириш ва жавобгарлик шарти, меҳнат шарт-шароити, ишчининг ҳукуки ва бурчи, контракт (шартнома) муддати келишилади.

Иш ҳақининг тарифсиз тизими ишлатилишида:

- аниқ савдо ходимига кўйилган вазифа ва мақсадни;
- мақсадга эришиш даражасини белгиловчи кўрсаткичлар;
- мақсадга эришиш даражаси ва моддий рағбатлантириш миқдорини сон нисбатини аниқлаб олиш лозим бўлади.

11.4. Иш ҳақи фонданинг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектлари (корхона, ташкилот, муассаса, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик)ни иш ҳақи тўлаш соҳасидаги сиёсатига бир қанча омиллар таъсир қиласди. Улар қаторига кўйидагиларни киритиш лозим:

- бажариладиган иш ҳажми (савдою асосан товар айланиши, оммавий овқатланишда маҳсулот ишлаб чиқариш, товар айланиши, хизмат кўрсатилган ходимлар сони);
- хўжалик субъектлари чи молиявий ҳолати;
- минимал иш ҳақи миқдори;
- тариф ставкаларини ва тариф сеткасининг (разрядлар, тариф коэффиценти) ўзгариши;
- устамалар ва қўшимча тўловлар миқдорининг ўзгариши;
- корхоналар, хўжалик субъектларининг меҳнатини рагбатлантириш сиёсати;
- ишчи ходимларни сони, уларниң малакаси ва касбий маҳоратининг ўзгариши;
- меҳнат бозори конъюнктураси;
- рақобат даражаси ва бошқалар.

Иш ҳақини тадқиқот қилишда унинг абсолют ва нисбий кўрсаткичлари, унга бевосита ва билвосита алоқадор кўрсаткичлар ишлатилади.

Ушбу кўрсаткичларга тўхталиб ўтамиш.

Иш ҳақининг абсолют кўрсаткичи сифатида иш ҳақи фонданинг суммаси, унга бевосита таъсир қилувчи тариф ставкалари, лавозим оқладлари, хўжалик субъектларининг иш ҳажми (савдо ва оммавий овқатланишда уларниң товар айланиши ҳажми) муомала ҳаражатлари, даромад ва фойда суммаси кабиларни киритиш мумкин.

Иш ҳақининг нисбий кўрсаткичларга кўйидагиларни киритиш мумкин:

- иш ҳақининг даражаси. Ушбу кўрсаткич бирон бир

даврга (ой, квартал, йил) иш ҳақи фонди суммасини 100,0га кўпайтириб тегишли соҳани, корхонанинг товар айланиши ҳажмига бўлиш орқали аниқланади;

- ишчи ва ходимларнинг ўртacha ойлик иш ҳақи миқдори. Бу кўрсаткич тегишли соҳада, корхонада, бирон давомида ишчи ва ходимларга тўланган, иш ҳақига киритиладиган барча пул ва натурал шакидаги тўловлар ва ижтимоий нафақалар суммасини даврдаги ўртacha рўйхатдаги ходимлар сонига бўлиш орқали аниқланади;

- иш ҳақининг даромадлилигини, яъни бир сўм иш ҳақига қанча даромад тўғри келишилиги. Бу кўрсаткич бирон бир даврда ходимлар фаолиятига тегишли бўлган даромадлар суммасини уларнинг иш ҳақи суммасига бўлиш билан ҳисобланади;

- иш ҳақи рентабеллиги. Уни аниқлаш учун бирон бир даврда ходимлар фаолиятига тегишли бўлган фойда суммасини 100,0 га кўпайтириб, иш ҳақи суммасига бўлинади. Ушбу кўрсаткич иш ҳақи бирлиги неча фоиз фойда келтираётганлигини билдиради;

- иш ҳақининг муомала харажатларидаги ҳиссаси. Ушбу кўрсаткич бирон бир даврга иш ҳақи суммасини муомала харажатлари суммасига бўлиш ва 100,0 га кўпайтириш орқали аниқланади.

- устамалар ва қўшимчаларнинг иш ҳақидаги ҳиссаси, фоизда ёки коэффициентларда;

- иш ҳақининг бирон бир даврга (3,5,10 йил) ўртacha ўсиш суръати. Ушбу кўрсаткични оддий ўртacha геометрик формуласи орқали аниқлаш мумкин, яъни

$$\bar{I}_{x,y,c} = \sqrt[n]{I_{x,y,c}^1 \cdot I_{x,y,c}^2 \cdots I_{x,y,c}^n}$$

бу ерда, $\bar{I}_{x,y,c}$ иш ҳақини бирон бир даврга ўртacha ўсиш суръати.

$I_{x,y,c}^{(1)} =$ иш ҳақини тегишли йилда ўтган йил-
да нисбатан ўсиш суръати. Ушбу кўрсаткич аниқ олин-
ган йилдаги иш ҳақини ундан олдинги (ўтган) йил
кўрсаткичига бўлиш ва 100,0 га кўпайтириш орқали фо-
нда ёки индекс ўлчовида аниқланади, яъни

$$I_{x,y,c}^{(1)} = \frac{I_x^{(1)}}{I_x^{(0)}} \cdot 100,0 \text{ ёки } \frac{I_x^{(1)}}{I_x^{(0)}}$$

Иш ҳақини ўртacha ўсиш суръати ва тегишли индекс-
лар алоҳида ходимларнинг ўртacha иш ҳақи кўрсаткичи
бўйича ҳам аниқланади. Таҳдил жараёнида статистик
кўрсаткичлар ҳам аниқланиши мумкин.

- реал иш ҳақини индекси ($J_{p,i,x}$). Бу кўрсаткич
қўйидагича аниқланади:

бу ерда, $I_{x,y,c}$ — иш ҳақини бирор бир даврга ин-
декси; J_p — истеъмол товарлари индекси тегишли давр-
га.

Иш ҳақи фонди таркиби ва ҳажмини аниқлашда
статистик ҳисоботда иш ҳақига нималар киритилса, шу-
лардан келиб чиқиш зарур.

Ўзбекистон Республикаси «Минмакроиқтисодстат»
давлат департаментининг 1998 йил 26 октябр 33-сонли
қарори билан тасдиқланган «Ёлланма ишчилар сони ва
иш ҳақини статистикаси тўғрисида»ги йўриқ хатида иш
ҳақи тушунчасига барча қиймат (пулда) ва натурал ша-
кльда, молиялаштириш манбаларидан қатъий назар,
тўланадиган маошлар ҳамда мукофотлар, кўшимчалар,
устамалар, ижтимоий-имтиёзлар, ишчиларга пул шакли-
ва тўланган, қонунда белгиланган, ишламаган вақтлари
(саъдам, дам олиш ва байрам кунлари) учун тўловлар
киригилади.

Иш ҳақи статистик ҳисоботларда:

а) пул шаклида-барча пул шаклида тўланган (ҳисоб-
китоб қилинган), тўлов ҳужжатларига мос маошлар

«брutto», яъни соликлар ва барча турдаги тұловшарни ҳисобға олған ҳолда;

б) натурал шаклда эса барча натурал тұловларни бозор баҳосида ҳисобға олған ҳолда күрсатилади.

Пул шаклидаги иш ҳақыга:

I расценкалар, тариф ставкалари, лавозим окладлары (хұжалик субъектларида ишлатылған иш ҳақи шакли ва тизимидан келиб чиққан ҳолда) маошлар ва барча рағбатлантириш учун берилған пуллар суммаси киради.

II низомга асосан рағбатлантирувчи тұловлар, яъни:

а) бир маротаба тұланадиган мукофот, йил натижаси бүйіча берилған тақдирлов;

б) рағбатлантирувчи тавсифға эга, бирламчи хужжаттарда күрсатылған мукофотлар;

в) устозлар (мураббийлар), қасбий маҳорат учун тариф ставкаси ёки лавозим окладыга устамалар;

г) моддий ёрдам сифатида ҳар йилги таыттылға күшимчалар;

д) күп йиллар хизматлари учун берилдиган тұловлар (ижтимоий фондларга тұловдарни ҳисобға олған ҳолда) киради.

III булардан ташқари, иш режими ва шароиттың қараб үзини қопловчи (компенсация) тавсифіға эга бўлған ҳамда ишламаган кунлар учун тұловлар ҳам иш ҳақи таркибиға киритилади.

Натурал шаклдаги иш ҳақыга ишчиларга берилған барча товар, маҳсулот ва бошқа қийматтаға эга бўлған нарсалар ва улар учун бажарилған иш ёки хизматтаға тұловлар киритилади (коммунал хизмати учун тұлов, бепул овқатланиш, квартира тұлови, транспорт тұлови, үзида қоладиган маҳсус кийимлар қиймати, даволаниш, дам олиш йўлланмалари қиймати, суғурта ва ҳ.к.)

Ишчи кучини сақлаш учун кеттән харажатларға (уйжойни жорий таъминлаш, берилған мебеллар қиймати) капитал қурилишларидан ташқари, барча ижтимоий суғурталар (ижтимоий, нафака, медицина, бандлык вә бошқа бюджетдан ташқари фондлар), маҳсус тұловлар

(мөхнат билан таъминлашга, штатларнинг қисқариши, инфазагэ чиқищда бир марталик қўшимчалар, болаларга 2 ёштаса қарааш учун, касбий касаллик ва бошқа иш жағраёнида соғлиқни йўқотиш билан боғлиқ зиёнлар учун туловлар), кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш; маланий оқартурв ишлар ва бошқалар киритилади. Булар иш ҳақи таркибига киритилмайди.

Иш ҳақи ва ишчи кучини саклаш учун ташкилот, корхона ва бошқа хўжалик субъектларининг харажатлари ишчи кучига кетган харажатлар қиймати деб ҳисобланади.

Юқорида келтирилган иш ҳақи фонди таркиби бўйича иш ҳақи фонди ташкилот, корхона ва бошқа хўжалик субъектларининг иш ҳақи фонди ҳисоб-китоб қилинади ва режалаштирилади. Иш ҳақи фондини таҳдил қилишда кенг иқтисодий ахборотлардан фойдаланиш зарур бўлади. Уларнинг манбалари бухгалтерия баланси, молиявий ва статистик ҳисботлар, тезкор маъмумотлар ва бошқалар. Ушбу манбалардан товар айланиси, ходимлар сони, муомала харажатлари, иш ҳақи фонди, даромаллар ва фойда каби кўрсаткичлар олинади ва фойдаланилади.

Улар қаторига Давлат статистик ҳисботларидан «Товарлар сотиши ва қолдиқлар тўғрисида» (3-савдо шакл), «Чакана товар айланмаси тўғрисида» (1-савдо шакл), «Савдо ташкилоти харажатлари тўғрисида» (5-С (савдо) шакли), «Меҳнат ҳисоби» (1-Т шакл), «Меҳнат, ходимлар сони ва таркиби тўғрисидаги ҳисбот» (1-Т шакл), «Ишчи кучини саклаш харажатлари қиймати тўғрисида» (1-Т шаклига илова), «Ходимлар сони ва таркиби тўғрисида ҳисбот» (1-Т (кадрлар) шакли), «Бухгалтерия баланси» (1-сонли шакл), «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисбот» (2-сонли шакл) ва бошқалар.

Иш ҳақи фондини таҳдил қилиш куйидаги жараёнлар (босқичлар)дан иборат бўлади:

- маълумотларни тўплаш (режалар, ҳақиқатда ва кутилаётган);

- маълумотларга ишлов бериш, яъни тартибга со- лиш, солиширима юзага келтириш, жадвалтарга жойлаштириш;

- иш ҳақи фондига тегишли кўрсаткичларни хисоблаш (мехнат унумдорлиги, 1 ходимга тўғри келадиган иш ҳақи; иш ҳақи фондини товар айланинига нисбати – %, иш ҳақи фондини муомала харажатларига нисбати – %, даромадлар ёки фойданни иш ҳақи фондига нисбати – % ва бошқалар);

- таҳлил қилиш жараёни;

- хулоса ва тактифларни ишлаб чиқиши.

Иш ҳақи фондини таҳлил қилишда ўртача иш ҳақини аниқлаш катта аҳамият гутади. Чунки ушбу кўрсаткич бошқа ўртача кўрсаткичлар билан солиширилиши (масалан, меҳнат унумдорлиги) улар ҳолатига баҳо бериш, прогноз қилиш учун асос бўлиб хисобланади. Ишчиларнинг ўртача иш ҳақи корхона бўйича умуман иш ҳақи фондидан тўланган (пул ва натурал шаклда) суммани ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача кўрсаткичларни аниқлаш учун ишилатишадиган ходимниро сонига бўлиш орқали аниқланади.

Таҳлил жараёнида иш ҳақига тегишли бўлган кўрсаткичлар бўйича режанинг бажарилиши, уларни бир неча йилларга динамикаси ўрганилади ва иш ҳақи фондига таъсир қилувчи омилларнинг таъсир қилиш даржаси (миқдори) аниқланади.

Таҳлилни «Ишчи кучини сақлаш учун тўловлар ва харажатлар қиймати» кўрсаткичи таркибини ўрганишдан бошлашни тавсия қиласиз.

Унинг учун қуйидаги жадзалдан фойдаланиши мақсадга мувофиқ бўлади (11.4.1-жадвал).

11.4.1-жадвал

Ишчи кучини сақлаш учун түловлар ва харажатлар қийматининг таҳлили¹

Т/р	Кўрсаткичлар	Ул- чов бир- лиги	Ўт- ган йил	Ҳисо- бот йили	Ўзгариш сурати; % ва фарқи (+, -)		
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Товар айланиши ¹	м.с.					
2	Иш ҳақи фонди:						
2.1	сўмда	м.с.					
2	Товар айланишига нисбати	%					
3	Иш ҳақи:						
3.1	Пул шаклидаги иш ҳақи						
3.1.1	Сўмда	м.с.					
3.1.2	%да иш ҳақига нисбатан (3.1.1. · 100/2)	%					
3.2	Натурал шаклдаги иш ҳақи:						
3.2.1	Сўмда	м.с.					
3.2.2	%да иш ҳақига нисбатан (3.2.1. · 100/2)	%					
4	Иш ҳақи ёзища инобатга олинмай						

¹ Қайси соҳа таҳлил қилинса ўша соҳанинг товар айланиши олинади (чакана товар айланиши, ултуржи товар айланиши, оммавий овқатланиш товар айланиши).

жадвалнинг д'авоми

	диган тўлов ва харажатлар ¹	M.C.				
5.	Ишчи –кучини сақлаш учун кетган тўлов ва харажатлар (3 + 4)	M.C.				
6.	Ишчи кучини сақлаш учун кетган тўлов ва харажатлар таркиби:					
6.1.	Иш ҳақи фонди (2·100/5)	%				
6.2.	Иш ҳақи ёзища инобатта олинмайдиган тўловлар ва харажатлар (4·100/5)	%				
7.	Рўйхатдаги ходимларнинг йиллик ўртacha сони киши (ўртacha миқдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиганлар сони)					

¹ Унинг таркибига қуйидагилар киради:

- ходимларнинг уй-жойи учун корхонанинг харажатлари;
- иш ҳақи фондига барча ижтимоий сутугота турлари бўйича тўловлар (ижтимоий сутурта, нафақа таъминоти, медицина сугуртаси, бандлик ва бошқа бюджетдан ташқари фондларга);
- корхона ҳисобидан (фондлардан ташқари) маҳсус тўловлар (ижтимоий нафақалар);
- кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш учун қаражатлар;
- маданий-оқартув ишлар, соғлиқни сақлаш ва бошқа тадбирлар учун харажатлар;
- ишчи кучини таъминлаш учун ишлатиладиган бошқа тўловлар ва харажатлар;
- меҳнат қиймати таркибига кирадиган соликлар.

жадвалнинг давоми

8.	1 ходимга тўғри келадиган:					
8.1.	Ишчи кучини сақлаш учун кетган тўлов ва харажатлар қиймати (5 : 7)	сўм				
8.2.	Иш ҳақи (2 : 7) жумладан:	сўм				
8.2.1.	Пул шаклида (3.1 : 7)	сўм				
8.2.2.	Натурал шаклда (3.2. : 7)	сўм				
8.3.	Иш ҳақини ёзишда инобатта олинмайдиган тўловлар ва харажатлар қиймати (4 : 7)	сўм				

Иш ҳақи фондини таҳдил қилишда корхона, хўжалик субъектлари, ташкилотлар, корпорациялар, бирлашмалар иш ҳақи фонди режасининг (оїй, квартал, йил) бажарилишини узлуксиз ўрганиб бориши зарур, ўз имкониятларидан келиб чиқиб келгуси ой ёки квартал режаларига ўзгартиришлар (корректировка) киритиш ёки иш ҳақи сиёсатини такомиллаштириш чоратадбирларини амалга ошириб бориши дозим.

Бундай таҳдил албатта иш ҳақи фондига биз юқорида келтириб ўтган омилларнинг таъсир даражасини ўрганишда статистиканинг «Занжирли боғланиш» ва индекс усуллардан кенг фойдаланиш мумкин.

— Масалан: иш ҳақи фондига ишбай иш ҳақи шаклини кўлланилганда савдо щаҳобчасининг чакана товар айланиси (ЧТА) ҳажми, сотувчининг меҳнат унумдорлиги (M_y), уларнинг сони (X) ва ўртача иш ҳақи (\bar{Y}_x)

миқдори таъсир қилади.

Умуман олганда иш ҳақи фонди (I_ϕ) тенг бўлади

$$(1) \quad \ddot{I}_x \cdot X; \text{ бу ерда } X = \frac{\dot{CTA}}{M_y} \text{ тенглигини ҳисобга олсак}$$

$$(2) \quad I_\phi = \ddot{I}_x \cdot \frac{\dot{CTA}}{M_y} \text{ келиб чиқади. Ушбу учта омилнинг}$$

иш ҳақи миқдорига таъсир даражаси «Занжирли боғланиш» усули орқали қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Ҳар хил вариантларда иш ҳақи фонди ҳисобланади ва тегишли омилнинг таъсир даражаси аниқланади. Бу ҳисоб-китобларни қуйидаги шартли маълумотлар асосида ҳисоб-китоб қилиш мисолини кўриб чиқамиз.

11.4.2-жадвал

Ишчилар сони, меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи фонди

Тр	Кўрсатгичлар	Ўлчов бир- лиги	Ҳисобот йилги «0»	Ҳақиқат- да «1»	Ўсим сурати (%)	Фар- ки (+;-)
1	Чакана то- вар айланиши	млн сўм	45950	46841	101,3	+891
2	Ўртacha рўйхатдаги ходимлар сони	киши	1486	1335	89,8	-151
3	Меҳнат унумдорлиги	минг сўм	30922	34862	112,7	+3940
4	Иш ҳақи фон- ди (барча ходимларнинг)	млн сўм	1342	1269	94,6	-73
5	Ходимларнинг ўртacha иш ҳақи (йиллик)	минг сўм	903	951	105,3	+48

11.4.3-жадвал

Иш ҳақиға таъсир қылған омиллар таъсиричимнг ҳисоб-китоби

Түр	Күрсаттылар	Ҳисоблаш формуласи	Ҳисоб-китоблар
1	Чакана товар айланини	$\frac{TA^1 \cdot I_x^0}{M_y^0} - \frac{TA^0 \cdot I_x^1}{M_y^0}$	$46841 \cdot 903 - 1342 =$ 39922 $1359 - 1342 = 17$ млн.с
2	Мехнат унумдорларды	$\frac{TA^1 \cdot I_x^0}{M_y^0} - \frac{TA^0 \cdot I_x^1}{M_y^0}$	$46341 \cdot 903 - 1359 =$ 34862 $1205 - 1359 = -154$ млн.с
3	Ходимларның үртача иш ҳақи	$\frac{TA^1 \cdot I_x^0}{M_y^0} - \frac{TA^0 \cdot I_x^1}{M_y^0}$	$1262 - 1205 =$ + 64 млн.с

11.4.2-жадвалда көттирилсан маълумот бўйича иш ҳақи фонди режага ишбатган 73 млн. сўмга камайган.

Таҳтил натижаси бўйича ушбу каманиши чакана товар айланишининг 891 млн.с ортиши натижасида 17 млн. сўмга кўпайган, меҳнат унумдорлигининг 3940 минг сўмга ортиши натижасида 154 млн. сўмга камайган, ўртача иш ҳақини 48 минг сўмга ўсиши натижасида 64,0 млн. сўмга ортган. Шундай қалиб учалса омил натижасида иш ҳақи фонди $+ 17 - 154 + 64 = +73$ млн. сўмга ортган.

Агарда таҳлил вазифасида иш ҳақи фондинга ходимлар сонининг таъсирини аниқлаш масаласи қўйилган бўлса иш ҳақи фондини ёқорида келтирған биринчи формуласидан фойдаланина мумкин. ($I_x^0 \cdot X^1 - I_x^1 \cdot X^0$). Бу ҳолда ходимлар сонининг таъсири қўйидагича аниқланади.

$$I_x^0 \cdot X^1 - I_x^1 \cdot X^0 = \text{бизн} \quad \text{мисолда}$$

$903 \cdot 1335 - 1342 = 1205 - 1342 = -137$ млн. Ходимлар сонини 151 кишига камайиши иш ҳақи фондини -137 млн. сўмга камайтиришта олиб келган. Ушбу ҳол чакана товар айланиши ва меҳнат унумдорлигининг ўзгариши

таъсири остида вужудга келган.

Үртача иш ҳақини ўзгариши натижасида юқоридаги 11.4.3-жадвал маълумотидан иш ҳақи фонди +64 млн.сўмга ортган. Умуман бу икки омил натижаси ҳам + 73 млн.сўмни ташкил қиласди.

Иш ҳақини таҳлил қилинча учинг суммасини, даражаси ва муомала (давр) харажатлари таркибининг ўзгаришини ўрганиш зарур. Бундай таҳлил учун куйидаги жадвалдан (11.4.2) фойдаланиш мумкин.

Иш ҳақини ўзгариш суръатларини меҳнат унумдорлигининг ўзгариш суръатлари билан бир неча йилларга таққослама таҳлил қилиш амалий ва назарий аҳамиятга эга. Чунки жамиятда жамғаришни таъминлаш учун меҳнат унумдорлиги иш ҳақига нисбатан тезроқ суръатларда ўсиб бориши зарур. Бундай жараённи алоҳида хўжалик субъектидан тортиб, соҳа, тармоқ ва жамият миқёсида таъминлашга эришиш лозим.

11.4.4-жадвал

Иш ҳақи суммаси, даражасининг ва муомала харажатларидаги ҳиссасининг ўзгариш суръати

Т / Р	Кўрсатгичлар	Ўзқон бирлиги	Ўтган йиллар				Ҳисоббот йили		Режага нисбатан ўзгариш суръати, %, фарқи (+,-)	Ҳисобот йили ўтган йилларга нисбатан, %, фарқи (+,-)			
			1	2	3	4	режага	Ҳақиқатда		1	2	3	4
1	Товар айланиши	М.С											
2	Муомала харажатлари:												

жадвалнинг давоми

	2.1. сўмда 2.2. даража- си $\frac{2 \cdot 1 \cdot 100}{1}$	м.с %										
3	Иш ҳақи фонди. 3.1. сўмда. 3.2. дара- жаси. $\frac{3 \cdot 1 \cdot 100}{1}$ 3.3. Муома- ла (давр) ха- ражатлар- даги ҳис- саси. $\frac{2 \cdot 1 \cdot 100}{2 \cdot 1}$	м.с %										

Ушбу таҳлилни амалга ошириш учун куйидаги жадвалдан (11.4.5.) фойдаланиш мумкин.

11.4.5-жадвал

Иш ҳақи ва меҳнат унумдорлигини ўзгариш суръатлари

№	Кўрсаттичлар	Ўлчов бирлиги	Йиллар (x)					
			X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Товар айланиши:							
	1.1. Суммаси	м.с						
	1.2. Ўзгариш су- рати	%						
	1.2.1. Базис йил- га нисбатан	%						
	1.2.2. Ўтган йил- га нисбатан							

жадвалнинг давоми							
2	Иш ҳақи фонди 2.1. Суммаси 2.2. Ўзгариш сурати: 2.2.1. Базис йилга нисбатан. 2.2.2. Ўтган йилга нисбатан.		м.с %				
3	Ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача миқдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиган ходимлар сони.		киши				
4	Ўртача иш ҳақи: 4.1. Суммаси 4.2. Ўзгариш суръатлари 4.2.1. Базис йилига нисбатан. 4.2.2. Ўтган йилга нисбатан.		сўм % %				
5	Мехнат унумдорлиги 5.1. Суммаси. 5.2. Ўзгариш сурати. 5.2.1. Базис йилига нисбатан. 5.2.2. Ўтган йилга нисбатан.		м.с %				

11.5. Иш ҳақи фондини режалаштириш

Иш ҳақини режалаштириш масаласи Ўзбекистон Республикаси корхоналари, хўжалик субъектларида кўлланилаётган одатдаги иш ҳақи тизимидан келиб чиқсан ҳолда кўриб чиқамиз.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектлари иш ҳақини мустақил ташкил қилиш ҳукуқига эга бўлиб, унинг ёзакл ва моделларини ўзлари танлаши мумкин. Лекин бу деганимиз улар абсолют эркин, ўз хоҳиши билан иш ҳақини ташкил қилишнинг барча жиҳатларини ҳал қиласди деган гап эмас. Иш ҳақининг минимал миқдори, тариф сеткаси устамалар ва айrim қўшимчалар давлат томонидан қонуний ҳужжатларда белгилаб қўйилади. Ҳар қандай шароитда иш ҳақи миқдори иш ҳақи нормасига, яъни ишчи кучи қийматининг зарурӣ қисми (ишчига мулкдор ёки давлат томонидан тўланган), меҳнат бозорида унга талаб ва таклифдан келиб чиқадиган қийматига teng бўлиши керак.

Норма – бу қонуний тусга эга бўлган, тан олинган тартиб, тасдиқланган меъёр ва ўртача кўрсаттичдир.

Иш ҳақи нормасининг хусусияти, шундаки, унда жамият, жамоа ва шахснинг иқтисодий манфаатлари келиширилган ҳолда иқтисодий фаолиятни мақсадли топшириклари, шарт-шароитлари, восита ва усуллари кўрсатгичлар орқали нормалаштирилади. Ушбу нормалар албатта, қонуний ҳужжатларда ўз аксини топиши ва уни бузилганлиги учун ҳукуқий жавобгарлиги санкцияларда белгилаб қўйилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси меҳнат кодексининг 155-моддасида «Муайян давр учун белгиланган меҳнат нормасини ва меҳнат вазифаларни тўлиқ бажарган ходимнинг айrim меҳнат ҳақи миқдоридан оз бўлиши мумкин эмас» - деб таъкидлаган.

Минимал иш ҳақи миқдори (МИҲМ) Ўзбекистон Республикасида Президент фармони билан тасдиқланади ва уни бажариш барча давлат ва нодавлат ташкилотлар, хўжалик субъектлари учун мажбурий ҳисобланади.

МИҲМ таркибига устамалар, қўшимчалар, моддий рағбатлантириш, норма ва иш вақтидан четта чиқсан ҳолда бажарилган ишлар учун оширилган миқдорда

тўланган ҳақлар, бошқа компенсацион тўловлар, шунингдек район коэффициентлари кирмайди.

Чет амалиёти ва умуман назарий нуқтаи назардан минимал иш ҳақи миқдори меҳнатга лаёқатли шахснинг минимал яшаш даражаси ёки аҳолининг минимал истеъмол саватчаси миқдоридан кам бўлмаслиги керак.

МИҲМ давлат томонидан иш ҳақини индексация қилиш шакли сифатида ҳам ишлатилади.

Хўжалик субъектларида, жумладан, савдо соҳаси ва оммавий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчаларида иш ҳақи фондини режалаштиришда нормотив, техникиқтисодий ҳисоб-китоблар, статистик- тажрибавий, индекс, коэффициентлар каби усуллардан фойдаланилади. Бунда албатта ишлатилаётган таъриф тизими ва иш ҳақи шакллари асос бўлиб ҳисобланади.

Иш ҳақи фондини режалаштиришда савдо соҳаси корхоналари ва шаҳобчаларила чакана товар айланишнинг умумий ҳажми ва товарлар ассортиментлари бўйича режаси, режалаштирилган ишчи ходимлар сони (ишчи ходимлар малакаси, бажариладиган ишлар турлари бўйича групҳлари), савдо шаҳобчалари типлари, таъриф ставкаси, лавозим окладлари, таъриф разряди ва коэффициентлари, корхонанинг молиявий имкониятлари кабилар ишлатилади.

Иш ҳақини фондини таҳлил қилганда ва режалаштиришда иш ҳақини асосий ва қўшимча қисмларга бўлиннишини ҳисобга олиш лозим. Иш ҳақининг асосий қисми маошнинг таъриф ставкалар (лавозим окладлари, расценкалар) ва мукофотлардан ташкил топади. Унинг қўшимча қисмига ҳар хил устамалар ва қўшимча ҳақлар киритилади.

Иш ҳақини режалаштиришда қўлланилаётган иш ҳақи шаклига ва тизимига қараб ишчи ва ходимлар алоҳида групҳларга табақалаштирилиши лозим. Иш ҳақи ҳар бир груп учун алоҳида ҳисобланади.

Таъриф ставкалари (лавозим окладлари) олувчи ходимларни иш ҳақи фонди қўйидагича ҳисобланади.

$$I_{x,\phi,m,c} = \sum_{i=1}^n X_{m,c,i} \cdot D \cdot T_{c,i}$$

$I_{x,\phi,m,c}$ – таъриф ставкаси оладиган ходимлар асосий иш ҳақи фонди; $X_{m,c,i}$ – бир хил таъриф ставкаси оладиган ходимлар сони; D – режалаштирилган давр учун ойлар сони; $T_{c,i}$ – ходимнинг ойлик таъриф ставкаси; n – ушбу групдаги ходимлар сони.

Ушбу ҳолда иш ҳақи фондини ишчи ходимларниң касаллиги туғайли инга чиқмаган кунлари учун иш ҳақи миқдори камайтиришни назарда тутни зарур. Унинг миқдори ўтган йиллар таҳлилини (камида 3 йил) натижасига қараб $I_{x,\phi,m,c}$ – га нисбатан фоизда ва кейин суммаси аниқланади. Бунинг учун қўйидаги формуладан фойдаланишим тавсия қўламиз.

$$I_{x,k} = \frac{D_{k,k}}{D_b} \cdot I_{x,\phi,m,c};$$

$I_{x,k}$ – ишчиларни касаллик кунлари учун иш ҳақи миқдори, сўмда; $D_{k,k}$ – ишчиларни касал бўлган кунлари. D_b – йиллик иш кунлари.

Товар айланиш суммасига (1000,0 сўм) нисбатан расценка ишлатиластгани савдо шахобчаларнда сотувчиларнинг иш ҳақи фонди қўйидагича аниқланиши мумкин:

$$I_{x,\phi,m,p} = \sum_{i=1}^n \frac{\chi T A_i \cdot T_{p,i}}{1000};$$

бу ерда; $\chi T A_i$ – і товар груп (ассортименти, тури) учун режалаштирилган чакана товар айланиш ҳажми;

$T_{p,i}$ – і товар гурұх (ассортимент түрк) учун белгиланған 1000 сұмита расценка.

Моддий рағбатланғириш суммаси M_p ҳаракатдаги рағбатлантириш низоми ёки жамоавий шартномада белгиланған күрсаткічлар ва ишчи ходимларни лавозимларга қараб, таъриф ставкалари (лавозим окладлари)га нисбатан аникланады.

Устамалар (Y) ва құшымча түтөвлар (K_m) уларни құшымча жамоавий шартномада корхонаны низомида ёки махсус низом (агар мавжуд бўлса) белгиланған миқдор асосида ҳисобланади.

Йиллик меңнат таътили ($\tilde{H}_{m,m}$) миқдорини куйидагича аниклашни тавсия қиласиз.

$$\tilde{H}_{m,m} = \sum_{i=1}^n \left(\frac{D_{m,i}}{D_u} \cdot H_{x,i} \right);$$

бу ерда: $D_{m,i}$ – і ишчининг йиллик таътил куни; D_u – йиллик ишчи кунлар. $H_{x,i}$ – і ишчининг режалаштирилган йилга асосий иш ҳақи суммаси.

Корхона, ташкилот ёки бошқа хұжалик субъектларининг умумий иш ҳақи фонди ($H_{x,y}$) куйидагича аникланиши мүмкин:

$$H_{x,y} = (H_{x,\phi,mc} - H_{x,k}) + H_{x,\phi,mc} + \sum_{i=1}^n (M_{p,i}) + \sum_{i=1}^n Y_i + \sum_{i=1}^n K_{m,i} + \tilde{H}_{m,m}$$

Иш ҳақи фондини статистик-тажрибай үсулни күллаш орқали ҳам аниклаш мүмкин. Бунда иш ҳақи фондини үтган 3 ёки 5 йил даура таҳлил қилиб, уни үзгариш тенденцияларини аниқлаб, режалаштирилган йилга иш ҳақига таъсир қылувчи омилларнинг үзгариш тенденцияларини (индекслар ёки эластиклик коэффициентлари орқали) ҳисобга олиб аниклаш мүмкин.

Иш ҳақи фондиниң үзгериш миқдорини меңнат унумдорлиги тенденцияси билан солищтириб, улар ўртасидаги пропорционалликни таъминлаш зарап бўлади.

Тажиҷ иборалар

Меңнат ҳақи, иш ҳақи, ишчи кучи қиймати, таъриф тизими, таъриф ставкаси, лавозим оклади, таъриф разряди, таъриф коэффициенти, мотив, вақтбай иш ҳақи, ишбай иш ҳақи, таърифсиз тизим.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Иш ҳақининг мазмунини ёритинг?
2. Меңнат ҳақини иш ҳақидан фарқини тушунтириңг?
3. Ишчи кучини саклаш учун тўлов ва харажатларга нималар киради?
4. Меңнат ҳақи ижтимоий пакетига нималар киради?
5. Иш ҳақи тизими моҳияти ва аҳамияти.
6. Иш ҳақини ташкил қилиш қоидалари.
7. Иш ҳақи шакллари.
8. Меңнат мотивацияси деганда нимани тушунасиз ва у қандай воситалар орқали амалга оширилади?
9. Таърифсиз тизимнинг афзалликлари қандай номоён бўлади?
10. Прогрессив иш ҳақи тизимини тавсифлаб беринг.
11. Вақтбай – мукофотли иш ҳақи шакли ишбай–мукофотли иш ҳақи шаклдан нима билан фарқланади ва улар қандай ҳолларда ишлатилади?
12. Иш ҳақи фондининг таҳчили нимадан бошланади ва қандай кўрсатгичлар ишлатилади?
13. Иш ҳақи фонди қандай режалаштирилади?

12 дар. МУОМАЛА ХАРАЖАТЛАРИ

- 12.1. Харажатлар түшүнчеси за муомала харажатларининг мөхити, табигати ва күрсакчилари.
- 12.2. Муомала харажатларининг таснифи.
- 12.3. Муомала харажатларига таъсир күлүвчи омиллар.
- 12.4. Муомала харажатларини иқтисодий таҳдили.
- 12.5. Муомала харажатларини режалаштириш.

12.1. Харажатлар түшүнчеси за муомала харажатларининг мөхити, табигати за күрсакчи зары

Хар бир жамиятда ишлаб чиқарыш за истеъмол бир-бидан макон ва замонда фарқланади. Бу икки жарәнни бир-бири билан боелаш, янын бир томондан ишлаб чиқарыш соҳасининг маҳсулотини истеъмолчига етказиш, иккинчи томондан истеъмолчини товар учун түловини ишлаб чиқарувчига етказиш тегишли масофа да ва вактда, ушбу жараён билан шуғулланувчи маҳсус соҳа орқали амалга оширилади.

Ушбу жараён, янын истеъмол товарларини истеъмолчига етказиш тегишли моддий ва номоддий харажатлар билан боелиkdir. Бу жараёнларининг бир қисми ишлаб чиқарыш корхоналари томонидан қопланади ва улар корхонанинг давр харажатлари таркибида ўз аксини топади. Масалан, тайёр маҳсулотларни корхона омборларча саклаш, уларни транспорт воситаларига юклаш, айрим ҳолларда маҳсулотларни олди-сотди шартномаларига асосан транспорт харажатлари ишлаб чиқарыш корхонаси то-

монидан қопланған күзде түтістігін бұлса, (мисол учун денгиз, дарё транспортыда «франко-станция-назначения» усулы күлдінілес) транспорты ұражатлари ва реклама, ағар ишлаб чықарып көрсеткіштік реклама фаолияти билан шуғулланса

✓ Истеъмол товарларының ишләп чыгарылған истеъмолчига етказиш учун сорғалыған жарнамаларнинг асосий қисми товар айрибендей етказып билан шуғулланувчи савдо соҳаси. Оның ішіндегі ожараларынан корхоналари ва шаҳобчалардың әсерлерінде. Нерсе калади. Бу ұражатларнинг асосий қисми савдо соҳасынан таннархи сифатида мұомала ұражатлардың кирлилігі, айрим ұражатлар савдо корхоналери ва шаҳобчаларнинг асосий фаолиятидағы олинған әрекеттердің қисбидан қопланади.

Шундай қилиб савдо соҳаси ұражатларини иктисадий мазмунни бүйірле пазарий әкімдіден умумий ұражатлар, мұомала ұражатлары ва мұомала ұражатлар таркибига кирмейдін ұражаттарға таснифлаш түгри бўлади, деб қисблеймиз.

- Савдо соҳасининг умумий ұражатлары кўп қиррали бўлиб, у ҳар хия турдаги ұражатлардан таркиб топади. Унинг таркибига мұомала ұражатлардан ташқари куйидагиларни киритилади.

1. Сотиб олинған товарлар қийматы, савдо корхонаси, шаҳобчаси ишлаб чыкарылған тайёр мақсулотни сотиб олади ва уни истеъмолчиларга етказиш учун моддий ва номоддий ұражатлар сарфлайди. Сотиб олинған товарлар қиймати савдо корхонаси, шаҳобчеси учун кўринишдан уларнинг ҳаркагы бўлса ҳам, улар суммаси даромаддан қоялмайсан за савдонинг таннархи ёки мұомала ұражатлари таркибига кирмайди. Ушбу ұражатлар-товарлар қийматида ажыратылғанда, улар авансланади, сотилади ва қопланади. Бу ұражатлар айланма маблағлар ҳамда банкларнинг жорий кредитлар қисбидан авансланади за ҳар бир товар айрибошланиш даврида ўз-ўзини қоплайди

2. Асосий фондларга капитал қўйилмалар, булар бир маротаба асосий фондларни янгилаш, модернизация қилиш, капитал ремонт учун қилинадиган харажатлар бўлиб, муомала харажатлари таркибиға кирмайди, хусусий мулк, банкларнинг узоқ муддатли ссудалари ва бошқа маблағлар ҳисобидан қопланади.

3. Даромад ҳисобидан қопланадиган солиқ.

4. Банклар ва бошқа молия-кредит ташкилотлари кредитлари бўйича фоизлар (инвестиция даврида капитал қўйилмалар таркибиға кирувчи инвестицияларга олинган банк ва бошқа молия-кредит ташкилотлари кредитлари бўйича фоизлардан ташқари), шу жумладан, муддати ўтган ва узайтирилган ссудалар бўйича фоизлар.

5. Мол-мulkни узоқ муддатта ижарага олиш (лизинг) бўйича фоизларни тўлаш ва бошқа молиявий фаолият бўйича харажатлари.

6. Божхона тўловлари, жумладан, акциз солиғи, божхона божлари ва расмийлаштириш йигимлари.

7. Товарларни сотиб олиш билан боғлик бўлган брокерлик хизматлари, божхона омборларининг ижараси учун тўловлар, комиссиян (воситачилик) харажатлар, божхона ишлари билан боғлик ортиш, тушириш, транспорт ва бошқа харажатлар.

8. Тара бўйича йўқотишлар. Бу харажатлар режалаштирилмаган, норационал хўжалик юритиш ёки бошқа ҳолларда вужудга келади.

9. Картошка ва сабзазотларни тайёрлаш, саклаш, қайта ишлаш ҳамда сотиш бўйича харажатлар ва бошқа бюджетдан қопланадиган харажатлар бюджет ҳисобидан қопланади.

10. Фавқулотда заарлар – бу хўжалик юритувчи субъектларнинг одатдаги фаолиятдан четта чиқувчи ҳодисалар ёки операциялар натижасида вужудга келадиган ва рўй бериши кутгилмаган одатдан ташқари харажатлар моддалари. Бунга фавқулотда моддалар ва муомала харажатлари (Низомда давр харажатлари) таркибида акс эттирилиши керак бўлган давр (харажатлари)

моддалари кирмайди.

Савдонинг умумий харжатларни таркибини куйила келтирилган 12.6. і-чизмада ифодалаш мумкин.

Муомала харажатлари – бу истеъмол товарларини ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиға силжитиш жараёнида сарфланган жоюли ва жонсиз мөҳнат қийматининг (бу ҳолда ҳам қиймат зарурӣ ва қўшимча қисмларга тақсимланади) зарурӣ қисмини пулдаги ифодасидир. Муомала харажатлари иқтисодий категория бўлиб тарихий тавсифга эга. Уни вужудга келиши товар-пул муомласини пайдо бўлиши билан тифиз боғлиқдир.

Муомала харажатлари савдонинг асосий кўрсаткичларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Муомала харажатлари пул-товар муносабатлари вужудга келиш даври билан боғлиқ бўлиб, у пул-товар муомласини меваси, унинг асосида вужудга келган ва унинг моҳияти товар олди-сотди жараёни, яъни товар айрибошлашни табиатидан келиб чиқади. Ушбу харажатлар назарий жиҳатдан, нафақат савдода мавжуд, у такрор ишлаб чиқариш жараёнини бошланишидан (ишлаб чиқариш корхоналари хом ашёни манбасидан то ишлаб чиқариш жойига етказишда (ушбу жараён ҳам товар айрибошлаш жараёнига назарий жиҳатдан киради, бу ишлаб чиқариш жараёни эмас, чунки хом ашё сотиб олингандан кейин товар тусига киради ва ишлаб чиқарувчи учун хом ашё сифатида, назарий жиҳатдан товар сифатида уни тайёр маҳсулотта айлантирувчиларга етказилади) ҳамда уни охирги босқичи, яъни тайёр маҳсулотларни (товарларни) ишлаб чиқаришдан савдо соҳасига етказиш жараёнида намоён бўлади.

Назарияда ва амалиётда товар муомласи билан боғлиқ харажатларни такрор ишлаб чиқаришнинг бошланғич жараёни билан боғлиқ қисми маҳсулотнинг таннархига киритилади, аслида у иқтисодий табиати бўйича ва назарий нұқтаси назардан товар муомласи харажатлари ҳисобланса ҳам. Ушбу масаланинг моҳиятини ёритишда ҳозирги даврда муомала харажатларини ном-

лаништига бўлган муносабат тўғрисида тўхталиб ўтмоқчимиз. Чунки бўлажак мутахассислар (бакалаврлар, магистрлар) ва илмий тадқиқотчилар ҳодисалар, жараёнлар билан боғлиқ бўлган иқтисодий категорияларни назарий жиҳатдан тўғри талқин қилиш билими ва кўникумларига эга бўлиши лозим.

Бу билан нарсалар, ҳодисалар, жараёнларни ўрганишда, баҳолашда тўғри, илмий асосланган холосалар яратишга эришин мумкин деб ҳисоблаймиз.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақкамасининг 5 феврал 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда мөлиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомда негадир муомала харажатлари «давр харажатлари» деб номланган.

Умуман олганда, ҳар қандай моддий, номоддий харажатлар қандайдир замон ва макон зоирасида вужудга келади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида (Москва «Рус тили» нашриёти, 1981. 204-бетида) «Давр» сўзига қўйидагича изоҳ берилган.

«Давр 1. Жамият тараққиётида муҳим воқеа, ҳодиса юз берган, хукм сурган ёки ўзига хос хусусияти билан ажralиб турадиган маълум вақт оралиғи. 2. Бирор иш-харакат, жараён, воқеа, ҳодиса содир бўладиган ёки бажариладиган муайян вақт. 3. Такрорланувчи процесснинг ҳар бир такрорланишида бошланишидан то охиригача ўтиладиган вақт».

Ушбу луғат (481 бетда) «Муомала» сўзига қўйидагича таъриф берилган:

«Муомала. 1. Кишилар билан муносабат, сўзлашув, шундай муносабат йўсини. 2. Иш, хизмат билан боғлиқ бўлган алоқа. 3. Пул ва савдо иши билан боғлиқ муносабат, алоқа».

Ҳаётда табиат нарсаларини, жамиятдаги ҳодиса ва жараёнларнинг номланиши, уларнинг сиёсий, иқ-

тисодий, ижтимоий, маңнавий, мәрінфий ва бошқа унинг келиб чиққаның олд табиатидан келиб чиққан ҳолда аниқданған за тегишли ном берилген.

Бизга түшүнүрли эмас, қандай қилемб ғовир муомала-си жараёны билан бөлиқ харажаттар «Давр харажатлари» деб номланиб қолған. Биз юқорида айтганимиздек ҳар қандай харажат бирон-бир даврда үзүндега келади, жумладан муомала харажатлари, ишлаб чиқарылған харажатлари ва ҳоказолар. Агар сұзғы мазмун-мөдіннендан келиб чиқсак, «таннархни» ҳәм «давр харажатлари» деб айтиш керак бўлмайди-ми? Юқоридагилардан келиб чиқиб, бизни фикримизча, «Давр харажатлари» сұзини, унга киритилган харажатларнинг асл мазмунидан келиб чиқиб, «Муомала харажатлари» деб юритилиши лозим!

Муомала харажатларини савдо бажарадиган функцияларидан, савдода содир бўладиган иқтисодий, техник-технологик жәрасылар ва харажатларнинг иқтисодий табиатидан келиб чиқиб, икки турга бўлинади. Бунда савдонинг соғ ижтимоий-иктисодий функцияси, яъни олди-сотди жараёнини амалта ошириш ва ишлаб чиқарыш жараёнита мансуб бўлган техник-технологик функцияларни бажаришдан келиб чиқиб, муомала харажатлари соғ муомала харажатлари ва қўшимча муомала харажатларига ажратилади.

Соф муомала харажатлари – бу харажатлар товар қийматини айирбошлиш, яъни олди-согди жараёни (Т-П; П-Т) билан бөлиқ (пул, кредит, молиявий муносабатларга сарфлар, ҳисоб-китоб билан бөлиқ рекламага ва бошқа тўловлар ва харажатлар) киради.

Қўшимча харажатларга товарларни ташиш, қадоқлаш, сақлаш, саралаш, ишлов бериш ва бошқа ишлаб чиқарыш жараёнита яқин харажатлар киради.

Амалиёда муомала харажатлари соғ ва қўшимча турларда ҳисоботи юритилмайди. Уларнинг миқдорини махсус таълов талқиқотлари асосида тахминан ҳисоб-китоб қўлиши мумкин.

Савдо соҳасида умумий харажатлар таркиби

12.1.1-чизма

Умумий харажатлар

Муомала харажатлари	Лизинг бўйича фоизлар тўлови	Муомала харажатлари таркибига кирмайдиган харажатлар
Соф харажатлар	Муомала харажатларига кирмаган банк ва бошқа молия-кредит ташкилотларига фоиз тўловлари	Товарларни сотиб олиш қиймати учун тўловлар
Кўшимча харажатлар	Божхона тўловлари, йизимлари ва харажатлари. (жумладан: акциз солиги, божхона божи)	Капитал курилишта оид харажатлар
	Фавқулотда зараблар	Ягона солик тўлови
	Брокерлик ва еситачилик харажатлари	Тара бўйича йўқотишлар
		Картошка ва сабзавотларни тайёрлаш, саклаш, қайта ишлаш ва сотиш бўйича харажатлар ва бошқа бюджет ҳисобидан қопланадиган харажатлар

Муомала харажатларга таркибини ўрганиш амалиётда шундан дарак берадыки, унинг таркибидаги соф муомала харажатларини ҳиссаси ортиб бериш тенденциясига эга. Чунки ҳаётда бир томондан, савдо фаолиятининг сервис фаолиятига эга ва маддияят кундан-кунга талаб ортиб бориши қонуниятта алланиб болмокда. Иккинчи томондан ишлаб чыкарып жараёнида техник-технологик жараёларни тақомиллаштырып, илмий-техник тарақ-қиётни жорий қилинши оғзин савдо жараёнида бажарыладиган ишлаб чыкарып таалукли техник-технологик функцияларни қыскаришига за уларни ишлаб чыкарип корхоналарнан бажарылишига олиб келмокда (товарларни саклаш, ишлов бериш, саралаш ва ўраш, уларни түшиш, саклаш ва сотиш даврида йўқотилиши билан боғлиқ ва бошқа харажатлар). (Буларкинг таркибини кейинги параграфда (12.1.2) чукурроқ кўриб чыкамиз).

Муомала харажатлари абсолют ва нисбий кўрсаткичларда ҳисобга олинади, таҳлил қилинади ва режалаштирилади. Муомала харажатларининг абсолют кўрсаткичи сўмда, нисбий кўрсаткичлари унинг даражаси, яъни товар алланишига нисбатан фоиз ҳисобида, таркиби эса муомала харажатларининг умумий суммасида унини алоҳида моддаларининг ҳиссаси фоизларда кўрсатилади. Бу кўрсаткич муомала харажатларининг умумий суммасига алоҳида моддаларининг суммасини бўлиб юзга кўпайтириш орқали аниқланади.

Муомала харажатлари факат савдола эмас, (улгуржи ва чакана) у ишлаб чыкаришда, кишлоқ хўжалигида ва бошқа тармоқларда ҳам мавжуд бўлади, агарда улар истеъмол товарларининг улгуржи ва чакана савдоси билан шуғулланса. Муомала харажатларининг оммавий овқатланиш соҳасида, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ози-сотди жараёни билан шуғулланувчи хўжалик субъектларида ҳам алоҳида ҳисботи киритилади. Булардан ташкари, муомала харажати ҳар бир турдаги савдо билан шуғулланувчи бозорларда ҳам мавжуд,

лекин уларда уни ҳисоботи юритилмайди.

Ўзбекистон Республикасида муомала харажатларини ҳолатига назар солсак, охирги йилларда уни абсолют суммаси ва даражасини камайиб бериши кузатилади. Муомала харажатларининг ҳолати 12.1.1., 12.1.2. ва 12.1.3-жадвал маълумотларида келтирилган.

12.1.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 2002-2006 йилларда товар айланиши ва муомала харажатлари

Г/р	Кўрсаткичлар	Йиллар				
		2002	2003	2004	2005	2006
1.	Чакана товар айланиши жами млрд. сўм. Жумладан:	3786,3	4289,7	4787,5	5577,4	7453,8
	1.1. Чакана савдо	1069,6	1004,8	1151,3	1458,4	2072,4
	1.2. Оммавий овқатланишда	64,7	82,9	109,0	114,2	128,4
	1.3. Чакана савдо ва оммавий овқатланишда	1134,3	1087,7	1260,3	1572,6	2200,8
	1.4. Бозорларда	2652,0	3202,0	3527,2	4004,8	5253,0
2.	Муомала харажатлари – жами, млрд. сўм	99,2	109,1	105,8	41,3 ¹	51,1 ¹
	Жумладан:					
	2.1. Чакана савдо	86,7	91,7	86,3	31,8	41,1
	2.2. Оммавий овқатланишда	12,5	17,4	19,5	9,5	10,0
3.	Муомала харажатларини даражаси, % - жами	10,0	10,0	9,0	6,5 ¹ /3,0	6,5 ¹ /3,0

$\left(\frac{2 \cdot 100}{1,3} \right)$						
3.1. Чакана савдо-да $\left(\frac{2,1 \cdot 100}{1,1} \right)$	9,0	9,2	8,0	6,5 ¹ /3,0	6,5 ¹ /3,0	
3.2. Оммавий овқатланишда $\left(\frac{2,2 \cdot 100}{1,2} \right)$	23,0	20,7	21,1	23,5 ¹ /9,0	21,9 ¹ /8,0	

* Маълумотлар микрофирма ва кичик корхоналарсиз келтирилган.

Манба: Государственный Комитет Республики Узбекистан по статистике «Торговля в Узбекистане 2005» и «Торговля в Узбекистане 2006» статистические сборники. Соответственно Т., 2006, 2007.

12.1.2-жадвал

Республика ҳудудлари бўйича муомала харажатлари даражасини динамикаси *

	Чакана савдода					
		2002	2003	2004	2005	2006
Чакана савдо товар айланишига нисбатан, %						
Ўзбекистон Рес- публикаси	9,0	9,2	8,0	6,5	6,5	
Қорақалпоғистон Республикаси	8,9	9,5	7,6	12,5	9,8	
Вилоятлар:						
Андижон	13,2	11,7	10,1	3,7	5,6	
Бухоро	11,9	6,3	4,6	3,4	3,1	
Жиззах	10,8	11,7	6,3	5,1	4,4	
Қашқадарё	9,5	8,1	10,4	6,5	4,0	
Навоий	8,3	8,1	12,5	5,6	6,1	
Наманган	8,5	9,7	9,0	8,6	6,1	
Самарқанд	10,1	11,0	10,9	5,6	4,9	
Сурхондарё	9,6	8,9	8,9	6,7	5,0	

	жадвалнинг давоми				
Сирдарё	7,5	8,4	6,7	5,5	5,2
Тошкент	7,5	9,5	6,0	6,3	4,8
Фарғона	10,3	9,8	10,8	8,5	7,6
Хоразм	8,9	8,8	5,5	3,4	3,5
Тошкент ш.	9,8	12,2	8,9	7,3	8,2

* Маълумотлар микрофирма ва кичик корхоналарсиз келтирилган.

12.1.3-жадвал

Республика худудлари бўйича муомала харажатлари даражасини динамикаси *

	Рес- публикаси	Чакана савдода				
		2002	2003	2004	2005	2006
Оммавий овқатланишни умумий товар айланишига нисбатан, %						
Ўзбекистон	23,0	20,7	21,1	23,5	21,9	
Корақалпоғистон	12,2	13,6	18,2	13,2	14,1	
Вилоятлар:						
Андижон	30,8	29,9	7,7	14,4	26,3	
Бухоро	15,3	13,1	14,2	19,3	19,1	
Жizzах	19,8	23,0	11,9	19,7	12,2	
Қашқадарё	15,7	16,4	15,6	17,5	17,5	
Навоий	29,7	27,9	15,7	28,1	21,9	
Наманган	21,2	21,0	17,6	22,4	21,1	
Самарқанд	28,1	33,0	19,1	20,9	15,3	
Сурхондарё	13,2	14,0	11,8	15,9	15,3	
Сирдарё	15,3	10,9	14,1	13,8	9,1	
Тошкент	15,5	11,0	21,2	20,1	16,1	
Фарғона	17,2	17,0	18,2	20,3	27,0	
Хоразм	11,8	13,5	11,5	15,9	11,0	
Тошкент ш.	28,6	27,1	27,4	29,2	26,8	

* Маълумотлар микрофирма ва кичик корхоналарсиз келтирилган.

12.1.1-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, республика миқёсида товар айланиши суммаси чакана савдода ва оммавий овқатланишда иккى баробар ортган. Бунга баҳоларни ортиб боришини таъсири катта. Муомала харажатларининг суммаси ва даражасини ўзгариш тенденцияларига баҳолашни ўқувчилар семинарларда муҳокама қилишини гавсия Қиласиз.

12.1.2 ва 12.1.3-жадваллар маълумотларидан кўриниб турибдики, муомала харажатлари динамикаси чакана савдода ҳам, оммавий овқатланишда ҳам умуман камайиш тенденциясига эга, лекин ҳудудлар бўйича ҳар хил кўринишлар мавжуд.

Муомала харажатларини даражаси ҳудудлар бўйича бир-биридан кескин фарқ қиласи. Уни максимал даражаси 2006 йилда савдода 9,8 % – Қорақалпоғистон Автоном Республикасида, ўртача республикада эса – 6,5 %, оммавий овқатланишда 27,0 % – Фарғона вилоятида, ўртача республика бўйича – 21,9 % гашкил қиласан.

Минимал даражаси чакана савдода 3,1 % – Бухоро вилоятида, оммавий овқатланишда – 9,1 Сирдарё вилоятида.

Муомала харажатларини максимал даражасини минимал даражадан фарқи чакана савдода $9,8 - 3,1 = 6,7$ пунктни, оммавий овқатланишда $27,0 - 9,1 = 17,9$ пунктни ташкил қиласан.

Ушбу маълумотлар муомала харажатларининг вилоятлар, ҳудудлар миқёсида чукур ўрганишни, уни илмий-амалий нуқтаи назардан тадқиқот қилишини, унга таъсир қиласан омилларни аниқлашни ва унинг даражасини оптималлаштириш муаммоларини ҳал қилишни тақозо қиласи.

12.2. Муомала харажатларининг таснифи

Биз юқорида айтганимиздек муомала харажатлари иқтисодий табиати, йўналтириш мақсадлари, савдо ва оммавий овқатланиш соҳаларининг функцияларидан,

жадвалнинг давоми

Сирдаре	7,5	8,4	6,7	5,5	5,2
Тошкент	7,5	9,5	6,0	6,3	4,8
Фарғона	10,3	9,8	10,8	8,5	7,6
Хоразм	8,9	8,8	5,5	3,4	3,5
Тошкент ш.	9,8	12,2	8,9	7,3	8,2

* Маълумотлар микрофирма ва кичик корхоналарсиз келтирилган.

12.1.3-жадвал

Республика ҳудудлари бўйича муомала харажатлари даражасини динамикаси *

	Рес- публикаси	Чакана савдода				
		2002	2003	2004	2005	2006
Оммавий овқатланишни умумий товар айланишига нисбатан. %						
Ўзбекистон	23,0	20,7	21,1	23,5	21,9	
Вилоятлар:						
Андижон	30,8	29,9	7,7	14,4	26,3	
Бухоро	15,3	13,1	14,2	19,3	19,1	
Жиззах	19,8	23,0	11,9	19,7	12,2	
Кашқадарё	15,7	16,4	15,6	17,5	17,5	
Навоий	29,7	27,9	15,7	28,1	21,9	
Наманган	21,2	21,0	17,6	22,4	21,1	
Самарқанд	28,1	33,0	19,1	20,9	15,3	
Сурхондарё	13,2	14,0	11,8	15,9	15,3	
Сирдарё	15,3	10,9	14,1	13,8	9,1	
Тошкент	15,5	11,0	21,2	20,1	16,1	
Фарғона	17,2	17,0	18,2	20,3	27,0	
Хоразм	11,8	13,5	11,5	15,9	11,0	
Тошкент ш.	28,6	27,1	27,4	29,2	26,8	

* Маълумотлар микрофирма ва кичик корхоналарсиз келтирилган.

12.1.1-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, республика миқёсида товар айланниши суммаси чакана савдода ва оммавий овқатланишда икки баробар ортган. Бунга баҳоларни ортиб боришини таъсири катта. Муомала харажатларининг суммаси ва даражасини ўзгариш тенденцияларига баҳолашни ўкувчилар семинарларда муҳокама қилишини гавсия қиласиз.

12.1.2 ва 12.1.3-жадваллар маълумотларидан кўриниб турибдики, муомала харажатлари динамикаси чакана савдода ҳам, оммавий овқатланишда ҳам умуман камайиш тенденциясига эга, лекин ҳудудлар бўйича ҳар хил кўринишлар мавжуд.

Муомала харажатларини даражаси ҳудудлар бўйича бир-биридан кескин фарқ қиласи. Уни максимал даражаси 2006 йилда савдола 9,8 % – Коракалпогистон Автоном Республикасида, ўртача республикада эса – 6,5 %, оммавий овқатланишда 27,0 % – Фарғона вилоятида, ўртача республика бўйича – 21,9 % ташкил қиласан.

Минимал даражаси чакана савдода 3,1 % – Бухоро вилоятида, оммавий овқатланишда – 9,1 Сирдарё вилоятида.

Муомала харажатларини максимал даражасини минимал даражадан фарқи чакана савдола $9,8 - 3,1 = 6,7$ пунктни, оммавий овқатланишда $27,0 - 9,1 = 17,9$ пунктни ташкил қиласан.

Ушбу маълумотлар муомала харажатларининг вилоятлар, ҳудудлар миқёсида чукур ўргабишни, уни илмий-амалий нуқтаи назардан тадқиқот қилининг, унга таъсири қилган омилларни аниқлашни ва унинг даражасини оптималластириш муаммоларини ҳал қилишни тақозо қиласи.

12.2. Муомала харажатларининг таснифи

Биз юқорида айтганимиздек муомала харажатлари иқтисодий табииати, йўналтириш мақсадлари, савдо ва оммавий овқатланиш соҳаларининг функцияларидан,

савдога күрсатыладиган бошқа тармоқтарнинг хизмати турларидан, ҳисобот нұқтаси назаридан келиб чиққан ҳолда ҳажми ва таркиби бүйича қар жаһадир.

Муомала харажатларини қўйидаси белгилар бүйича таснифлаш мүмкін:

- тармоқдар ва соҳалар бүйича;
- истеъмол товарлари муомаласи соҳалари бүйича;
- бажариладиган функциялар ва вазифалар бүйича;
- йўналтирилиш мақсадлари бүйича;
- муомала харажатларининг айрим омиллардан боғлиқлиги бүйича;
- харажатларни турлари (чоменқлатураси) бүйича.

Муомала харажатларини таснифланиш белгилари бүйича таснифлаб чиқамиз.

Тармоқлар ва соҳалар бүйича:

- ишлаб чиқариш тармоқларида;
- қишлоқ хўжалик субъектларида;
- чакана ва ултуржи савдо билан шуғулланувчи бошқа тармоқларда;
- ишлаб чиқариш воситаларини айирбошлаш соҳасида;
- истеъмол товарларини айирбошлаш соҳасида;
- ташқи савдо соҳасида.

Истеъмол товарлари муомаласи соҳалари бүйича:

- савдо соҳасида (чакана ва ултуржи савдода);
- оммавий овқатланиш соҳасида;
- маҳсус қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилувчи ва сотувчи хўжалик субъектларида;
- микрофирмалар ва кичик корхоналарда. Булар харажатлар тўнрисида статистик ҳисобот топширмайдилар;
- фермер ва лекқон хўжаликлари. Буларда маҳсулотларни сотиш билан (ултуржи ёки чакана) боғлиқ харажатлари мавжуд.

Савдонинг функциялари ва вазифаларидан келиб чиққан қоғза:

- савдо саломчалик;
- савдо тарбия биливоситаси;

— операцион ва маъмурий бошкэрүү.

Йўналириш мақсадлари бўйича:

— ходимлар иш ҳақи;

— бошқа тармоқлар хизмати ҳақи;

— моддий харажатлар;

— моддий йўқотишлар;

— соликлар, йигимлар, тўловлар ва ижтимоий сугурта;

— бошқа харажатлар.

Муомала харажатларининг айрим омиллардан боғлиқлиги бўйича (ушбу турдаги харажатлар бўйича соф ва кўшимча харажатлар каби алоҳида ҳисобот юритилмайди, бундай таснифлаш муомала харажатларининг турларидан келиб чиқаб, таҳлил қилиш ва режалаштириш жараёнида қўлланилади):

- шартли-ўзгарувчан;

- шартли-ўзгармас.

Буларнинг таснифини 12.3-ѓа батафсил кўриб чиқамиз. **Муомала харажатлари турлари (номенклатураси) бўйича.** Бундай таснифлашда муомалга харажатлари фаолиятта йўналирилишига қараб моддаларга бўлинади. Статистика ҳисботида (5-с (савдо шакли)¹ муомала харажатлари қуйидаги моддаларга ажратилган:

Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар:

улардан темир йўл, сув, ҳаво, автомобиль ва от-улов транспорти билан юкларни ташиш;

иш ҳақи харажатлари;

ижтимоий сугурта харажатлари;

савдо эҳтиёжида фойдаланиш учун, ижара харажатлари ва бинолар, иншоотларни таъмирлаш, хоналар ва жиҳозларни саклаш;

шу жумладан:

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси қўмитасининг 2007 йил 9 ноябрдаги 18-сонли қарори билан тасдиқланган.

жорий таъмирлаш харажатлари (иш ҳақидан ташқари);
ижара тўлови;
асосий ъоситалар аммортизацияси;
ёқилғи, газ ва электр энергия харажатлари;
товарларни саклаш, ишлов берии, саралаш ва жойлаш (ўраш) харажатлари;
савдо рекламаси харажатлари;
ташиш, саклаш ва сотиш даврида товарлар ва маҳсулотларнинг йўқотилиши;
тара харажатлари;
инвентарлар ва хўжалик буюмлари қийматини ҳисобдан чиқариш ва бошқа харажатлар (таъмирлаш, ювиш, тузатиш ва бошқа харажатлар);
ўз транспорти харажатлари (иш ҳақидан ташқари);
бюджетта мажбурий тўловлар, солиқлар ва йифимлар;
давлат мақсадли фондирига ажратмалар (ижтимоий сугурта ажратмаларидан ташқари);
бошқа харажатлар: банк кредитлари ва бошқа молия-кредит ташкилоглар фоизлари; хизмат сафари харажатлари; улардан: кунлик чиқимлар; номоддий хизматлар ва банк хизматлари тўлови; бошқа харажатлар.

Юқорида келтирилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сонли қарори билан тасдиқланган Низом бўйича давр харажатлари таркибидаги сотиш харажатлари – 22-моддага, маъмурий харажатлар – 15-моддага ва бошқа операция харажатлари – 21-моддага ажратилган.

12.3. Муомала харажатларига таъсир қилувчи омиллар

Муомала харажатларининг суммаси ва нисбий кўрсаткичлари табиатдан ўзгарувчан ҳисобланади. Унинг суммасига ва даражасига кўп омиллар бевосита ва билвосита таъсир ўтказади.

Ушбу омилларнинг айримлари унинг суммаси ва даражасининг ортишига олиб келса, айримларни уларнинг қисқаришига олиб келади. Бу омилларнинг бири савдо корхоналари ва шаҳобчалари фаолиятига бевосита боғлиқ, бошқалари эса улар фаолиятидан келиб чиқмайди, яъни ташқи омиллардир.

Муомала харажатларининг даражаси худудлар, савдо корхоналари, турлари унинг шаҳобчаларининг типлари бўйича бир-биридан фарқланади, чунки транспорт коммуникацияси, турлари, йўл шароитлари, ишлаб чиқаришнинг худудлараро жойлашиши, уни ривожланиш даражаси, савдо корхоналарини ва шаҳобчаларининг жойлашиши (дислокацияси); аҳолининг харид қилиш қобилияти, товар айирбошлиш тезлиги, товар айланишининг ҳажми ва таркиби, товарларнинг физик-кимёвий хусусиятлари ҳар хилдир. Шунинг учун муомала харажатларининг сумма ва даражаси замонда ва маконда барқарор хусусиятта эга эмас.

Муомала харажатларига таъсир қилувчи, савдо фаолиятидан боғлиқ бўлган омилларга савдони ташкил қилиш даражаси, иқтисодий ва тижорий (коммерция) ишларнинг ҳолати, савдо корхонаси ёки шаҳобчаси хусусий ва қарз маблағларининг миқдори, моддий-техник базасини ҳолати, товар айланиши ҳажми ва таркиби, товар айирбошлиш тезлиги, ходимлар сони, уларнинг меҳнат унумдорлиги, қўлланилаётган иш қақи ва моддий рағбатлантириш тизими кабилар киради.

Савдо фаолиятидан келиб чиқмайдиган омилларга баҳо ва таърифлар, фойдаланилаётган транспорт турлари, йўл шароити, ҳар хил солиқлар ва тўловлар миқдори, банк фоизлари миқдори, ижара миқдори, инфляция даражаси кабиларни киритиш мумкин.

Юқорида келтирилган омилларнинг барчасини умумлаштирган ҳолда объектив ва субъектив омилларга ажратиб ўрганишни тавсия қиласиз.

Объектив омиллар таркибига, бизнинг фикримизча уларнинг таъсир даражасини статистик нуқтаи назардан

ҳисоб-китоб қилиш имконияти мавжуд күрсаткичларни киритиш зарур.

Субъектив омиллар – булар инсон омили билан бөглиқ, яғни савдо ходимларининг маҳорати, билимдоналиги, кўникумалари, тадбиркорлиги (ищбилармонлиги), жавобгарликни ҳис қила билиши, тезкор хизмат қилиши ва ҳозиржавобгарлиги каби хислатларига бөглиқ фаолият натижалари ҳисобланади. Амалиётда муомала харажатларига таъсир қилувчи омиллар бундай таснифлаб ҳисоб-китоб, таҳлил килинмайди ҳам, режалаштирилмайди ҳам. Лекин илмий талқиқотларда амалиётда уни таҳлил қилишда бундай таснифлаб ўрганиш фойдан холи эмас.

Муомала харажатлари суммаси ва даражасига таъсир қилиш миқдорини ҳисоблаш мумкин бўлган омилларга куйидагиларни киритиш мумкин:

- товар айланиши ҳажми (чакана товар айланиши, улгуржи товар айланиши, оммавий овқатланишда - маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг умумий товар айланиши ҳажми;
- товар айланишини таркиби (ассортименти)ни ўзгариши (оммавий овқатланишда - маҳсулот турлари, товар айланиши турлари (сотиб олинган товарлар қамда ўз маҳсулотини сотиш билан бөглиқ товар айланиши) ҳамда ассортименти;
- товар айирбошлиш тезияги (кунларда ва маротаба);
- истеъмол товарларига баҳони ўзгариши;
- савдога хизмат кўрсатувчи соҳаларни таърифлари-ни ўзгариши (транспорт, коммунал хизмати, электроэнергия, газ, ёқилни, алоқа, аудит ва бошқалар;
- моддий ресурслар баҳосини (қофоз, инвентарлар, тара материаллари, хўжалик буюмлари, маҳсус кийим-кечаклар, қадоқлаш (ўраш), биноларни таъмирлаш материаллари) ўзгариши;
- соликлар, тўловлар, ижтимоий сугурталар миқдорини ўзгариши;

- банк ва бошқа молия-кредит ташкилотларининг узоқ муддатли кредитлари бўйича фоизларини ўзгариши;
- тўлов муддати ўтган ва узайтирилган ссудалар бўйича фоизларни ўзгариши;
- қисқа муддатли кредитлар фоизини ўзгариши;
- ходимлар сонини ўзгариши;
- минимал иш ҳақи ва нафақалар микдорини ўзгариши;
- савдо шаҳобчаларида савдо-технологик жараёнларини такомиллаштирилиши;
- товар айирбошлиш жараёнидаги иштирокчилар сонини ўзгариши, яъни товарларни силжитиш бўғинлари сонини ўзгариши ва ҳоказолар.

12.4. Муомала харажатларини иқтисодий таҳлили

Муомала харажатлари таҳлили мунгизам ва узлуксизлик (ой, квартал, йил) ўтказилиб борилиши лозим. Чунки уни суммаси ва даражасини ўзгарилиш микдори савдо корхоналари ҳамда шаҳобчаларини самарадорлигига бевосита таъсир қиласи.

Муомала харажатларини таҳлилининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлади:

- муомала харажатлари бўйича тузилган режани умумий ҳажмини, таркибини (моддалар бўйича) бажарилишини ўрганиш (абсолют ва нисбий кўрсаткичлари бўйича);
- муомала харажатларини умумий ҳажмини ва таркибини бир неча йилларга (3–5 йил) ўзгариш суръатларини (абсолют ва нисбий кўрсаткичлар бўйича) кузатиш;
- муомала харажатларини суммаси ва даражасига таъсир қилувчи омилларни таъсир даражасини аниқлаш;
- унумсиз харажатларни вужудга келиш сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф қилиш чоратадбирларини ишлаб чиқиш;

— таҳлил натижаси бўйича хуносалар қилиш ва келгуси даврга тузиладиган режалар учун таклифлар тайёрлаши.

Таҳлил қилиш учун тегишли дазрдаги ахборотлар ишлатилади. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

— Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва қарорлари;

— Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарори, тегишли вазирликлар, идоралар, концернлар, корпорациялар, уюшмалар, компаниялар ва бошқаларнинг қарорлари ва топшириқлари;

— оператив маълумотлар (савдо корхоналарининг оператив ҳисоботлари, мутахассисларни кузатувлари, бухгалтерия, маркетинг бўлимларини оператив ҳисоботлари, рўзнома ва ойномаларда ушбу корхонага ёки унинг конкурентлари ва алоқадор хўжалик субъектлари тўғрисидаги маълумотлар кабилар);

— бухгалтерия ҳисботи (бухгалтерия баланси 1-сонли шакл);

— молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисбот 2-сонли шакл;

— харажатлар тўғрисидаги ҳисбот 8-сонли шакл;

- статистик ҳисботлар – «Корхоналар харажатлари тўғрисида 5-с (савдо шакли)», «Товарлар сотиш ва қолдиқлар тўғрисида 3-савдо шакл», «Улгуржи ва чакана товар айланмаси тўғрисида 1-савдо шакли», «Овқатланиш корхоналари товар айланмаси тўғрисида 4-савдо шакли», «Корхонанинг молиявий аҳволи тўғрисида 5-Ф шакли» кабилар.

Муомала харажатларини таҳлили ҳам бошқа кўрсаткичлар таҳлили каби алоҳида кетма-кет бажарилиши лозим бўлган босқичлардан иборат бўлади. Уларни кетма-кет бажарилиши таҳлил жараёнини мантиқий мазмунини таъминлайди.

Уларга қуйидагиларни киритиш лозим бўлади:

— ахборотлар ва маълумотларни тўплаш;

- ахборотлар ва маълумотларга ишлов бериш (уларни тегишли жадвалларга жойлаштириш, солиштирма юзага келтириш ва бошқалар);
- муомала харажатларига тегишли ва алоқадорлар кўрсаткичлар бўйича таҳлил қилинаётган даврга режаларни бажарилиши;
- муомала харажатларига тегишли ва алоқадор кўрсаткичларни бир неча йиллар (ої, квартал)га ўзгариш суръатларини ўрганиш;
- муомала харажатларига таъсир қилувчи омилларни уни суммаси ва даражасини ўзгаришига таъсиригининг миқдорини ҳисоб-китоб қилиш;
- таҳлил натижаси бўйича холосалар ва таклифлар тайёрлаш.

Муомала харажатларини таҳлил қилишда ҳар хил статистик, иқтисодий математик ва бошқа усуллардан фойдаланилади. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш зарур: солиштириш, гуруҳлаш, техник-иқтисодий ҳисоблар, индекс, корреляцион ва регрессион таҳлил, эксперт баҳолаш, монографик тадқиқот кабилар.

Муомала харажатларини таҳлил қилишда қуйидаги кўрсаткичлар ишлатилади.

I. Муомала харажатларини абсолют суммасини ўзгариш миқдори

Муомала харажатларини режадаги ва ҳақиқий суммасини фарқи (+;-) укинг абсолют ортиқча харажати ёки тежами (ΔMx) деб юритилади. Ушбу кўрсаткич қуйидагича ҳисобланади:

$$\pm \Delta Mx = Mx^I - Mx^P$$

бу ерда: «I» ва «P» — тегишлича ҳақиқий ва режадаги даврни билдиради.

Шунга ўхшаш ҳолда муомала харажатлари суммасини ўтган йилларга нисбатан ўзгариш миқдорини ҳам

аниқлаш мүмкін. Бунда, « Mx^P » үрнига « Mx^i » ёки « Mx^b » белгиларини ишлатиш лозим бўлади. Бу ерда, « i » - ўтган йиллардан бири, « b » – базис йили билан солишиб тирилаётган йил маълумоти ишлатилади.

II. Муомала харажатлари суммасининг нисбий миқдори

Муомала харажатларини таҳлил қилишда унинг суммаси ўзгаришининг нисбий миқдорини аниқлаш муомала харажатларини ўзгаришига резл баҳо беришни таъминлайди. Чунки муомала харажатларининг режадаги суммаси режада мўлжалланган товар айланиши ҳажмидан келиб чиқсан ҳолда ҳисобланган бўлиб, у ҳақиқий товар айланиши миқдорини ҳисобга олмайди. Шу сабабли режадаги муомала харажатлари суммаси (Mx^P) ҳақиқий товар айланиши суммасидан келиб чиқиб қайта ҳисобланади (Mx_{KK}^P). Ушбу сумма куйидагича аниқланади.

$$Mx_{KK}^P = \frac{Y_{KK}^P \cdot TA'}{100}; \text{ унинг даражаси } Y_{Mx}^{P_{KK}} = \frac{MX_{KK}^P}{TA'};$$

Муомала харажатлари суммасини нисбий миқдори тенг бўлади.

$$\pm \Delta M_{KK}^P = MX' - MX_{KK}^P \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta M_{Mx}^P = \frac{\Delta Y_{KK}^P \cdot TA'}{100};$$

Муомала харажатлари динамикасини ўрганишда ушбу кўрсаткичлар таҳлил қилинаётган тегишли даврга олинади (« r », « i », « b »).

III. Муомала харажатларини нисбий даражаси (Y_{Mx})ни ўзгариш миқдори

Ушбу кўрсаткич куйидагича аниқланади:

I. Ҳисобот йилида муомала харажатани нисбий ортиқча ёки ўзгариш тежами даражаси

$$\pm \Delta Y_{Mx}^P = \frac{MX' \cdot TA'}{100} - \frac{MX_{KK}^P \cdot TA'}{100} = Y_{KK}^P - Y_{Mx}^P;$$

2. Муомала харажати даражасини ўтган йилларга нисбатан ўзгариши

$$\pm \Delta Y_{mx}^I = Y_{mx}^I - Y_{mx}^0 \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta Y_{mx}^I = \frac{MX^I \cdot 100}{TA^I} - \frac{MX^0 \cdot 100}{TA^0},$$

3. Базис юли билан солиштирилмаси

$$\pm \Delta Y_{mx}^B = Y_{mx}^B - Y_{mx}^0 \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta Y_{mx}^B = \frac{MX^B \cdot 100}{TA^B} - \frac{MX^0 \cdot 100}{TA^0},$$

IV. Муомала харажати даражасининг ўзгариши суръати (темпаси)

Ушбу кўрсаткич ҳисобот йилидаги муомала харажатлари даражасини режалаги, ўтган йиллардаги ёки базис йилдаги миқдорларга нисбатан фоиз ҳисобида (Y_{mx}^{yc}) ёки индексларда (J_y) ҳисоб-китоб қилиниши мумкин. Бу кўрсаткич куйидагича аниқданади.

1. Режадаги даражасига нисбатан

$$Y_{mx}^{yc,p} = \frac{(Y_{mx}^1 - Y_{mx}^p) \cdot 100}{Y_{mx}^{p\bar{x}}} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{Y_{mx}^1 - Y_{mx}^{p\bar{x}}}{Y_{mx}^{p\bar{x}}}.$$

2. Ўтган йилларга нисбатан

$$Y_{mx}^{yc,i} = \frac{(Y_{mx}^1 - Y_{mx}^i) \cdot 100}{Y_{mx}^i} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{Y_{mx}^1 - Y_{mx}^i}{Y_{mx}^i}$$

3. Базис юла га нисбатан

$$Y_{mx}^{yc,b} = \frac{(Y_{mx}^1 - Y_{mx}^B) \cdot 100}{Y_{mx}^B} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{Y_{mx}^1 - Y_{mx}^B}{Y_{mx}^B}$$

Ушбу кўрсаткичлар муомала харажатларини ўзгаришида рўй браётган интенсив ҳолатни билдиради.

V. Муомала харажатлари ҳажмида унинг моддалари ҳиссаси

Ушбу кўрсаткич муомала харажатлари моддалари суммасини 100,0 кўпайтириб унинг умумий суммасига

бўлиш орқали аниқланади. Бу кўрсаткич муомала харажатларининг тарқиби деб юритилади.

Юқорида келтирилган (I–V) кўрсаткичлар муомала харажатларининг моддалари бўйича ҳам ҳисобланади.

Муомала харажатлари умумий ҳажми ва даражасининг таҳлилини шартли мисолида кўриб чиқамиз.

12.4.1-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, таҳлил қилинган даврда чакана товар айланиши ва муомала харажатларининг суммаси ортиб бориш тенденциясига эга. Бу ҳол режага нисбатан ҳам тегишлича 104,7 % ва 102,9 %, ўтган йилга нисбатан ҳам тегишлича 110,5 % ва 107,8 %ни ташкил қилган.

Муомала харажатларини даражаси эса қисқариш тенденциясига эга, бу кўрсаткич (ўзгариш суръати) режага нисбатан $\left(\frac{9,020 - 9,607}{9,607} \times 100 = \frac{-0,587}{9,607} \times 100 \right) - 6,131\% \approx -6,1\%.$

Ўтган йилга нисбатан $\left(\frac{9,020 - 9,250}{9,250} \times 100 = \frac{-0,230}{9,250} \times 100 \right) - 2,486$

% $\approx -2,5\%$ ташкил қилган.

Жадвалдаги маълумотнинг 2,2-бандига эътибор берсангиз, режага нисбатан муомала харажатларининг ўзгариш суръати 98,3 %ни ташкил қилганлигини, яъни камайиш суръати – 1,7 % ташкил қилганини кўрамиз. Ушбу ҳолда товар айланишининг ўзгариш микдори ҳисобга олинмаган. Лекин муомала харажатларининг суммаси (шартли ўзгарувчан қисми ҳисобидан) товар айланишининг ортиши билан, пропорционал бўлмаса ҳам, тегишли микдорда ортиб боради. Шу сабабли юқоридаги кўрсаткични аниқлашда муомала харажатларининг режагдаги даражасига ўзгартирислар киритилади.

Саныл корхонасы мүозмалда ҳаражаттарин таҳлили

Т/р							Узгарыш суръати			
Кўрсаткичлар			Улчов бир-лиги	Утган йил	Хисобот йили	режа-дан	ўтган йилдан	режага	Утган йилга нисбатан	
A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	
1	Чакана товар айланниши	млн. сўм	9028,0	9528,0	9976,0	+448,0	+948,0	104,7	110,5	
2	Муомала харажатлари:									
	2.1. Суммаси	млн. сўм	835,09	874,29	899,84	+25,55	+64,75	102,9	107,8	
	2.2. Дарражаси	%	9,250	9,176	9,020	-0,156	-0,230	98,3	97,5	
3	Муомала харажатларидан:									
	3.1. Шартли узгарувтан	млн. сўм	501,05	524,57	559,12	+34,55	+58,07	106,6	111,6	
	3.2. Шартли узгармас	млн. сўм	334,04	340,72	340,72	-	+66,8	100,0	102,0	
4.	Муомала харажатларининг узгартириш киритилган суммаси, режа бўйича дарражаси									
	4.1. Унинг дарражаси	млн. сўм	835,09	915,39	899,84	-15,55	+64,75	98,3	107,8	
	$\frac{(9,176 \cdot 9976)}{100} = 9,607$	%	9,250	9,607	9,020	-0,587	-0,587	93,9	97,5	

Жадоходынгы дахомы					
Бахолын негиздэгийн харажилнарын даражасын микдоры	Үзгарчын мүснээлтийн үзгарчны микдоры	%	-	-0,3%	-
(559,12 · 100 - 5,986 = 9976,0 5,605 - 5,986 = -0,381%)					

ИЗОХ: Бахолар ишеки Үзр Президентийнг 8 феврал 2008 үеэр №РВМНД №2607 ишидэв замалжатни ижтимаий-иқтисадий ривожжантирийн экинчилгээнийг та 2008 үеийдэй ижтисадий ислогохтларни чухьдамжирчилж сиhi Мухум устувор нийтийнчилгээнийг магрузасидаа хөгжлийн дараахаси (6,8 %)га тэндэштирийг олонини (муаллиф томонидан). ХалК сүзи, 2008 үеэр 9 феврал №28 (4438).

Жадеданнинг давоми								
5.	Муомала	Харажатлари						
суммаси ўзгаришининг нисбий микдори					-15,55	-	-	-
5.1. Унинг даражаси			млн.	-	-0,587	-	-	-
6. Муомала	Харажат- ларини шартли ўзгар- мас кисмими даражаси	%	сўм %	3,700	3,576	3,415	-0,161	-0,285
7. Чакана товар айланishi суммасини 448,0 млн. сўмга ортиши муомала харажатлари даражаси- ни камайтириш микдо- ри		%					95,5	92,3
8. Бахолар индекси		Jр						
9. Чакана товар айланини созидтирима бахоларда		млн.			1.0681	-	-	-
10. Муомала	Харажатларини шартли жарувчан кисмими созидтирима бахолаги чакана	%	сўм	-	-	9340.8	-	-
айланмасига даражаси	товар даражаси	нисбаган			5,986	-	-	-

Муомала харажатларини юқорида айтганимиздек режага нисбатан ҳам, ўтган йилга нисбатан ҳам абсолют суммаси айтган. Унинг абсолют миқдори режага нисбатан +25,55 млн. сўмга, ўтган йилга нисбатан эса +64,75 млн. сўмга ортган.

Ҳисобот йили учун муомала харажатлари суммасини (товар айланиши ўзгаришига қараб) нисбий миқдорини аниқласак, товар айланишини (режада – 9528,0 млн. сўм) ҳисобга олган ҳолда режадаги суммаси 874,29 млн. сўмни ташкил қилиш керак бўлган. Ҳақиқатда товар айланиши суммаси 9976,0 млн. сўмни ташкил қилган. Муомала харажатларини режадаги даражаси ва ҳақиқий товар айланиш суммасидан келиб чиқиб муомала харажатларини режадаги суммасини аниқласак, у $\left(\frac{9,176 \cdot 9976,0}{100} \right) 915,39$ млн. сўмини ташкил топиши керак бўлган.

12.4.1-жадвал маълумстларидан кўриниб турибдики, таҳлил қилинган даврда чакана товар айланиши ва муомала харажатларининг суммаси ортиб бориш тенденциясига эга. Бу ҳол режага нисбатан ҳам тегишлича 104,7 % ва 102,9 %, ўтган йилга нисбатан ҳам тегишлича 110,5 % ва 107,8 %ни ташкил қилган.

Муомала харажатларининг даражаси эса қисқариш тенденциясига эга, бу кўрсаткич (ўзгариш суръати) режага нисбатан $\frac{9,020 - 9,607}{9,607} \cdot 100 = \frac{-0,587}{9,607} \cdot 100 = -6,131 \%$
 $\approx 6,1 \quad . \quad \% \quad \text{ўтган} \quad \text{йилга} \quad \text{нисбатан}$
 $\frac{9,020 - 9,250}{9,250} \cdot 100 = \frac{-0,230}{9,250} \cdot 100 = -2,486 \% \approx 2,5 \% \text{ ташкил}$
 қиласди.

Жадвалдаги маълумотни 2.2-бандига эътибор берсангиз режага нисбатан муомала харажатларини ўзгариш суръати 98,3 %ни ташкил қилганлигини, яъни камайиш

суръати 1,7 %ни ташкил қилганини кўрамиз. Ушбу ҳолда товар айланишини ўзгариш миқдори ҳисобга олинмаган. Лекин муомала харажатларининг суммаси (шартли ўзгаувчан қисми ҳисобидан) товар айланишининг ортиши билан, пропорционал бўлмаса ҳам, тегишли миқдорда ортиб боради. Шу сабабли юқоридаги кўрсаткични аниқлашда муомала харажатларининг режадаги даражаси корректировка қилинади.

Муомала харажатларини юқорида айтганимиздек режага нисбатан ҳам, ўтган йилга нисбатан ҳам абсолют суммаси ортган. Унинг абсолют миқдори режага нисбатан +25,55 минг сўмга ўтган йилга нисбатан эса 164,75 минг сўмга ортган.

Ҳисобот йили учун муомала харажатлари суммасини (товар айланиш ўзгаришига қараб) нисбий миқдорни аниқласак, товар айланишини (режада 9528,0 минг сўм) ҳисобга олган ҳолда режадаги суммаси 874,29 минг сўмни ташкил қилиш керак бўлган. Ҳақиқатда товар айланиши суммаси 9976,0 минг сўмни ташкил қилган. Муомала харажатларининг режадаги даражаси ва ҳақиқий товар айланиш суммасидан келиб чиқиб муомала харажатларини режадаги суммасини аниқласак, у

$$\left(\frac{9,176 \cdot 9976,0}{100} \right) 915,39 \text{ млн. сўмни ташкил топиши керак}$$

бўлади. Бу ҳолда муомала харажатларининг суммасини нисбий ўзгариш (тежаш) миқдори – (899,84–915,39) – 15,55 минг сўмни ташкил қилганининг гувоҳи бўламиз. Бундай ҳисоб-китоблар натижасида муомала харажатлари даражасининг нисбий ўзгариш миқдори (9,020–9,607) – 0,587 %ни ташкил қиласди, яъни уни тежалиш даражаси жадвалнинг 2.2-бандидаги – 0,230 % эмас, – 0,587 % экан.

Муомала харажатларини таҳлил қилишда ҳамда режалаштиришда унга таъсир қилувчи омилларнинг таъсирини сон мөъёрини ҳисоб-китоб қилиш зарур. Биз 12.3-ѓда муомала харажатларига таъсир қилувчи омилларни мазмунини ёритганмиз. Уларнинг айримларини

муомала харажатлари суммаси ва даражасига таъсир қилиш миқдорини ҳисоб-китоб қилиш усулларини кўриб чиқамиз.

Товар айланишининг умумий ҳажми ва унинг таркиби (ассортименти)

Товар айланишининг умумий ҳажми ортиши билан одатда, муомала харажатлари даражасининг камайиши кузатилади, чунки товар айланиши пропорционал суръатда бўлмаса ҳам, тегишли миқдорда муомала харажатларидан тезроқ суръатларда ортиб боради. Бунда муомала харажатларини моддалари товар айланишга нисбатан ҳар хил даражада ўзгариб боради. Ушбу нуқтаи назардан муомала харажатлари «шартли ўзгарувчан» ва «шартли-ўзгармас» гуруҳларига ажратилади.

Товар айланиши ортиб бориши билан «шартли-ўзгарувчан» (транспорт харажатлари: иш ҳаки; банкнинг қисқа муддатли кредитлари фоизи каби) харажатлар қандайдир (корреляцион боғлиқликда) миқдорда ортиб боради. Худди шундай шароитда «Шартли-ўзгармас» (ижара, жорий таъмирлаш, бинолар, иншоотлар, хоналар ва жиҳозларни сақлаш, амортизация, маъмурий бошқарув каби) харажатлар суммаси одатда, ўзгармайди ва уларни даражаси табиий қисқариб бориш тенденциясига эга бўлади.

Лекин, амалда товар айланишини ўзгариши «шартли-ўзгарувчан» харажатларнинг доимо ортиб боришига, «шартли ўзгармас» харажатларни ҳар доим бир хил миқдорда туришига олиб келмаслиги мумкин. Айрим ҳолларда бошқа тенденциялар кузатилиши ҳам мумкин, шунинг учун ҳам харажатларнинг тақсимланиши «шартли» деб юритилади. Ушбу харажатларни айрим моддалиари ва элементлари товар айланишига боғлиқ бўлмаган ҳолда, бошқа омиллар таъсири остида у ёки бу томонга ўзгариши мумкин. Шу сабабли таҳлил қилиш жараёнида ундай ҳолатлар рўй берган бўлса, улар эътибордан четда қолмаслиги зарур.

Товар айланишини мұомала харажатлари даражасига таъсир қилиш миқдорини ҳисеблаш усули 12.4.1-жадвалда көлтирилған. Бизнинг мисолда ҳисобот йили даврида чакана товар айланишини +448,0 млн. сүмга ижобий үзгариши, мұомала харажатларини (шартлы үзгарувчан харажатлар даражасын қисқартириш орқали) умумий даражасини – 0,161 % камайишига олиб келган деб ҳисеблаш мүмкін.

Ҳар хил товарларни ишлаб чыкаришдан истеъмолчиларга силжитин жараёни ҳәр гип шароитда амалга оширилади ва тегищлича уларға сафланған жонли ва жонсиз мекнат миқдорини пулдаты ифодаси ҳар хил миқдорда шаклланади. Бунта товарлар ассортиментини физик-химёвий хусусиятлари, уларни ташиш, сақлаш, ишлов бериш, саралаш, жойлаш харажатлари. Ушбу жараёнларда уларни йўқотилиши, тара харажатлари, иш ҳақи учун ишлатиладиган расценкалар (товар ассортиментлари бўйича) ва бошқалар таъсир қиласи.

Ушбу омилни таъсир қилиш миқдорини ҳисобкитоб қилиш учун товар групбалари бўйича мұомала харажатларини миқдори (даражаси) маълум бўниши керак. Бундай кўрсаткичлар назарий жиҳатдан мүмкін бўлса қам амалиётда ҳисоб-китоб қилиш мүшкул. Бундай таҳдил эксперт баҳолаш, монографик тадқиқотларда алоҳида товар групбалари савдо сабабларини мәълумотларини ишлатиш асосида ўтказилиши мүмкін.

Ушбу таҳдилни ўтказиш учун куйидаги жадвалдан фойдаланиш мүмкін.

12.4.2-жадвал

Товар айланиш таркибини муомала харажатлари даражасига таъсир қилиш миқдориин ҳисоб-китоби
 (суммаси млн. сўм)

Т / р	Товар гурухлари номи	Товар айланниши суммаси ёки таркиби		Товар гурухлари бўйича муомала харажатлари даражаси, %	Муомала харажатлари суммаси ёки фоиз сони	
		Ўтган йил	Хисобот йили		Ўтган йил	Хисобот йили
A	B	1	2	3	4	5
1.	Озиқ-овқат товарлари					
	Товар гурухлари келтирилади					
2.	Ноозоқ-овқатлар: товар гурухлари келтирилади					
3.	Жами товардар бўйича	9028,0	9976,0	X	835,09	914,21

Изоҳ: Маълумотлар 12.4.1-жадвалдан олинган.

Масалан, айтайлик ҳисоб-китоблар натижасида ҳисобот йилининг муомала харажатлари товар айланнишининг ҳақиқий таркибини инобатта олганда 914,21млн. сўмни ташкил қилини керак бўлган. Унинг даражаси $\frac{914,21 \cdot 109}{9976,0} = 9,164\%$. Товар айланиш таркибидан үзаренин чоғи қисида бошқа шароитлар бир хил

деб ҳисобланганда м uomала харажатларни даражаси (9,164-9,250) – 0,086 пунктта камайышта олиб келиши мүмкін бўяган. Ушбу омил натижесида м uomала харажатлари даражасини ўзгариши суръати

$$\left(\frac{9,164 - 9,250}{9,250} \times 100 \right) 9,297 \% \text{ ни ташкил қилади.}$$

Товар айланишининг умумий ҳажми бир томондан, сотилган товарлар миқдоридан (соңидан), иккича томондан истеъмол товарлари баҳосидан боғлиқ бўлади. Баҳо ортса товар айланиши ҳажми ортади, баҳо камайса тескари ҳол юз беради. Шу сабабик баҳо м uomала харажатларининг даражасига беносига эмас, бинисига, товар айланиши орқали таъсир қилади.

М uomала харажатларига баҳони таъсирини ўрганишда м uomала харажатлари мөндаларини баҳодан боғлиқ бўлмаганлар ва боғлиқ бўлганларга ажратиш зарур бўлади. М uomала харажатларини баҳедан боғлиқ бўлмаган турларига товар айланиши ҳажмига кам боғлиқ бўлган, яъни барча «шартли ўзгармас» харажатлар ва улар қаторига транспорт, говарларни саклаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ўраш), тара харажатлари киритилиши лозим. Чунки ушбу харажатлар суммаси бақо ўзгариши билан ўзгармай қолади, лекин уларни даражаси қисқаради. Қолган харажатлар даражаси бақо ўзгаришига нисбатан тегишли даражада ўзгарали. Шундай қилиб м uomала харажатлари суммасини баҳодан боғлиқ бўлмаган қисми баҳони ўзгариши билан ўзгармай қолади ва бундай харажатларнинг даражаси баҳони ўзгаришдан боғлиқ бўлади, яъни баҳо ортса бу харажатлар даражаси камайди, агар баҳонар камайса м uomала харажатларининг ушбу қисмининг даражаси ортади. Бу харажатларнинг суммаси баҳота боғлиқ бўлмаса ҳам, уларнинг даражаси боғлиқ ҳисобланади.

Ушбулардан келиб чиқиб, 12.4.1-жадвал маълумотлари асосида баҳони м uomала харажатлари дарожасига таъсир қилиш миқдорини ҳисоб-китобини кўриб

чиқамиз. Бу холда бизлар мұомала харажатларининг бағодан боғлиқ бўлмаган моддалари суммасини жадвалда келтирилган «шартли-ўзгарувчан» харажатлар суммасига шартли даражада тент деб олдик.

Баҳолар индекси 1,068 бўлган ҳолда товар айланышини ҳисобот йилдаги ҳақиқий суммаси солиштирма баҳоларда, яъни баҳо ўзгармади деб ҳисоблаган қолда $9976,0 : 1,068 = 9340,8$ млн. сўм. Муомала харажатларини бағодан боғлиқ бўлмаган моддаларининг суммаси ҳақиқатда 559,12 млн. сўм деб олинди. Унинг ҳақиқий даражаси $\frac{559,12 \cdot 100}{9976,0} = 5,605\%$. Ушбу қўрсаткич солиш-

тирма	баҳоларда	$\frac{559,12 \cdot 100}{9340,8} = 5,986\%$	ёки
-------	-----------	---	-----

$5,605 \cdot 1,068 = 5,986\%$. Ушбу маълумотлардан қўйидагича хулоса қилиш мумкин. Агарда ҳисобот йилида истеъмол товарларига баҳолар 6,8 % ортмагандан мұомала харажатларини бағодан боғлиқ бўлган моддаларини даражаси 5,605% эмас, балки 5,986%ни ташкил қилган бўлар эди. Шундай қилиб баҳони 6,8 % ортиши натижасида мұомала харажатларининг даражаси – 0,381 пункта (5,605 – 5,986) камайган, уни ўзгариш суръати $\frac{-0,381 \cdot 100}{5,605} = -6,797\%$. Бу демак, баҳони ҳар 1,0 %

миқдорга ортиши, бошқа шароитларни ҳисобга олмаган ҳолда	мұомала	харажатлари	даражаси
--	---------	-------------	----------

$$\frac{-6,797 \cdot 100}{6,800} = -0,999 \approx -1,0\%$$
 камайшишига олиб келиши

мумкинлигини билдиради. Бундай қўрсаткичлардан мұомала харажатларини қисқа ва узоқ муддатларга прогноз қилишда фойдаланиш мумкин.

Мұомала харажатларига савдоға хизмат қўрсатувчи бошқа тармоқлар ва соҳаларининг маҳсулоти (иши, хизмати)га баҳолар ва таърифларни ўзгариш бевосита, унинг тегишли моддаларини суммаси ва даражасига

таъсир қиласи. Уларнинг баҳолари ва таърифларини ўзгариши харажатларни суммаси пропорционал равишда, даражасини тегишли миқдорда ўзгаришига олиб келади. Бундай тармоқлар ва соҳаларга транспорт, алоқа, коммунал хизматлари, электр, газ, ёқилғи тармоқларини киритиш мумкин. Уларни таъсир қилиш миқдорини техник-иктисодий ҳисоб-китоблар ёки индекслар орқали аниқлаш мумкин. Масалан, ҳисобот йилидаги харажатлар суммасини (тегишли модда ёки унинг элементлари бўйича) режалаштирилаётган баҳо ёки таърифнинг индексига кўпайтириш.

Муомала харажатларига товар айирбошлаш тезлиги кўрсаткичини ўзгариши ҳам таъсир қиласи. Товар айирбошлаш тезлиги муомала харажатларининг «банк кредитлари бўйича фоизлар», «товарларни саклаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ўраш)», «ташиш, саклаш ва сотиш даврида товарлар ва маҳсулотларнинг йўқотилиши» каби моддалари суммасини у ёки бу томонга ўзгаришига бевосита таъсир қиласи ҳамда товар айланиш ҳажмининг ортириш ҳамда камайтириш сабабларидан бири сифатида билвосита муомала харажатларини даражасига таъсир қиласи.

Масалан, товар айирбошлаш тезлиги 80 кунга режалаштирилган бўлса, ҳақиқатда у 76 кунга teng бўлди десак, муомала харажатларини банк кредитлари бўйича фоиз харажатларининг даражаси 0,676 % миқдорда белгиланган бўлса, ушбу харажатлар даражаси товар айирбошлаш тезлиги 76 кунни ташкил қилган ҳолда

$$\frac{0,676 \cdot 76}{80} = 0,642\% \text{ teng bўлади, яъни товар айирбош-}$$

лаш тезлиги 4 кунга қисқариши натижасида муомала харажатлари $0,642 - 0,676 = -0,034$ пунктта камайган бўлади. Агар ҳақиқий товар айирбошлаш суммаси 9976,0 млн. сўмга teng десак, унда муомала харажатларини суммаси $\frac{9976 \cdot (-0,034)}{100} = -3,392 \approx 3,4$ млн. сўмга камай-

ган бўлади.

Ушбу ҳисобларни товар айирбошлашнинг тезлигини ортим натижасида банк кредитларига бўлган эктиёжини қисқарын миқдорини аниқлаш ва банк фоизлари орқали ҳам ўтказиш мумкин. Масалан, бизнинг мисолда бир кунлик товар айланини $9976,0 : 360 = 27,711$ мон. сўм. Товар заҳиралари (товар айирбошланинг 4 кунга тезлашиши) натижасида $27,711 \times 4 = 110,844$ млн. сўмга қисқаради. Товарлар қийматини тўлашда савдо шаҳобчасинк (корхонасики) ўз маблағларини қатнашишини 30,0 % деб олсак, унда банк кредитларини суммаси $\frac{110,844 \cdot 70}{100} = 77,591$ млн. сўмга камаяди.

Банк кредитларини фоизи ўргача 4,4 % бўлса, банк кредитлари фоизи бўйича тўлов $\left(\frac{-77,591 \cdot 4,4}{100} \right) = -3,414 \approx -3,4$ млн. сўмга камаяди.

Юқорида келтирилган ҳисоблар каби муомала харажатларига таъсир қилиш даражасини ҳисоблаш имконияти бор. 12.3-§да келтирилган омиллар таъсири миқдорини тегишли усувлар орқали ҳисоб-китоб қилиш лозим бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида савдо корхоналари, шаҳобчалари ўз рақобатчилари фаолиятини, жумладан, муомала харажатларининг ҳолатини ўрганиб бориши, уларни тажрибаларидан (М.: харажатларни тежамли ишлатиш борасида) фойдаланиш мақсадида ўз кўрсаткичларни рақобатчилар кўрсаткичлари билан солиштирган ҳолда таҳдил қилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Муомала харажатлари умумий ҳажми ва даражасини таҳдили даврида аниқланган тенденциялар, қамчиликларга аниқлик киритиш мақсадида муомала харажатлари моддалари ва уларни элементларини чукур таҳдил қилиш зарур бўлади. Бундай таҳдил муомала харажатларини моддалари ва уларни элементлари бўйича харажатларни рационаллаштириш, уларни тежамли хашлаш

йўларини аниқлаш ва чора-тадбирлар ишлаб чиқишига имконият яратади.

Муомала харажатлари моддалирини за уларни элементларини таҳлил қилишда биз юқорида келтирган (муомала харажатларини умумий суммаси ва даражасини таҳлилида) усуллардан тегишлича фойдаланиш мумкин. Бундай таҳлил жараёнида муомала харажатларини ҳар бир моддасига тегишли омиллар тъсирини алоҳида ҳисоб-китоб қилиш мақсадига мувофиқдир.

12.5. Муомала харажатларини режалаштириш

Бозор иқтисодиёти шароитига иқтисодиётнинг ҳар бир хўжалик субъекти, мулк шаклидан, ташкилий-хуқуқий туридан қатъий назар, жумладан, савдо корхоналари ва шаҳобчалари ҳам ўз хўжалик фаолияти кўрсаткичларини узоқ муддатга прогнозлаш ва жорий режалаштирилиши зарур. Акс ҳолда уларни инқирозга учраши эҳтимолдан узоқ бўлмайди.

Муомала харажатларини режалаштиришни асосий мақсади савдо корхоналари ва шаҳобчаларининг мақсадига («Х» – мизборда даромад ёки фойда олиш ва «У» – даражадаги талабни қондириш) эришишни таъминлаш, савдо хизматини маданияти юқорилаштириш ва тежамкорлик асосида уни миқдорини иқтисодий асослаган ҳолда ҳисоб-китоб қилишдан иборатдир.

Муомала харажатларини режалаштириш жараёнини ташкиллаштириш асосида мантикий Фикр юритишни анализ ва сентиз усуллардан яъни «Умумийликдан хусусийликка» ёки «хусусийликдан умумийликка» қараб иш юритиш мақсадига мувофиқдир.

Муомала харажатларини режалаштиришда ушбу усуллар, муомала харажатларини один умумий суммаси ва даражасини аниқлаш, кейин моддаларини ҳисоб-китобига ўтиш ёки бу ҳолни тескариси, олдин муомала харажатларини моддалари бўйича режани ишлаб чиқиши,

кейинги босқичда, уларни суммалаштириш йўли билан, муомала харажатларини умумий миқдорий кўрсаткичларини аниқлашни англатади.

Муомала харажатларини умумий суммасини ва моддаларини режалаштиришда тажрибай статистик, техник-иқтисодий, индекс, эксперт баҳолаш, иқтисодий-математик (корреляция, регрессия) безараарлик нуқтасини аниқлаш, усуллардан эластиклик коэффициентидан, норма ва нормотиплардан фойдаланилади.

Муомала харажатларини режалаштириш умумий ҳажми ва даражасими аниқлашдан бошланса, бу ҳолда уни ўтган йиллар учун таҳтили натижалари, унга таъсири қилувчи омилларни режалаштириладиган даврларга ўзгаришини эксперт баҳолаш, айrim кўрсаткичларни индекслари, эластиклик коэффициентлари кабилардан фойдаланганд тарзда ҳисоб-китоб қилинади. Иккинчи босқичда уни моддалари миқдори аниқланади.

Муомала харажатларини умумий ҳажмини режалаштиришда, фараз қилайлик уни ўтган йилларда товар айланиши таъсири остида «шартли-ўзгарувчан» моддаларни ўзгариши нисбатини ҳисобга олган қолда ҳисоб-китоб қилмоқчимиз.

Агарда «шартли-ўзгарувчан» харажатлар ($MX_{w,x}$) товар айланишига нисбатан аниқ миқдорда ўзгариш тенденциясига эга бўлса, ушбу харажатлар суммасини куйидаги формула орқали ҳисоб-китоб қилиш мумкин:

$$MX_{w,x}^P = MX_{w,x}^x \cdot \left[1 + \left(\Delta TA_{y,c}^P \cdot \frac{\overline{MX}_{y,c}^P}{\Delta TA_{y,c}} \right) \right]$$

Бу ерда, $MX_{w,x}^x$ - муомала харажатларини «шартли-ўзгарувчан» қисмини ҳисбог йилидаги миқдори, сўмда;

$\Delta TA_{y,c}^P$ - режалаштирилаётган йилга товар айланишини кўшимча ўсиз суръати, %;

$\overline{MX}_{y,c}^P$ - ўтган йилларда «шартли-ўзгарувчан» муо-

мала харажатлариниң ўртача күшімча ўзгариш суръати, %;

$\Delta \overline{TA}_{y,c}^n$ – ўттан йилларда төвар айланишини күшімча ўзгариш суръати, %.

Муомала харажатлариниң «шартли-ўзгармас» (МХш.у) қисмини суммаси күйидегіча анықланиши мүмкін:

$$MX_{w,y}^P = MX_{w,x}^x \cdot \left(1 + \Delta \overline{MX}_{w,y}^n \right).$$

Бу ерда, $MX_{w,y}^P; MX_{w,y}^x$ – тегишли «шартли-ўзгармас» харажатларни режалаштирилген ва ҳисботтап йилларига суммаси;

$\Delta \overline{MX}_{w,y}^n$ – «шартли-ўзгарувчан» харажатларни ўттан йиллар даврида күшімча ўсіш суръати.

Муомала харажатларини умумий суммаси тенг бўлади. $MX^P = MX_{w,x}^x + MX_{w,y}^P$;

$$\text{Унинг даражаси } Y_{w,x} = \frac{MX^P \cdot 100}{TA^P}.$$

Худди шундай муомала харажатлари даражасини баҳолар ўзгаришига нисбатан ёки бошқа омилларни таъсирини эътиборга олган ҳолда ҳисоб-китоб қилиб, умумий оптимал вариантни анықлаш мумкин. Бундай ҳисботларни ўтказиш учун корроляцион анализ, экстраполяция, эластиклик коэффициентлардан фойдаланиш мақсадга мувоғиқ бўлади.

Муомала харажатларини режалаштиришда дастлаб унинг моддалари миқдорини анықлаш ва кейин умумий ҳажмини ҳисоблаш орқали реал, ҳақиқатта яқин натижага эришиш мумкин.

Муомала харажатларини айрим моддаларини режалаштириш усулларини кўриб чиқамиз.

Ташкилтлар томонидан бажарылған ишлар ва хизматлар бүйнеке харажатлар тарқибіда асосий үринни «темир йұл, сув, ҳаво, автомобиль ва от-улов транспорти билан юқларни талиниш харажатлари әгаллайды. Ушбу харажатлар алохіда транспорт турлари бүйіча ҳисобкитоб қилинади. Бу масалани жал қилишда транспорт турлари бүйіча ташиладын юқлар миқдорини аниклашдан бошлаш керак.

Чакана савдо ва оммавий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчалари одатда, автомобиль ва от-улов транспортлари харажатларини қоңлайды. Үлгуржи савдо базаларига асосан ғемир йұл, сув, ҳаво транспортлари харажатлари ва қысман автомобиль транспорти харажатлари түғри келади.

Товарларни автомобиль транспорти билан ташишда савдо ва оммавий овқатланиш корхоналари базалари, алохіда магазинлар, овқатхоналар үз транспортидан ва четдан жалб қилинған транспорт корхоналари хизматидан фойдаланиши мүмкін.

Муомала харажатлари мөдделари гаркибіда «Ез транспорт харажатлари» (ишиң ҳақи харажатларидан ташқари, чунки бу харажатлар ишиң ҳақи фондида үз аксина топади) мөддаси алохіда күрсатылади. Шу сабабли транспорт харажатларини юқорида көлтирилған мөддаси бүйіча четдан жалб қилинған транспорт корхоналарини хизмати харажатлар акс эттирилади.

Ушбу харажатларни ҳисоб-китоб қилиш учун дастлаб транспортни физик юқ айланиши (q_f) ва транспорт юқ айланиши (q_t) аникланади.

Физик юқ айланиши товарларни нетто ва брутто ҳажми бүйіча ҳисобланади.

Нетто юқ ҳажми ($q_{n,i}$) товар гурұхлари бүйіча режалаштирилған товар айланиш (TAP_i) суммасини ушбу товарни 1 тоннасини үртача қийматига, сүмда ($\bar{T}_{k,i}^r$) бўлиш билан аникланади.

Брутто юқ ҳажми ($q_{b,i}$) нетто юқ ҳажмига ($q_{n,i}$) тарани (одатда, товар оғирлигига нисбатан фоиз ҳисобидан

олинади) оғирлиги қўшилади.

Брутто юк ҳажми физик юк айланишига тенг бўлади.

Транспорт юк айланиши физик юк ҳажмини (q_{ϕ}) юкларни қайта ташиб коэффициентига (K_k) (ушбу кўрсаткич ўтган йиллар маълумотлари асосида аниқланади) кўпайтириш йўли билан ҳисобланади. Яъни у қуйидаги формула орқали ҳисобланishi мумкин:

$$q_{ti} = q_{\phi i} \cdot K_k$$

Барча товар групҳлари бўйича бу кўрсаткич бўлади:

$$\sum_{i=1}^n q_{mi} = \left(\sum_{i=1}^n q_{\phi i} \right) \cdot K_k$$

Транспорт юк айланиши аниқлангандан сўнг, уни ўз транспорти ва четдан жалб қилинган транспорт ташкилотлари орқали ташиб ҳиссаси аниқланади. Уларнинг ҳиссаси фоизга ўтган йиллар маълумотлари, режалаштирилган йилга тузилган шартномаларни ҳисобга олган ҳолда аниқланади ва ушбу кўрсаткичини транспорт юк айланишига кўпайтириб, юзга бўлиш орқали уларнинг миқдори (тоннада) ҳисоб-китоб қилинади ва юклар классларга ажратилади.

Кейинги босқичда товар ишлаб чиқарувчилардан (агар улар савдо ва оммавий овқатланиш корхонаси ёки шаҳобчасига товарларни воситачиларсиз, ўзлари тўғридан-тўғри юборишса) ёки улгуржи савдо база ва омборларидан чакана савдо ва оммавий овқатланиш корхонаси ёки шаҳобчаларигача бўлган масофа (S_{km})ни ўртacha миқдори (ўтган йиллар маълумотлари ва шартномалар асосида) ҳисобланади.

Транспорт юк айланиши ($q_{t,km,i}$) қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$Q_{t, \text{km}, i} = q_{t,i} \cdot S_{\text{km}}$$

Юк айланишни умумий миқдери (т.км) тенг бўлади:

$$\sum_{i=1}^n Q_{m, \text{km}, i} = \left(\sum_{i=1}^n q_{m,i} \right) \cdot S_{\text{km}}$$

Ушбу юк айланиши юкларни классларига тақсимланади ва уларни транспорт тарифларига кўпайтириш орқали юк ташиш харажатлари суммаси аниқланади.

Юкларни юклаш ва тушириш харажатлари ушбу модда таркибига киради, агарда бу ишни штатдан ташқари ходимлар бажарса. Харажатлар суммаси юкни транспорт юк айланиши $\sum_{i=1}^n q_{m,i}$ ва белгиланган расцен-
калар орқали ҳисобланади.

Юқорида келтирилган усул орқали алоҳида савдо шаҳобчалари бўйича транспорт харажатларини режалаштириш кўп меҳнат қилишни, вақтни талаб қиласди. Бундан ташқари бу жараён иқтисодий-техник ҳисоблар нуқтай назардан мушкул иш. Шу сабабли оддийроқ таж-рибавий-статистик усулдан фойдаланиш қам мумкин.

Масалан, ўтган йиллар (камида 3 йил) маълумотлари асосида товарларни ташишда ҳар бир уларни келтирилиши неча сўмга (P) тушушини аниқлаб, 1 тонна юкни ташиш қиймати ва рёжалаштирилган йилга мўлжалланган товарларни келтириш ҳажмидан келиб чиқсан ҳолда транспорт юк айланиши (q_i) миқдорини аниқлаш керак бўлади.

Транспорт юк айланиши, ишлатиладиган автотранспортни юк кўтара олиш имконияти миқдори (q_{iat}) ва юк кўтара олиш имкониятини ишлатиш коэффициентидан ($K_{q_{iat}}$) келиб чиқиб, автотранспорт орқали товарларни неча маротаба келтирилиши миқдорини (Z) ҳисоблаб олиш мумкин. Бундай ҳисбот куйидагича амалга оширилиши мумкин

$$Z = q_t : q_{\text{мат}} : Kq_{\text{мат}}$$

Ушбу күрсөткічни бир мәртеба юк таңғыш учун кетген транспорт харажатлари сұммасына күпайтириш орқали четдан жағб қыннан автотранспорт учун түлөв харажатларини ҳисоблаш олип күп қийинчилик туғымдағы. Бу харажатлар сұммасы ($I_{\text{хат}}$) күйнегінде анықланады:

$$I_{\text{хат}} = Z \cdot P$$

Ушбу сұммага юқтамы ва тушириш харажатларини (агар бу ишни өткінма шеркітар бажарса) күшиш керак бўлади.

«Ташкилотиар томенидан бажарилган ишлар ва хизматлар» мөддасида бошқа ташкилот хизмати учун тўловлар қам күрсатилади. Уларга алоқа, ахборот-ҳисоблаш хизмати, таңқи идора кўриқлаш хизмати, аудитор ташкилотлар, реклама агентликлари, натурал ва юридик муассасалар ва бошқа хизматлар ҳам киради.

Ушбу харажатлар сұммаси ўтган йиллар маълумотларини таҳдили натижасидан келиб чиққан ҳолда аниқланган, уларнинг ҳажмини режалаштирилган йилга белгиланган тариф тўловлари миқдорига (ёки тарифларни ўзгариш индексларидан фойдаланган ҳолда) кўпайтириш йўли билан аниқланади.

Муомала харажатларида энг катта ҳиссага эга бўлган мөдда – бу «Иш ҳақи харажатлари»дир. Ушбу мөддани режалаштириш масаласи 11.5-жада батафсил ёритилган.

«Ижтимоий суғурта харажатлари» белгиланган нормалардан келиб чиққан қолда аниқланади.

«Савдо эҳтиёжида фойдаланиш учун, ижара харажатлари ва бинолар, иншоатларни таъмирлаш, хоналар ва жиҳозларни саклаш» харажатлари ижарага олинган бинолар ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини сони, тури ва бошқа жиҳатлардан келиб чиққан ижара ҳақи миқдоридан (шартномалар асосида) келиб чиққан ҳолда ҳисобланади. Қолган харажатлар иншоатларни таъмир-

лаш ишлар сметасидан, хоналар ва жиҳозларни сақлаш нормаларидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Асосий воситалар амортизацияси». Ушбу харажатлар хусусий асосий фондларнинг бошланғич қиймати (баланс қиймати) ва уларнинг турлари бўйича белгиланган амортизация нормалари асосида ҳисоб-китоб қилинади.

Амортизация тушунчаси, нормалари дарсликнинг биринчи қисмини 117—119-бетларида ёритилган.

«Ёқилғи, газ ва электроэнергия харажатлари» ушбу харажатларни суммаси ёқилғи, газ ва электроэнергия истеъмол қиласиган асосий воситаларни тегишли ўлчов бирликлари (масалан, бинони кубатураси, транспорт воситаларини ҳар 100 км ёқилғи ишлатиш нормаси ва бошқалар) бўйича сони, ҳажми, улар учун белгиланган харажатлар нормаларидан ва тарифлардан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Товарларни сақлаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ўраш) харажатлари» ўтган йиллар таҳлили натижалари, режалаштирилган йилга ушбу харажатларни талаб қиласиган товар групҳари бўйича товар айланмаси ҳажми ва тегишли норма ва нормативлар асосида ҳисоб-китоб қилинади.

«Савдо рекламаси харажатлари» маркетинг бўлимини иш режаларидан ва реклама учун харажатлар сметасидан келиб чиққан ҳолда ва ўтган йиллардаги ушбу харажатларни ўзгариш тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

«Ташиш, сақлаш ва сотиш даврида товарлар ва маҳсулотларнинг йўқотилиши» бўйича харажатлар тегишли товар групҳари бўйича товар айланиси режаси (сотиб олиш баҳоларида) ва белгиланган нормалар асосида ҳисобланади.

Муомала харажатларини қолган моддалари ҳам тегишлича норма ва нормативларни қўллаган ҳолда техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар асосида аниқланади.

Таянч иборалар

Товар айланиши, харажатлар, муомала харажатлари, давр харажатлари, муомала харажатлари даражаси, муомала харажатлари таркиби, иш ҳаки, амортизация, ижтимоий суғурта. «шартли-ўзгарувчан», «шартли-ўзгармас», норма, норматив, омиллар.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Харажатлар түзүнчесини ёритиб беринг.
2. Муомала харажатлари түшүнчесини айтинг.
3. Умумий харажатлар муомала харажатларидан нима билан фарқланади?
4. Муомала харажатлари даражаси қандай аниқланади?
5. Муомала харажатлари даражаси мазмунини түшүнтириңг.
6. Муомала харажатлари таркиби деганда қандай күрсаткычларни түшүнасиз?
7. Муомала харажатларига қандай омиллар таъсир қиласы?
8. Муомала харажатларига товар айланишини таъсирини қандай аниқтаймиз?
9. Муомала харажатларига баço ва ҳар хил тарифлар таъсир қилиш мөхияттини ёритиб беринг.
10. Муомала харажатлари таҳлилини вазифалари нималардан иборат?
11. Муомала харажатлари таҳлилини ўтказишида қандай күрсаткычлар ишлатилади?
12. Муомала харажатлари умумий қажми ва даражаси қандай таҳпил қилинади? Қандай усуллардан фойдаланилади?
13. Муомала харажатларини режалаштириш мақсади ва вазифаларини айтинг.
14. Муомала харажатларини режалаштириш усулларини айтинг.
15. Муомала харажатларини умумий қажми қандай режалаштириледи? Қандай усуллардан фойдаланилади?
16. Муомала харажатларини моддалари қандай режалаштириледи?

13-боб. САВДО КОРХОНАЛАРИНИНГ ДАРОМАДИ, ФОЙДАСИ ВА РЕНТАБЕЛЛИГИ

13.1. Савдо корхоналари даромадлари.

13.1.1. Савдо корхоналари даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари.

13.1.2. Савдо корхоналари даромадлари таҳлили.

13.1.3. Савдо корхоналарида даромадларини режалаштириш ва прогнозлаш.

13.1.1. Савдо корхоналарида даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари

Умуман олганда «Даромад» сўзининг мазмуни «Давлат, савдо саноат муассасалари, корхоналар, колхоз, совхоз, ижтимоий ташкилот ёки айрим шахс ҳисобига тушадиган соф пул ва бошқа маблағлар» деб ўзбек тилининг изоҳли луғатида (Москва «Рус тили» нашриёти 1981, 211-бет) таърифланган. Аслида сўзининг мазмунини корхона, хўжалик субъектлари ёки шахснинг қандайdir фаолияти натижасида унинг тасарруғига тушадиган соф пул ёки моддий неъматларни англатади.

Собиқ итифоқ давридан ва ҳозир ҳам савдо соҳасига бағишиланган иқтисодий адабиётларда уларнинг даромадларини моҳиятига юзаки таъриф бериб келинган ва шундай қарашлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Шу сабабли бизлар «даромад» категорияси моҳиятини қисқача бўлса ҳам иқтисодиёт назарияси нуқтai назаридан ёритиб ўтмоқчимиз.

Иқтисодиётга оид адабиётларда савдо соҳаси даромадига берилган таърифларни умумлаштириб қуйидагиларга бўлиш мумкин:

— савдо ва оммавий овқатланиш кохоналарининг ялпи даромади деганда барча фаолият турларидан олингандаромадларнинг мажмуаси тушунилади¹;

— даромадлар деганда иқтисодий манфаатларнинг ўсиши натижасида капиталнинг ортиб бориши тушунилади²;

— ялпи даромад деганда, савдо корхоналарига савдо жараёнидан ва бошқа фаолиятлардан тушадиган даромадлар суммаси назарда тутилади³;

— савдо корхонасининг ялпи даромади деганда савдо хизматларини сотишдан тушган умумий тушум суммаси, яни товар айланиш ва товарлар сотиб олиш қиймати ўртасидаги фарқ ҳамда товарлар сотиш билан боғлиқ бўлмаган фаолиятлардан олинган даромадлар тушунилади⁴;

— савдо корхоналари ва ташкилотларининг ялпи даромади деганда муомала харажатларини қоплаш ва фойдани шакллантиришга йўналтириладиган товарлар сотишдан ва бошқа ишлар ва хизматлардан тушган пул маблағлари суммаси тушунилади⁵;

— савдонинг ялпи даромади – бу товарларни ва хизматларни сотишдан тушган тушум ва товарлар билан таъминловчиларга товарлар қийматини тўлаш билан боғлиқ харажатлар фарқидир⁶.

Бундай таърифлар сонини кўплаб келтириш мумкин.

¹ Ўрозов К.Б. «Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиқقا тортиш», Т.: «Иқтисодиёт ва хукуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004, 184-бетда.

² «Экономика предприятия (Фирмы)», Учебник, Коллектив авторов, –М.: ИНФРА-М, 2004, 211-с.

³ Сребник Б.В. «Экономика торговли», Учебник, –М.: «Высшая школа», 1989. 172-с.

⁴ «Экономика торговли», Учебник, Коллектив авторов. –М.: «Экономика», 1990. 192-с.

⁵ «Экономика торговли», Учебник, Коллектив авторов. –М.: «Экономика», 1980, 307-с.

⁶ «Торговая дело: экономика и организация». Учебник. Коллектив авторов. –М.: ИНФРА-М, 1997, 122-с.

Ушбу таърифлардан кўриниб турибиди «даромад» категориясига ҳисоб-китоб нуқтаи назаридан қараш мавжуд, уни табиати ва моҳияти иқтиседий категория сифатида ёритилмаган.

Савдо корхоналари (шаҳобчалари)нинг ҳамда бошқа хўжалик субъектлари ва алоҳида шахслар даромади улар фаолияти натижасида яратилган қиймат нуқтаи назаридан қаралиши назарий жиҳатдан тўғри бўлди. Савдода даромад улар фаолиятининг баҳоси яъни улар фаолиятида сарфланган ижтимоий зарурый меҳнатнинг (меҳнат воситалари ва ишчи кучи харажатлари) қиймати ва қўшимча қийматнинг пулдаги ифодасини англатади. Назарий жиҳатдан у «с + v + m» -га teng. Бу ерда «с + v» жонли ва жонсиз меҳнат сарфларини, яъни савдо харажатларини англатса, «m» – уларни соф фойдасини миқдорини англатади.

Савдода ишлаб чиқаришдан фарқи, барча харажатлари даромад (уларни устамалари) ҳисобидан қопланади, яъни улар товарлар қиймати таркибида акс топади, ишлаб чиқаришда эса, харажатлар таннарх таркибига киради ва у маҳсулот (иш, хизмат)ни сотишдан олинган соф тушум ҳисобидан қопланади. Умуман ишлаб чиқаришда «даромад» категорияси ишлатилмайди, у ерда «даромад», «ялпи фойда» деб юритилади. Савдо фаолияти қиймати ($c + v + m$), уларнинг даромадида ўз аксини топади. Ушбулар нуқтаи назаридан, бизларнинг фикримизча савдо соҳасидаги «даромад»ни, улар фаолиятида яратилган қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида, яъни улар фаолиятининг баҳоси сифатида қаралиш иқтисодий назария нуқтаи назаридан ҳақиқатга яқин бўлади.

Шундай қилиб, савдо корхоналари (шаҳобчалари) нинг даромади – бу улар фаолияти натижасида яратилган қийматнинг пулдаги ифодасидир ва у савдо соҳаси фаолиятининг баҳоси сифатида намоён бўлади.

Даромад товарлар баҳосининг бир элементи ҳисобланади.

Даромаднинг иқтисодий йўналтирилиш моҳияти бўйича барча харажатлар, солиқлар, тўловларни ва фойдани таъминлашдир.

Ушбу соҳада даромад улар томонидан сотиладиган товарларни сотиб олинган баҳоларига қўйиладиган устамалар миқдорида ўз аксини топади.

Савдо соҳасида даромадларни асосий қисми тегишли товарларни сотишдан шаклланади. Бунда даромадни шакллантирувчи кўрсатгич сифатида савдо корхона (шаҳобча)ларини, товарларни сотиб олиш баҳосига қўйиладиган устамалар ҳисобланади. Ушбу корхона (шаҳобча)лар товарлар сотиш билан боғлиқ бўлмаган, бажарган бошқа ишлар ва хизматлардан ҳам даромадлар олади.

Савдо корхоналари фаолиятларини тижоратланиши натижасида улар даромадини шаклланиши, моҳияти ва турлари тубдан ўзгариб кетди.

Бухгалтерия ва статистик ҳисботларда савдо корхона (шаҳобча)ларининг даромадлари қўйидагича шаклланади.

«Маҳсулот (иш хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларини шакллантириш татиби тўғрисида Низом»да (5 феврал 1999 йил 54-сонли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори) хўжалик субъектлари, жумладан, савдо корхоналари даромадларининг турлари ва аниқлаш усуллари келтирилган.

Назарий жиҳатдан савдо корхоналарини сотишдан олган даромади уларни муомала харажатларини қоплаш ва фойда олиш манбаи бўлиб, у савдонинг истеъмол товарлари баҳосидаги ҳиссасининг миқдорини англаради. Бундан келиб чиқиб, савдонинг сотишдан олган даромади савдо хизматларини сотишдан тушган тушум, яъни савдо хизматлари қийматини пулдаги ифодасидир. Ушбу таъриф сотишдан олган даромадни моҳиятини очиб беради.

Савдони товарларни ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиларга етказиш, у билан боғлиқ бўлган савдо хизматларини тўлаш товарларни чакана баҳоси

ҳисобидан амалга оширилади ва у савдо хизматининг қиймати бўлиб, ҳисобланади.

Савдо ҳаражатларини тўлаш манбаи бўлиб, савдо устамалари хизмат қиласди. У товарлар чакана баҳоси билан товарларни сотиб олиш (улгуржи савдодан, ишлаб чиқаришдан ёки бошқа воситачилардан) баҳоси ўртасидаги фарқи сифатида аниқланади.

Савдо корхоналарининг даромадлари юқорида келтирилган Низом бўйича қуидагилардан таркиб топади:

1. Сотишдан олинган даромад. Савдонинг «Товарларни сотишдан олган ялпи даромади» сотишдан олинадиган соф тушумдан сотилган товарларни харид қийматини чегириб ташлаш орқали аниқланади. Сотишдан олинадиган соф тушум товар айланиши суммасидан товарларни сотиб олиш қийматига киритиладиган, (ишлаб чиқариш корхоналарини сотиш (улгуржи) баҳоларидан ташқари) сотиб олиш билан боғлиқ кўшимча ҳаражатларни (божхона тўловлари – акциз солиғи, ККС, божхона божи ва йигимлари; воситачилик ёки брокерлик ҳаражатлари ва бошқаларни) чегириб ташлаш орқали аниқланади.

2. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар.

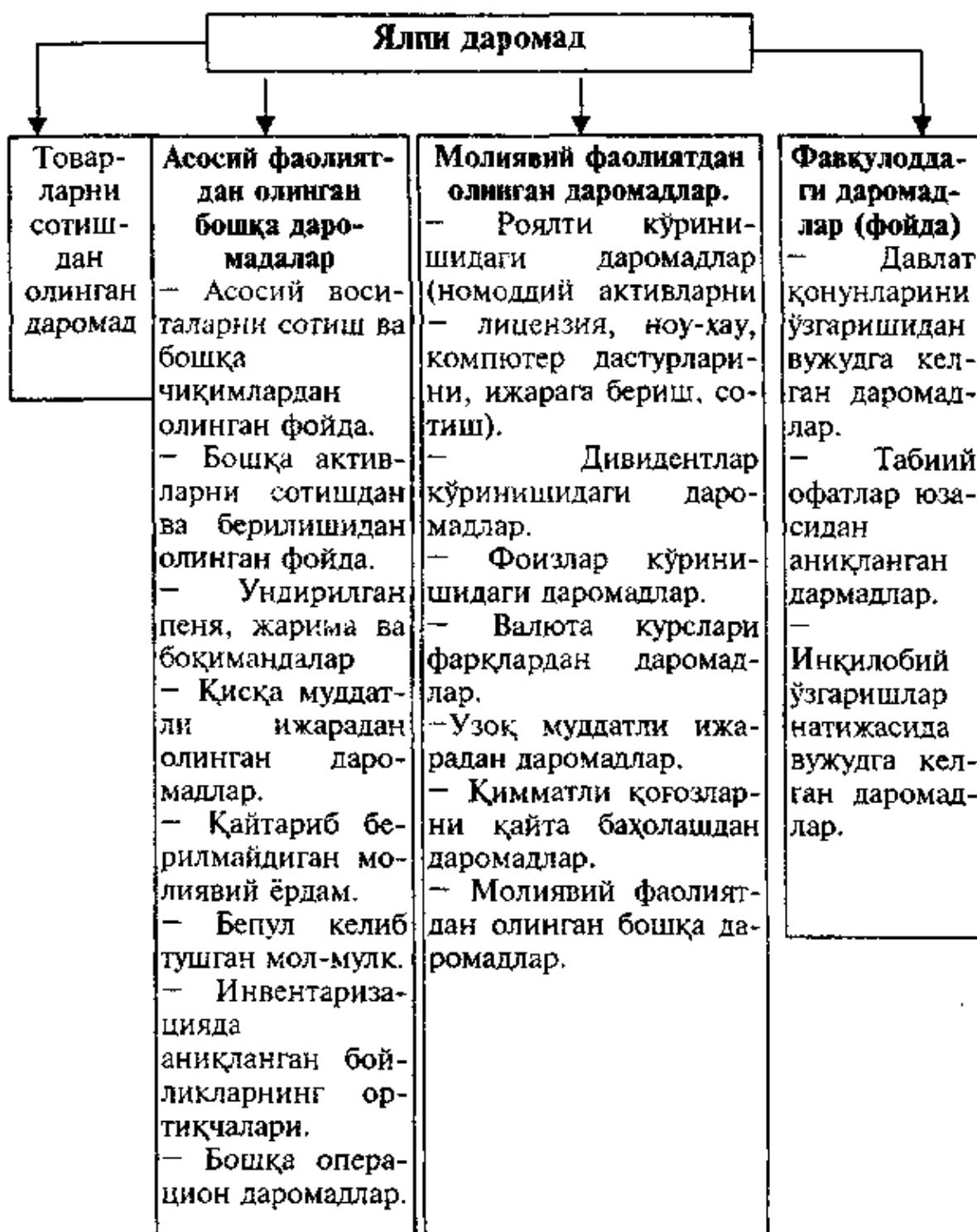
3. Асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадлар. Улар қаторига молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва фавқулотдаги даромадлар киради.

Савдо корхона (шаҳобча)лари даромадининг таркибий турлари 13.1.1-чизмада келтирилган.

Савдода товарларни сотишдан олинган даромадига кенгроқ тўхталиб ўтамиз. Чакана савдо корхона (шаҳобча)лари товарлари эркин чакана баҳоларда сотади. Лекин бозорда баҳо сиёсатига истеъмол товарларини ишлаб чиқарувчилар ёки чет эл таъминотчилари хийла даражада таъсир қиласди. Яъни уни шаклланишига асос солади, бу ҳолатга савдонинг таъсири катта эмас. Шу сабабли савдо корхона (шаҳобча)лари товар ишлаб чиқарувчиларини баҳо сиёсатини ҳисобга олмай иложи йўқ.

Савдо корхона (шахобча)ларининг даромадлари турлари

13.1.1-чизма

Шу билан бир қаторда чакана савдо корхона (шахобча)лари, бошқа савдо билан шуғулланувчи юридик шахслар, якка тартибда савдо қилувчилар талаб ва тақлифга нисбатан шаклланган худуний бозор конъюнкту-

расидан товар ва хизматларни миқдори ва сифатидан, ишлаб чиқарувчи ва бошқа товар таъминотчиларининг ултуржи баҳоларидан келиб чиқиб, ўз савдо устамасини ва товарларини чакана баҳосини белгилайди.

Ушбу ҳолатдан кўриниб турибдики чакана баҳоларни асосий қисми ишлаб чиқарувчилар ва бошқа товар таъминотчиларининг ултуржи ёки товарларни сотиш баҳосидан иборат эканлиги.

Савдо устамасини белгилашда, улар муомала харатлари миқдори товарларни сотиб олиш баҳосига киритиладиган айрим қўшимча харажатлар (божхона тўловлари ва йиғимлари КҚС акциз солифи, божхона божи, божхона йиғими, ташиб келтириш, брокерлик, воситачилик, сертификациялаш ва бошқа харажатлар)ни ва режалаштирилган товарларни сотишдан олинган фойдани ҳисобга олади. Айрим ҳолларда давлат ёки маҳаллий ҳокимият томонидан савдо устамалари чегараларини ўрнатиш, рентабеллик чегарасини белгилаш ва бошқа чоралар орқали тартибга солиниши мумкин.

Савдо корхона (шахобча)лари фаолияти учун, уларни молиявий барқарорлигини таъминлашда, самарадорлигини оширишда савдо устамаларининг аҳамияти жуда катта. У савдо хизмати баҳосини тавсифлайди ва уларни товарлар сотишдан оладиган даромади миқдорини белгилайди.

Товарларни сотишдан олинадиган даромадни режалаштириш савдо устамаларини асослаш орқали амалга оширилади.

13.1.2. Савдо корхоналари даромадларининг таҳлили

Савдода даромадларнинг таҳлилиниң вазифаси ялпи даромад, унинг таркибий турлари бўйича режанинг бажарилиши, уларнинг динамикасини (ўзгариш) тенденциялари, таркибий силжишлар ҳамда уларга таъсир қилган омилларни таъсир даражасини аниқлаш асосида корхонани молиявий-хўжалик фаолияти натижасига

баҳо бериш бўлиб ҳисобланади.

Даромадларни таҳдил қилинда бухгалтерия, молиявий, статистик ҳисоботлар ва таълаб кузатиш, эксперт баҳолаш натижалари каби маълумотлар ишлатилади.

Ҳисоботларга куйидагиларни киритиш лозим:

- бухгалтерия баланси – 1-сонли шакл;
- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисбот 2-сонли шакл;
- пул оқимлари тўғрисидаги ҳисбот;
- фойда ва зааралар тўғрисидаги ҳисбот – 9-шакл;
- корхона харажатлари тўғрисидаги ҳисбот – 5-С (савдо) шакли;
- улгуржи ва чакана товар айланмаси тўғрисидаги ҳисбот – 1-савдо шакли;
- товарлар сотиши ва қолдиқ тўғрисидаги ҳисбот – 3-савдо шакли;

Булардан ташқари, бухгалтериядаги товар гуруҳлари бўйича савдо устамалари тўғрисидаги маълумотлар ишлатилади.

Даромадлар миқдори абсолют – сўмда ва нисбий кўрсаткичларда ҳисоб-китоб қилинади. Унинг нисбий кўрсаткичларига куйидагиларни киритишни тавсия қиласиз:

- сотишдан олинган даромадларни товар айланishiغا нисбатан, фоизда ёки коэффициентда;
- сотишдан олинган даромадларга муомала харатларини нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларини барча активларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларни асосий фонdlарга; айланма мабалағларга, молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- молиявий фаолиятдан олинган даромадларни молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда.

Бундан ташқари, даромадларни таркиби ҳар бир элемантини уларга тегишли, уларни шакллантирадиган кўрсаткичларга ёки манбасига нисбатан тегишли кўрсаткичлар аниқланиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Даромадларни таҳлил қилишда ялпи даромадга, унинг таркибий қисми сотишдан олинган даромадлар, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадларга савдонинг иқтисодий фаолиятидан келиб чиқадиган омиллар таъсирини ўрганиш катта аҳамият тутади.

Даромадларнинг ҳажмига, унинг турларига мос равишда бир неча омиллар таъсир қиласиди.

Товарларни сотишдан олинган даромадларга қўйидаги омиллар таъсир қиласиди:

- товар айланишининг ҳажми, таркиби ва ассортименти;
- товарларни келтириш шартлари;
- товарларни силжитиш. Бу жараёнда товарлар физик (реал) миқдорда ишлаб чиқаришдан чакана савдога етказилади. Товарларни силжитиш бир неча бўғинлардан иборат бўлади (улгуржи савдо базалари, складлари; ҳар хил воситачилар). Ушбу бўғинлар қанча кўп бўлса, савдо устамаси уларнинг ўртасида тақсимланади ва чакана савдонинг ҳиссасини камайишига олиб келиши мумкин. Уларнинг сони товар ассортиментларининг мураккаблигига, товарларни ишлаб чиқаришдан чакана савдога етказиш шарт-шароитларига ва бошқаларга боғлиқ.
 - савдо устамасининг даражаси (сотиб олиш баҳосига нисбатан, %);
 - товарларни сотишда аҳолига кўрсатиладиган кўшимча хизматларнинг сони, сифати ва уларнинг тарифлари.

Товар айланишининг ортиши даромадларни ортишига олиб келади, чунки қанча товар кўп сотилса, шунча савдо устамасининг суммаси юқори бўлади.

Товарлар ассортиментига қараб ҳар хил устамалар белгиланади, бу эса агар юқори устама күйилган товарлар күпроқ сотилса, улар учун устама суммаси юқори бўлади ёки тескари ҳолат рўй бериши мумкин.

Товарларни келтириш шартларига эътибор қаратсак, баҳолар ўзгармаган шароитда товарларни силжитиш бўғинлари қанча кўп бўлса, чакана савдо бўғинлари шунча кам даромад олишлари мумкин. Бозор иқтисодиёти шароитидаги савдо корхоналари савдо устамаларини мустақил белгилайди. Айрим товар гурӯҳлари бўйича савдо устамалари давлат ва маҳаллий ҳокимиятлар томонидан чегараланиши мумкин. Буни улар аҳолининг кундалик эҳтиёжига тааллукли товарларни баҳосини чегаралаш мақсадида ҳам амалга оширади. Бу жаҳон амалиётида ҳам мавжуд. Лекин бундай шароитда бир томондан даромадни камайтирмаслик керак, иккинчи томондан, истеъмол товарларига рақобатбардош баҳоларни ушлаб туриш зарар бўлади.

Даромадларни бошқа турларига таъсир қилувчи омиллар уларнинг иқтисодий табиатидан ва шаклланиш шароитидан келиб чиқсан ҳолда аниқланади (масалан: ҳар хил хизматлар ва уларнинг тарифлари, қимматбаҳо қоғозлар баҳоси, ҳар хил фоизлар ва ҳ.к.)

Фавқулотда даромадларнинг вужудга келиши, уларни иқтисодий табиатидан маълум, лекин буларни ҳам сабабларини аниқлаш, таҳлил қилиш, холосалар қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Таҳлил жараёнида биз юқорида келтирган кўрсаткичларни режага нисбатан ўзгариш миқдори, бир неча йилларга динамикаси ҳисоб-китоб қилиниши керак.

Даромадларни таҳлили фойда ва рентабеллик кўрсаткичларининг таҳлили билан тифиз боғлиқ бўлғанлиги муносабати билан уларнинг таҳлили фойда ва рентабелликни таҳлили параграфида кенгроқ ёритилади (13.2.2 ва 13.2.3-§).

13.1.3. Савдо корхоналарида даромадларни режалаштириш ва прогнозлаш

Бозор иқтисодиёти шароити савдо корхоналарини даромадлари уларни шакланиш манбаларини ҳисобга олган ҳолда режалаштириш ва прогнозлаштиришни талаб қиласи.

Савдо корхоналари даромадлари уларни шакланиш манбаларига қараб товарларни сотишдан олинган даромадлар, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (асосий воситалар сотилиши ва бошқа чиқимлардан олинган фойда, бошқа активларни сотишдан ва берилишидан олинган фойда, ундирилган жазо, жарима ва боқимандалар, қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар ва бошқалар), молиявий фаолиятдан олинган даромадлар (роялти кўринишидаги нау-хоу, лицензия, компьютер дастурларини ижарага бериш ва сотиш), дивидентлар, фоизлар, валюта курслари фарқлари ва ҳоказолар.

Даромадларни режалаштириш ва прогнозлаштириш авваламбор, ўтган йиллар маълумотларини таҳлил натижалари ва хулосаларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Даромадларни режалаштириш уларнинг турлари ва шакллантириши манбаларидан келиб чиқиб, тегишли усулларни ишлатиш асосида амалга оширилади.

Даромадларни режалаштириш ва прогнозлаштиришда тўғридан-тўғри техник-иктисодий ҳисоб-китоблар усули, корреляцион усул, эластиклик коэффициенти орқали аниқлаш, безараарлик нуқтасини аниқлаш ва бошқа усуллардан фойдаланиш мумкин.

Масалан, товарларни сотишдан олинган даромад товар айланиши режасини (сотиб олиш баҳоларида) товарлар ассортименти бўйича ва товаларга кўйилган савдо устамаси даражасига (% ҳисобида сотиб олиш баҳоларига нисбатан) кўпайтириш ва 100 га бўлиш

ҳамда барча товар гурӯҳлари бўйича суммалаштириш орқали ҳисобланади.

Даромадларни прогнозлаш юқорида келтирилган усуллардан ташқари иқтисодий математик моделларни қўллаш орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Даромадларни режалаштириш масаласи кенгроқ фойдани режалаштириш параграфида ёритилади.

Таянч иборалар

Товар айланиши, қиймат, баҳо, устама, ялпи даромад, товарларни сотишдан олинган даромад, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, фавқулотдаги даромадлар.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Даромадлар тушунчаси моҳиятини ёритиб беринг.
2. Савдонинг даромадини таърифини айтинг.
3. Савдонинг даромадига қандай тарифлар берилган?
4. Нега савдонинг даромади уни фаолиятининг баҳоси дейилади?
5. Савдонинг даромадлари қандай йўналишларда ишлатилади?
6. Даромадларни қандай турларини биласиз ва улар таркибиға нималар киради?
7. Даромадларни таҳлил қилишни вазифаларини айтинг.
8. Даромадларни таҳлил қилишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
9. Даромадларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
10. Даромадларга қандай омиллар таъсир қиласди?
11. Даромадлар қандай режалаштирилади?

13.2. Савдо корхоналари фойдаси ва рентабеллигини моҳияти ва аҳамияти

13.2.1. Фойда ва рентабелликни моҳияти ва аҳамияти.

**13.2.2. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир
қилувчи омиллар.**

13.2.3. Фойда ва рентабелликнинг таҳлили.

**13.2.4. Фойда ва рентабелликни режалаштириш ва
прогнозлаш.**

**13.2.5. Савдо корхоналарининг ижтимоий-иктисодий
самарадорлигини моҳияти ва аҳамияти.**

13.2.1. Фойда ва рентабелликни моҳияти ва аҳамияти

Фойда иқтисодий табиатидан ишлаб чиқариш муносабатлари билан боғлиқ мураккаб иқтисодий ва тарихий категориядир. У келиб чиқиши, йўналтирилиши, хўжалик субъектларини хусусиятларидан ва бошқа меъёрларга қараб таснифланиши ва тавсифланиши зарур.

Бозор иқтисодиёти шароитида юқори фойда олиш, эҳтиёжларни қондириш, хўжалик субъектларини самарадорлигини оширишда тижорий фаолиятни аҳамияти ортиб боради. Фойда ва рентабеллик, бошқа кўрсаткичлар билан бир қаторда, тижорий фаолиятни, унда қатнашаётган ресурсларни самарадорлигини кўрсатувчи кўрсаткичdir. Фойда хўжалик фаолиятининг натижавий кўрсаткичи сифатида намоён бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида фойда муҳим аҳамият топди. Унинг микдори корхоналарни ривожланишига жамғариш манбай сифатида асос солади; мулкдорни мулкини кўпайишини таъминлайди; акциядорларни да-

ромадини (дивидендерни ортиши орқали) оширади; корхонани молиявий барқарорлигининг ва тўлов қобилиятини саклашга имконият яратади, ниҳоят у савдони ижтимоий-иктисодий самарадорлигини оширишга имконият яратади.

Фойданинг моҳияти уни иктиносий табиатидан келиб чиқсан ҳолда ёритиладиган бўлса, у қўшимча қийматнинг пулдаги ифодасидир. Иктиносиётда фойда товар қийматининг ($c+v+m$) асосий элементларидан бири, яъни « m » ни анлатади. Ушбу назарий асосдан келиб чиқиб, савдо фойдасини савдо фаолиятида яратилган қўшимча қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида таърифлаш тўғри бўлади.

Шундай қилиб, фойда савдо фаолияти қийматининг бир элементи, ушбу қийматнинг пулдаги ифодаси бўлиб, товар баҳосининг элементицир. Бу ерда ҳам юқорида келтирилган қийматнинг классик формуласидан ($c+v+m$) келиб чиқсак фойда « m »да ифодаланади.

Иктиносиётта тааллукли, жумладан, савдо иктиносиётига тааллукли адабиётларда фойдани таърифлашда унга ялии даромад ва муомала харажатлари ўртасидаги фарқ сифатида қаралиб келинган¹. Юқоридаги таърифда, яъни фойдага ялии даромад ва муомала харажатларини фарқи деб қаралганда унга тўғри ёндошайти деб айтиш қийин. Чунки савдо фаолиятида муомала харажатларидан ташқари унга кирмайдиган, лекин даромад ва товарлар қиймати ҳисобидан қопланадиган бошқа харажатлар ҳам мавжуд. Улар тўғрисида ушбу дарсликни 12.1-Ҳда ёзилган.

Бозор иктиносиёти фойданинг иктиносий мазмунини ва моҳиятини, уни шактлазнишини тубдан ўзгартириб юборди.

¹ Сребник Б.В. «Экономика торговли». Учебник, М.: «Высшая школа», 1989. 168 ст.; «Торговое дело: Экономика и организация». Учебник, коллектив авторов, М.: ИНФРА-М, 1997. 124-ст.; Раицкий К.А. «Экономика предприятия», Учебник, М.: ИНФРА-М, 1999. 460 ст.; Хейнс П. «Экономический образ мышления», Пер.с англ. М.: «Новости», 1991. 312 ст.

Охирги вактларда расмий ҳужжатларда, йўриқ хатларда, бухгалтерия, молия ва статистик ҳисоботларда, савдоға тегишли илмий адабиётларда ҳам фойда савдо фаолиятининг натижавий кўрсаткичи сифатида ҳар хил номланмоқда. Ажабланарли ҳолат шундаки, «даромад» ва «фойда» тушунчалари синоним сифатида ишлатилмоқда.

Масалан: «ялпи фойда» аслида бу ерда «ялпи даромад» тўғрисида фикр юритилаяпти ёки ҳисоб-китоб қилинаяпти; «асосий фаолиятнинг бошқа даромадли» бу ерда термин тўғри ишлатилган, юқоридаги «ялпи фойда» тушунчасидан келиб чиқилса, нега бу кўрсаткич «асосий фаолиятнинг бошқа фойдалари» - деб юритилмаяпти; худди шундай бошқа турдаги даромадлар ва фойдалар ҳам.

Бу ерда, тушунмовчиликни келиб чиқиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралда 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом Республикадаги барча хўжалик субъектлари учун бухгалтерия, молиявий ва статистик ҳисоботларни юритишида, уларни фаолият турларидан қатъий назар ўзгартирилмасдан, (айниқса, унинг «А. Молиявий натижаларни шакллантириш» бўлими) қабул қилинганилигига ҳамда ушбу низом солиқлаштириш нуқтаи назаридан ишлаб чиқилганилигига.

Назарияда, амалиётда, бухгалтерия, молиявий ва статистик ҳисоботларда таянч иборалар, тушунчалар аниқ ва равshan ҳолда ишлатилиши зарур. Бундай қарашлар кўрсаткичларни моҳиятини тушунишда, уларни ҳисоб-китобида таҳдил қилишида ва режалаштиришида хатоларга йўл қўйишдан асрайди.

Масалан, молиявий ва статистик ҳисоботларда ишлаб чиқаришда «даромад» тушунчаси ишлатилмайди, у ерда «фойда» тушунчасини қўллаш назарий жиҳатдан

окланган. Савдода узига хос тушунчалар мавжуд. Булар «ялпи даромад», «асосий фаолиятдан олинган бошка даромадлар», «Молиявий фаолиятнинг даромадлари», «Фавкулотда даромадлар» хамда уларга тегишилича харажатлар ва фойда тушунчалик кабилардир. Бундай хисоботлар каторига «Молиявий натижалар тугрисидаги х#сабот», 2-сонли шакл; «Корхона харажатлари тугрисида хисобот», 5-С (савдо) шакли кабиларни киритиш мумкин.

Савдода даромадларни шаклланиши 12.1-§да келтирилган.

Савдода фойда суммада ва даражаси деб аталадиган, рентабеллик курсаткичларида ишлатилади. Фойданинг суммаси доимо хам солиштириш имкониятини бермайди, шу сабабли уни ижобий курсаткичи фойда даражаси ёки рентабеллиги ишлатилади. Ушбу курсаткични хдсоблаш усулларини кейинги 13.2.2-§да батафсил изохлаймиз.

Рентабеллик х.ар к.андай хужалик субъектининг, жумладан, савдонинг жуда муҳим курсаткичларидан хдсобланади. Ушбу курсаткичда савдо корхона (шахобча)ларини даромади, харажатларини, товар айирбослаш, мех.нат унумдорлиги каби курсаткичлар х.олати уз аксими топади.

Рентабеллик микдорига к.араб савдо фаолиятига, унда ресурслардан фойдаланиш самараси, фаолият тежамлими ёки йук>1И каби х.олатларга баҳ.о берилади.

Савдода фойда асосан товарларни сотишдан келади ва у товарларни сотишдан олинган ялпи даромадларга бюджетдан к.опланадиган айрим харажатларни кушиш ва улар суммасидан муомала харажатларини айриш нули билан аниқданди.

«Корхона харажатлари тугрисида^ги статистик хисоботда (5-С (савдо) шакли) «товарларни сотишдан келган фойда»ни «сотишнинг ялпи фойдаси»га «Картошка ва сабзавотларни тайёрлаш, сакдаш; кайта ишлаш ва сотиш буйича харажатларни к.оплаш, бошка

ИЗ

қоплашлар»ни яш ва муомала харажатларини олиш натижасида аниш күрсатилган.

Унда «Сотищан ялпи фойдаси» «Сотищдан соғтушум»дан «Сотищан товарларни харид қиймати таннархли»ни айирш биркали аниқланган.

Бу ерда қам «ялпи фойда» «ялпи даромад» деб юритилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ушбу ҳисоботда «Товарларни сотищан келган фойда»ни аниқлашга назарий ва амалий иштаи назардан тўтри ёндошилган деб ҳисоблаймиз.

Юқорида келтирилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сонли қарори билан тағдишланган Низомга мувофиқ корхоналарниңг, жумладан, савдонинг ҳам фойдаси ҳисоб-китоб килиш усуслари тавсия қилинган.

Ушбу низомдаги молиявий натижаларни (фойда ва зарари) аниқлаш усусларини ҳамда савдо, корхона (шакобча)ларини ҳусусиятидан келиб чиқсан ҳолда ушбу кўрсаткичларни, бизларни фикримиз юзасидан келиб чиқсан ҳолда, ҳисоб-китоб қилиш усусларини куйидаги 13.2.1.1 -чиzmada келтирамиз.

Хўжалик юритувчи субъектлари фаолиятининг молиявий натижалари (фойда)ниң кўрсаткичларини аниқлаш усуслари

13.2.1.1-чиzma

Низомда		Савдода	
Кўрсаткични номи	Аниқлаш усули ва кўрсаткичларининг белгиси	Кўрсаткичнинг номи	Аниқлаш усули ва кўрсаткичларининг белгиси
I. Махсулотни сотишдан	ЯФ=ССТ-ИТ ССТ-сотищдан олинган соғтушум;	Товарларни сотищдан олинган ялпи даромад	I. ЯД=ССТ-СТХҚ СТХҚ-сотилган

жадвалнинг давоми

олинган ялпи фойда (ЯФ)	ИТ-сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннахии	(ЯД)	товарларни харид қиймати
II. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда (АФФ)	АФФ=ЯФ- -ДХ+БД-БЗ; ДХ-давр харажатлари; БД, БЗ-тегишлича асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ва заарлар	II. Товарларни сотишдан олинган ялпи фойда (ТСЯФ)	ТСЯФ=ЯД+БК- -МХ; Мх-муомала харажатлари; БК-бюджетдан қопланмалар
-	-	III. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда (АФФ)	АФФ= ТСЯФ+БД- -БЗ;
III. Хўжалик фаолиятидан олинган фойда (УФ)	УФ=АФФ+МД- -МХ; МД, МХ-тегишлича молиявий фаолиятдан даромадлар ва харажатлар	IV. Хўжалик фаолиятидан олинган фойда (УФ)	УФ= АФФ+МД- -МХ
IV. Солик тўлангунга-ча олинган фойда (СТФ)	СТФ=УФ+ФП+ +ФЗ; ФП, ФЗ-тегишлича фавқулотда фойда ва зарар	V. Солик тўлангунга-ча олинган фойда (СТФ)	СТФ= УФ+ФФ- -ФЗ;
V. Соғ фойда (СФ)	СФ=СТФ-ДС- -БС; ДС-даромад (фойда)дан тўланадиган	VI. Соғ фойда (СФ)	СФ= СТФ-ЯСТ- -ММС; ЯСТ-ялпи солик тўлови;

жадвалнинг давоми			
	солик; БС-бошқа соликлар ва тўловлар		ММС-мол- мулк солиги

13.2.2. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар

Фойда хўжалик фаолиятининг самараси ҳисобланганлиги сабабли уни нисбий самарадорлиги кўрсаткичи сифатида рентабеллик кўрсаткичи ишлатилади.

Рентабеллик фойдани хўжалик фаолиятига алоқадор товар айланиши, харажатлар, даромад ҳамда ресурсларга нисбатан фоизда ёки коэффициентда аниқланадиган нисбий кўрсаткичdir.

Амалиётда асосан фаолиятни самарасини баҳолашда, уни таҳлил қилишда ва режалаштиришда товарларни сотиш рентабеллиги кўрсаткичи ишлатилади. Ушбу кўрсаткич амалда соф фойдани 100,0 га кўпайтириб товар айланиш суммасига (ТА) бўлиш орқали аниқланади.

Бизнинг фикримизча, фойдани шаклланишини янги тартибидан келиб чиқсан ҳолда, «Товарларни сотиш рентабеллиги» ёки «Товар айланиш рентабеллиги» (Рта) (бу иккала маънони синоним сифатида ишлатмоқдамиз) куйидагича аниқлаш мақсадга мувофиқdir:

$$P_{TA} = \frac{[(CCT - IT) - Mx] \cdot 100,0}{TA}$$

Рентабелликни бошқа кўрсаткичларини пастда изоҳдаймиз.

Рентабелликни таҳлили жараёнида кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш лозим. Улар қаторига куйидагиларни киритиш мумкин:

- товар айланиши ҳажми (ТА) ва таркиби ($T\Delta_{i-n}$), сүмда;
 - сотишдан олинган ялпи даромад (ЯД), сүмда;
 - товарларни сотишдан олинган ялпи фойда (ТСЯФ), сүмда;
 - асосий фаолиятдан кўрилган фойда (АФФ), сүмда;
 - умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда (УФ), сүмда;
 - солиқ тўлангунча олинган фойда (СТФ), сүмда;
 - соф фойда (СФ), сүмда;
 - муомала харажатлари (Мх), сүмда;
 - муомала харажатларини даражаси (Умх), %;
 - асосий фондларни ишлатилиши рентабеллиги ($A\Phi_{u-p}$) ва даромадлилиги ($A\Phi_{u-d}$), %. Бу кўрсаткичлар қуидагича аниқланишини тавсия қиласиз:

$$A\Phi_{u-p} = \frac{УФ \cdot 100}{A}; \quad A\Phi_{u-d} = \frac{ЯД \cdot 100}{A}$$

бу ерда, А – асосий фондлар аммортизацияси суммаси.

- Айланма маблағларни рентабеллиги (Рай.м) ва уларни даромадлилиги (Рай.д), %. Бу кўрсаткичлар қуидагича аниқланиши мумкин:

$$P_{ai.m} = \frac{TСЯФ \cdot 100}{АйM(\ёки\bar{Z})}; \quad P_{ai.d} = \frac{ЯД \cdot 100}{АйM(\ёки\bar{Z})}$$

бу ерда, Ай.М - ўртacha айланма маблағлар суммаси;

\bar{Z} - ўртacha товар заҳиралари суммаси.

- ишчи-ходимларни рентабеллиги (Ри.х) ва даромадлилиги (Ри.д), коэффициентларда. Ушбу кўрсаткичларни қуидагича аниқлаш тавсия қилинади:

$$P_{u,x} = \frac{Y\Phi}{X}; \quad P_{u,y} = \frac{ЯД}{X}$$

бу ерда, \bar{X} – хөдимларни йиллик ўртача сони, киши.

- муюмала харажатларини рентабеллилiği ($Mx.p$):

$$M_{x,p} = \frac{TCЯФ \cdot 100}{Mx}; \quad \text{бу ерда, } Mx \text{ – муюмала харажатлари суммаси.}$$

- Иш ҳақи фондини рентабеллилiği ($Iх.ф.р.$) коэффициентда ёки %. Булар тегишлича куйидагича ҳисобланади:

$$I_{x,ф.p} = \frac{Y\Phi}{I_{x,ф}}; \quad I_{x,ф.p} = \frac{Y\Phi \cdot 100}{I_{x,ф}}$$

Фойда корхонанинг натижавий кўрсаткичи бўлганлиги сабабли унга кўп сонли ташқи (савдоға боғлиқ бўлмаган) ва ички омиллар таъсири қиласи.

Ташқи омилларга куйидагиларни киритиш мумкин:

- сиёсий барқарорлик;
- иқтисодиётнинг ҳолати;
- демографик ситуация;
- бозор конъюнктураси, жумладан, истеъмол товарлари бозори;
- инфляция даражаси;
- кредит бўйича банк фоизлар;
- баҳони миқдори;
- тарифлар, тўловлар ва бадаллар миқдорлари.

Ички омилларга қуйидагилар киради:

- савдо устамалар миқдори (сотищдан олинган даромад);
- муюмала харажатлари миқдори;
- товарларни силжитиш каналлари;
- меҳнат унумдорлиги;

- төвар айирбошлаш тезлиги (күнлар за маротабаларда);
- ўз маблағларининг миқдори;
- асосий фондлардан ва айланма маблағлардан са-марали фойдаланиш ва бошқалар.

13.2.3. Фойда ва рентабелликни таҳлил

Фойда ва рентабелликни таҳлил көзиңдә унинг мақсад ҳамда вазифаларини аниқ белгилаб олиш зарур. Ушбу мақсад ва вазифаларга эришиш учун таҳлил жараёнида қандай кўрсаткичлардан фойдаланиш ва уларни ўрганиш кераклигини аниқлаб олиш ҳам муҳим ақамиятта эга (13.2.2-§).

Фойда ва рентабеллик ҳар қандай хўжалик субъектининг, жумладан, савдо фаолиятининг молиявий на-тижаси эканнигидан келиб чиқсан, уларни таҳлилини асосий мақсади савдо корхона (шахобча)ларининг ҳисобот йилидаги хўжалик фаолиятининг молиявий на-тижасини баҳолашдан иборатdir.

Ҳар қандай ташкилий-хукуқий шаклдаги хўжалик субъектлари фойдани юқорилаштиришга интилади. Чунки фойда орқали фаолиятни инвестициялаштириш, ўз-ўзини молиялаштириш, мулкдорларни мулкини оширилиши, корхонани тўлов қобилиятини мустаҳкамлаш ва бошқа масалалар қал қилинади.

Таҳлил жараёнида ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифаларни бажариш зарур бўлади:

- ҳисобот йилида режага нисбатан фойда ва рента-беллик кўрсаткичларида қандай ўзгаришлар рўй берган-лигини аниқлаш;
- ҳисобот йили кўрсаткичларини ўтган йиллар,

бошқа рақобатдош корхоналар, худуд, республиканинг кўрсаткичлари билан солиширган ҳолда уларни ўзгариш тенденцияларини баҳолаш;

- фойда ва рентабелликка таъсир қилган омилларни ўрганиш ва баҳолаш;
- фойдани таркибини ўзгаришига баҳо бериш, уни турлари бўйича ўзгариш тенденцияларини баҳолаш;
- фойда ва рентабелликни ошириш йўлларини аниқлаш, чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;
- фойдани тақсимланишини ўрганиш, шу билан бир қаторда жамланган фойдани ўзгариш тенденцияларини баҳолаш, резерв капитални ҳолатини баҳолаш, акциядорларни дивидендлари қандай ҳолатда ўзгариши каби жараёнларни баҳолаш. Чунки бу жараёнлар корхонанинг келажак фаолияти самарасига сезиларли даражада билвосита таъсир қиласди.

Фойда ва рентабелликни таҳлил қилиш жараёнида юқоридагилардан ташқари даромадлар ва харажатларни ўзгариш тенденциялари комплекс ўрганилиб, уларга ҳам баҳо берилади.

Бундай таҳлилда корхона ресурсларини ишлатилиши самарадорлигига ҳам баҳо бериш зарур бўлади.

Фойда ва рентабелликни таҳдили биз 13.2.1 ва 13.2.2-ঢарда келтирган кўрсакчиchlарни аниқлаш, фойда ва рентабелликка таъсир қилувчи омиллар, шартшароитлар тўғрисидаги маълумотларни тўплаш ҳамда уларга ишлов беришдан бошланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот (2-сонли шакл)да келтирилган кўрсакчиchlар бўйича режанинг бажарилишини аниқлаш ва ўтган йилларга (камида уч йил) нисбатан ўзгариш суръатларини таҳлил қилиш учун куйидаги жадвалии (13.2.3.1) тавсия қиласмиз.

Ушбу жадвал маълумотларини ҳисоб-китоб қилгандан кейин биз юқорида келтирган рентабеллик кўрсаткичларини алоҳида жадвалда ҳисоблаш, кўрсаткичларга баҳо бериш, уларга таъсир қилган омиллар таъсир миқдорини ҳисоб-китоб қилиш, хуроса ва таклифлар ишлаб чиқиш лозим.

Фойдани таҳлил қилинда уни тақсимланишига ҳам алоҳида эътибор қаратиш, уни кўрсаткичларини жадвалга солиб, режага нисбатан, ўтган йилларга нисбатан ўзгариш миқдорини, суръатларини ҳисоблаш, баҳолаш зарур бўлади.

Ҳисобот йилидаги соғ фойда тақсимланиши ёки тақсимланмай қолиши мумкин. Бундай тақсимотни амалга ошириш корхонанинг мулкий ва ташкилий шаклига бевосита боғлиқ бўлади.

Масалан, акциядор жамиятларда, хусусий корхоналарда, қўшима корхоналарда фойдани тақсимланиши низом ва таъсис шартномалари талабларидан келиб чиқсан ҳолда, таъсисчилар йигилишининг қарорига асосан амалга оширилади.

Жадвалынг давоми

4.2.Маъмурый харажатлар							
4.3.Бошка харажатлар	операцион						
4.4. Келгусида тортиладиган чиқариладиган	соликка базадан харажатлари						
5. Товарларни фойда: суммаси (3-4)	товарланишига нисбатан, %						
6. 6.1.Асосий фаолиятнинг босеа даромадлари	6.2. Асосий фаолиятнинг босеа харажатлари						
7. Асосий фаолиятнинг фойдаси (3-4+5)							
8. Молиявий даромадлари, (8,1+8,2+8,3+8,4+8,5), жумладан	фаолиятнинг жами шу						
8.1.Дивидендлар даромадлар	шаклидаги						
8.2.Фондлар даромадлар	шаклидаги						

Молияний нағыздаударни

Йилларга таҳлил

I3.2.3. І-жадеал

Т/ Р	Күрсаткышлар	Үтган йилдар			Хисобот йили			Хакиқийси режага нисбатан			Үтган йилларга нисбатан ўзгарыш		
		X ₁	X ₂	X ₃	режа	хаки- кий	фарқи (+;-)	%	X ₁	X ₂	X ₃	Сўмда	%
1	Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан тушум (товар айланиси)												
2	Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг таннархи (сотилган товарларни сотиб олиш баҳосида)												
3	Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг сотишнинг ялини даромади (зарари) суммаси (1-2)с.												
4	Товар айланисига нисбатан, % Давр харажатлари, жами: суммаси (4,1+4,2+4,3+4,4) Товар айланисига нисбатан, % Шу жумладан:												
	4.1. Сотиш харажатлари												

13.	Даромад (фойда) соли÷и (ялти даромад соли÷и)	
14.	Фойдалдан бошса солиселар ва йиғимлар	
15.	Хисобот даварининг соғ фойдаси (зарари): суммаси (12—13—14).	
16.	Товар айланничига нисбатан, %	
	Бахолар индекси!	

¹ Статистик Мұсқасалар, Марказий банк маңыздығындағы экспертының натижалары буйынча.

Жаобалынг даюни

8.3.	Узок муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар						
8.4.	Чалкта курси фаркидан даромадлар						
8.5.	Молиявий фаолияттнинг бошка даромадлари						
9	Молиявий фаолият бўйича харажатлар ($9,1+9,2+9,3+9,4$) шу жумладан:						
9.1.	Фонзилан шаклидаги харажатлар						
9.2.	Узок муддатли ижара (лизинг) бўйича фонзилар шаклидаги харажатлар						
9.3.	Валюта курси фарқидан зарарлар						
9.4.	Молиявий фаолият бўйича бошка харажатлар						
10	Умумхўжалик фаолиятнинг фойиаси (зарари) ($7+8-9$)						
11	Фанкулотлари фойда ва зарарлар						
12	Даромад (фойда) солини тўлагунга қадар фойда (зарар) (10 ± 11)						

Соф фойдани тақсимоти қуидагиларда ўз ифодасини топади:

- таъсисчиларга дивиденд (фоиз) кўринишида тақсимланган соф фойда суммаси;
- корхонанинг резерв капиталга ажратма суммаси;
- тақсимланмай қолган фойдани ўтган йиллар жамланган фойдасига қўшилган сума (жамланган фойда ҳисобига).

Ушбу кўрсаткичларни иқтисодий йўналтирилиши моҳиятидан келиб чиқиб, уларни ўзгариш суръатларига алоҳида баҳо бериш керак.

Фойда даромадлар ва харажатлар тафовутидан шаклланган кўрсаткич бўлғанлиги сабабли, уни нисбий кўрсаткичи рентабелликни ошириш йўлларини аниқлаш даромадни ошириш ва харажатларни қисқартириш тадбирларидан келиб чиқиш зарур.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, рентабелликни ошириш йўлларини аниқлаймиз.

Уларга қуидагиларни киритиш мумкин.

1. Товар айланиши ҳажмини ошириш ва ассортиментини тақомиллаштириш.

2. Товарларни силжитиш бўғинлари қисқартириш.

3. Товар айирбошлиш тезлигини таъминлаш (кунлар ва маротаба ҳисобида).

4. Муомала харажатларини тежамкорлик билан сарфлаш.

5. Мавжуд ресурслардан (моддий, меҳнат ва молиявий) самарали фойдаланиш.

6. Савдо янги технологияларини жорий қилиш ва бошқалар.

Фойдани оширишнинг асосий йўли даромадларни оширишdir.

Савдо фаолияти даромадларини ошириш йўллари даромадлар турларидан ва моддаларидан келиб чиқиб, уларни шаклланиш манбалари ва уларга таъсир этувчи омишлардан келиб чиқиб белгиланиши зарур.

Товарларни сотишдан олинган даромадлар асосан товарлар айланиши ҳажми, таркиби ва ассортименти, уларга ўрнатилган савдо устамаси даражаси ҳамда товарларни келтиришдаги иштирокчилар ва рақобатбардош баҳонинг миқдоридан боғлиқ. Бу кўрсаткичларни у ёки бу томонга ўзгариши даромадни ортишига ёки камайишига олиб келади.

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар миқдори корхонада мавжуд асосий фондлар, уларни ишлатилмаётганилиги, сотиш имконияти, номоддий активларни сотишни ташкил қилишдан боғлиқ.

Мавжуд, талаб қилиб олинмаган жазо, жарима ва боқимандаларни ўз вактида қайтариб олиш тадбирларини кўриш ва бошқалар.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадларни ошириш учун савдо корхонаси мулки бўлган нау-хау, лицензия, компьютер дастурларидан самарали фойдаланиш, уларни ижарага бериш ёки сотиш чораларини кўриб чиқиш.

Бошқа корхоналар акцияларини сотиб олиш орқали дивиденdlар ишлаш каби фаолиятларни юритиш.

Барча даромадлар турлари бўйича уларни ошириш йўлларини ахтарганда, бошқарув соҳасида юқори малақали кадрлардан фойдаланиш, рационал қарорлар қабул қилиш, фан техника ютуқларидан тўғри фойдаланиш каби тадбирлар кўрилиши мақсадга мувофиқдир.

Муомала харажатлардан тежамли фойдаланиш, унинг таркибида норационал харажатларга йўл қўймаслик савдонинг сотишдан олган фойдасини оширишга олиб келади.

Умуман фойдани миқдори хўжалик фаолиятни ташкиллашибди сотишда самарали қарорлар қабул қилиш, раҳбарлар ва ходимларни тадбиркорлиги, касбий маҳорати, малакаси каби омиллардан ҳам анча боғлиқдир.

13.2.4. Фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлари

Фойда ҳар қандай хўжалик юритиш шаклидан қатъий назар, жумладан, бозор иқтисодиёти щароитида муҳим аҳамиятга эга. У хўжалик фаолиятини самарадорлигини кўрсаткичи бўлиши билан бир қаторда корхоналарни, жамиятни иқтисодий тараққиётига асос солади ва инновация жараёнини молиялаштиришни ҳам таъминлайди.

Фойда хўжалик фаолиятини натижаси бўлиш билан бирга уни ривожлантиришга шарт-шароит яратади. Чунки фойда барча хўжалик фаолияти тараққиётини таъминловчи янгиликлар, ихтиrolарни жорий қилишга имконият яратадиган манбадир.

Жамиятни барча хўжалик субъектлари каби савдо ҳам ўз мулкларини тўлдириш, асосий фондларга капитал маблағларини молиялаштириш, доимо янгиликлар, ихтиrolарни жорий қилиш масаласини қисқа муддатда ҳал қила олмайди. Маблағларни жамғариш учун вақт керак, иқтисодий ва молиявий шарт-шароит яратилиши зарур.

Ушбу ҳолат корхоналарни, барча турдаги хўжалик субъектларини, қолаверса ҳудудни ва жамиятни молиявий имкониятларини жорий ва стратегик режалаштирилишини талаб қилади. Савдо корхона (шахобча)лари учун ҳам юқорида келтирилаги ҳолатлардан келиб чиқиб, фойдасини қисқа муддатларга режалаштириши ва келажакка прогнозлаштириши объектив заруриятдир.

Фойда тўғрисидаги маълумотлар корхоналар учун хўжалик фаолияти келажагини белгилаш учун муҳим манба бўлиб ҳисобланади.

Фойдани режалаштириш ва прогнозлаштиришда қуйидаги маълумотлар асос бўлиб ҳисобланади.

Биринчидан, корхонани даромадини, муомала харатларини умумий ҳажми ва моддалари бўйича, фойдасини ва тегишли бўлган бошқа кўрсаткичларини ўтган

даврга таҳлили натижалари.

Иккинчидаи, даромадларни барча турларини, муомала харажатини ҳажми ва моддаларини, ретабелликни барча кўрсаткичларини ўзгариш суръатлари (тенденциялари)ни ўрганиш натижалари.

Учинчидаи, товар айланиши ҳажми ва ассортименти, товар таъминоти товар гуруҳлари ва манбалари бўйича режалар ва прогноз маълумотлари.

Тўртинчидаи, савдо устамалари тўғрисидаги маълумотлар.

Бешинчидаи, мўлжалланган даврга баҳолар, солиқлар, ҳар хил тўлов тўғрисидаги маълумотлар.

Олтинчидаи, муомала харажатларини прогнози.

Еттинчидаи, келажакда корхонани ўз айланма маблағлари микдори, асосий фондларни янгилаш, реконструкция қилиш тўғрисидаги прогноз маълумотлари ва бошқалар.

Фойдани унинг таркибий турлари, яъни товарларни сотишдан олинган ялпи фойда, асосий фаолиятдан кўрилган фойда, умумхўжалик фаолиятидан кўрилган фойда, солиқ тўлангунгача олинган фойда ва йилнинг соғ фойдаси бўйича алоҳида ҳисоб-китоблар қилиниб, алоҳида режалаштирилиши ва прогноз қилиниши лозим.

Юқоридагилар фойдани режалаштириб қандай муҳим аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлаб турибди.

Фойдани режалаштиришда қандай мақсад назарда тутилади?

Асосий мақсад корхонани келажакда ривожланишини таъминлайдиган микдордаги фойдага эришиш. Ушбу мақсад қандай таъминланади деган савол табиий туғилади.

Унга эришиш учун корхона аҳоли талабига жавоб берадиган, юқори сифатли товарларни сотилиши ва истеъмол қилиниши учун юқори даражадаги хизматни ташкил қилишидан боелиқдир. Шундай қилиб фойдани режалаштириш мақсадини иккинчи томони намоён бўлади.

Ушбу мақсадларга эришиш учун фойдани режалаштиришда қуйидаги вазифалар қўйилиши шарт.

Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- асосий мақсадга эришишини таъминлайдиган тижорат ғояларини аниқлаш;
- фойдага таъсир қилувчи барча омилларни ўтган йилларга комплекс таҳлил қилиш ва келажакқа башорат қилиш;
- фойдага бевосита таъсир қилувчи омиллардан келиб чиқиб, корхонани безаарлик нуқтасини аниқлаш;
- бозор иқтисодиёти шароитида барча ресурслардан оқилона, рационал фойдаланиш, харажатларни тежамлигини, натижаларини оптималлигини таъминлаш;
- режани бозор конъюнктураси ўзгариш эҳтимолларига мўлжалланган алтернатив вариантларни тайёрлаш;
- ишлаб чиқарилган ҳолда қабул қилинган режани бажарилишини таъминлайдиган чора-тадбирларни белгилаш ва назорат қилиши.

Фойда ва рентабелликни режалаштиришда бир қанча усуллардан фойдаланиш тавсия қилинади. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- даромадлар ва харажатлар баланси;
- техник-иктисодий ҳисоб-китоб усули;
- тажрибавий-статистик усули;
- безаарлик нуқтасини аниқлаш усуллари;
- эластиклик коэффициентларини қўллаш усули;
- иқтисодий-математик усуллар (корреляция ва регрессия усуллари).

Баланс усули амалиётда энг кенг қўлланиладиган усуллардан бири бўлиб, унда баланснинг чап қисмида савдо корхонасининг барча даромадлари миқдори келтирилади, ўнг қисмида харажатларнинг барча турлари миқдори ва корхонанинг фойдаси қўрсатилади. Баланс таркибини қуйидаги шаклда тузишни тавсия қиласиз.

**Савдо корхонасининг даромадлар, харажатлар ва
фойдаси баланси**
(минг сўм)

13.2.4.1-чизма

Даромадлар	Сум- ма	Харажатлар ва фойда	Сум- ма
1. Сотишдан олинган даромадлар 2. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар 3. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар 4. Фавқулотда даромадлар		1. Сотиб олиш баҳосига киритилган харажатлар 2. Давр харажатлари 2.1. Сотиш харажатлари 2.2. Маъмурий харажатлар 2.3. Бошқа операция харажатлари 3. Келгуси давр харажатлари 4. Муддати узайтирилган харажатлар 5. Асосий бўлмаган фаолиятга доир харажатлар 6. Молиявий фаолиятга доир харажатлар 7. Фавқулотдаги харажатлар	
Ялпи даромад (баланс)		8. Жами харажатлар	
		9. Солиқ тўлангунча фойда	
		10. Ялпи даромад солиги 11. Мол-мулк солиги 12. Соғ фойда	

Техник-иқтисодий ҳисоб-китоб усулидан балансдаги кўрсаткичларни аниқлашда кенг фойдаланиш мумкин ва фойдани алоҳида турларини аниқлашда ишлатилади.

Фойдани алоҳида турларини аниқлаш усуллари:

1. Товарларни сотишдан олинган ялпи фойда (ТСЯФ)

$$ТСЯФ = ЯД + БҚ - МХ$$

Бунда: БҚ – бюджетдан қолланмалар;

МХ – муомала харажаталри.

2. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда (АФФ)

$$ТСЯФ + БД - БЗ;$$

Бунда: ДХ – давр харажатлари;

БД, БЗ – тегишлича асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ва заарлар.

3. Хўжалик фаолиятидан олинган фойда (УФ)

$$УФ = АФФ + МД - МХ;$$

Бунда: МД, МХ – тегишлича молиявий фаолиятдан даромадлар ва харажатлар.

4. Солик тўлангунгача олинган фойда (СТФ)

$$СТФ = УФ + ФП + ФЗ;$$

Бунда: ФП, ФЗ – тегишлича фавқулотда фойда ва зарар

5. Соф фойда (СФ)

$$СФ = СТФ - ЯСТ - ММС;$$

Бунда: ЯСТ – ялпи солик тўлови;

ММС – мол-мулк солиги.

Безараарлик нуқтасини аниқлаш орқали фойдага таъсир қилувчи омиллар ҳисобидан қанча миқдорида соф фойдага эришиш мумкинлиги аниқланади. Унинг учун куйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин.

$$1. БН = \frac{ДХ}{УХ} ; \\ 1 - \frac{УХ}{ЧТА}$$

Бунда, ДХ – доимий харажатлар (муомала харажатларини ўзгармас қисми, УХ – савдо корхоналарнинг ўзгарувчан харажатлари, ЧТА – чакана товар айланиши.

$$2. БН = \frac{\frac{ДХ \cdot 100}{Д \cdot 100}}{ЧТА} ;$$

Бунда, D – даромадлар.

$$3. EH = \frac{ЧТАхДХ}{ЧТА - УХ};$$

Эластиклик коэффициенти фойдага таъсир қилувчи омилларнинг 1 % ўзгариши фойдани қанча фоизга ўзгаришига олиб келишини кўрсатади. Ушбу кўрсаткич ўтган йиллар маълумотларини таҳдил қилиш орқали ҳисоб-китоб қилинади ва режалаштирилган йилга таъсир қилувчи омилни ўзгариш миқдорига коэффициентни кўпайтириш орқали фойдани ўзгариш даражаси аниқланади.

Эластиклик коэффициентини умумий кўриниши қуйидаги формулада намоён бўлади.

$$K_E = \frac{\Delta Y \cdot 100}{Y} : \frac{\Delta X \cdot 100}{X} = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \cdot \frac{X}{Y};$$

Бунда, Y – фойданинг миқдори, X – таъсир қилувчи омилнинг миқдори.

Фойданинг ўзгариш миқдори « ΔY » унга таъсир қилувчи омилнинг « ΔX » ўзгариш миқдорига нисбатан қандай даражада ўзгаришини кўрсатади. Уни ҳисоблаш учун корреляцион тегламадан фойдаланиш мумкин. Агар боғлиқлик тўғри чизиқли бўлса $y=a+bx$, унда

$$K_E = b \cdot \frac{X}{Y}; \text{ «}b\text{» – регрессия коэффициенти уни юқорида}$$

келтирилган тенглама орқали аниқлаш мумкин бўлади.

Фойдани режалаштиришида иқтисодий математик усуллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин бўлади, агар унинг учун етарли маълумотлар мавжуд бўлса, масалан, кўп факторли регрессион моделлардан фойдаланиш мумкин.

Фойда ва рентабелликни режалаштириш унинг муддатига қараб узоқ муддатларга (5 йилдан юқори), ўрта муддатга (1 йилдан 5 йилга) ва қисқа муддатга (1 йилгача) ишлаб чиқулади.

Фойдани миқдори аниқлангандан кейин рентабеллик кўрсаткичлари аниқланади.

13.2.5. Савдо корхоналарининг ижтимоий-иқтисодий са- марадорлигини мөхияти ва аҳамияти

Иқтисодиётнинг барча тармоқларида, соҳаларида, жумладан, савдода ҳам ўз фаолиятининг самарадорлигини ошириш улар тараққиётининг асосий омилидир.

Самарадорлик натижа деган маънояни англатади. Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик – чегараланган ресурслардан оқилона, тежамли фойдаланган ҳолда эришилган натижани, яъни савдода аҳолининг истеъмол даражасини юксалтириш орқали тегишли рентабелликка эришишни англатади.

Савдонинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги унинг пировард мақсад натижасида ўз ифодасини топади.

Самарадорлик умуман олганда «натижавийлик» мазмунини билдиради. Қандайdir бир натижага эришиш экстенсив ва интенсив омилларни қўллаш асосида эришилади.

Савдода ушбу йўналишларни куйидаги чизмада ифодалаш мумкин.

Ҳар қандай тармоқда, жумладан, савдо соқасида тараққиётни таъминлашда юқорида келтирилган экстенсив ва интенсив омиллардан оптималь фойдаланиш зарур.

Савдони стратегик ривожланишини белгилашда, унинг самарадорлигини ошириш йўналишларини прогнозлашда назарий жиҳатдан қўйидаги самарадорликни ошириш моделлардан фойдаланишни тавсия қиласиз.

I – модел $Q \rightarrow \max; Mx \rightarrow \min.$

II – модел $Q \rightarrow \max; Mx \rightarrow \text{const}.$

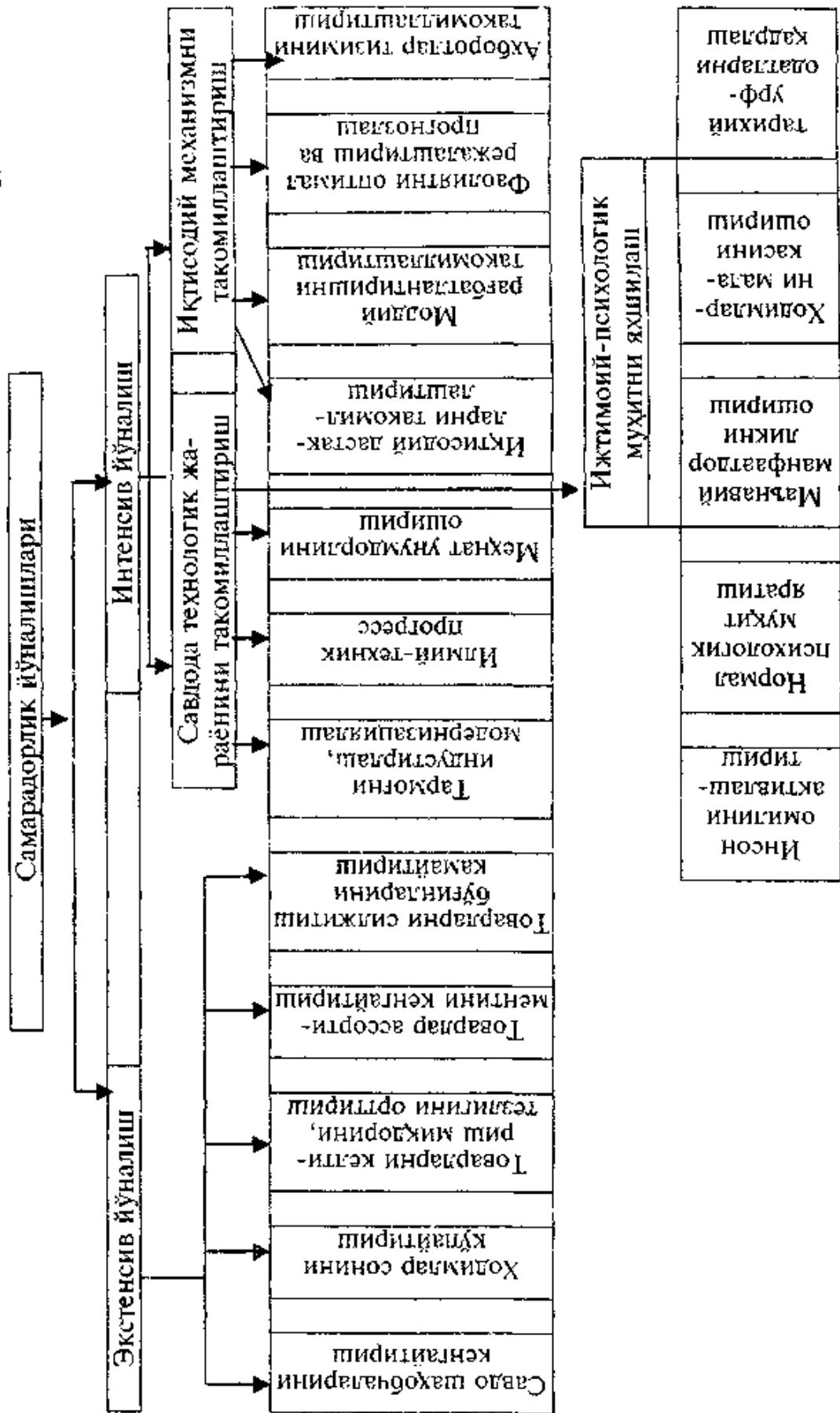
III – модел $Q = \text{const}; Mx \rightarrow \min.$

IV – модел $Q \rightarrow \max; Mx \rightarrow \max.$ агар

$\Delta Q > \Delta Mx$ бўлса бу ерда. Q – фаолиятни ҳажмий кўрсаткичи (ТА) ёки молиявий натижа – даромад ёки фойда; Mx – муомала харажатлари const – ўзгармаслик; Δ – кўшимча ўзгариш миқдори.

Савдо фаолияти самардорлигини олириш йўллари

13.2.5.1-чиизма

Ушбу моделлардан савдони ривожлантириш режалари ёки прогнозлари вариантынни солиштиришда фойдаланиш мүмкін.

Савдо фаолияти мақсадидан бири бўлмиш талаб ва таклифни мувоғиқлаштириш нуқтаи назаридан келиб чиқилса, уни ривожлантириш модели куйидагича моделларда ифодаланиши керак:

I – модел $TA_i < AT_i$ бўлса $TA_i - AT_i = IM_i$.
бунда $IM_i > EK_i$

II – модел $TA_i > AT_i$ бўлса $AT_i - TA_i = EK_i$.
бунда $IM_i < EK_i$

III – модел $TA_i = AT_i$ бўлса $IM_i = EK_i$ бўлади.
бу ерда, TA_i – i – товар гурӯҳи бўйича чакана товар айланиши; AT_i – i – товар гурӯҳига аҳолини талаби; IM_i – i – товар гурӯҳи бўйича товарларни импорти; EK_i – i – товар гурӯҳи бўйича товарларни экспорти.

Ушбу кўрсаткичлар ҳудуд, республика миқёсида суммалаштирилади.

Савдони асосий мақсади бир томонидан, аҳолининг истеъмол товарларга бўлган талабини ҳар томонлама қидириш бўлса, иккинчи томонда ўз фаолиятидан тегишли фойда (даромад) олишдир. Мақсаднинг биринчисига эришиш натижасида савдо корхоналари ижтимоий самарадорликга эришади. Иккинчисида иқтисодий самарадорлигини оширишни таъминлайди. Иқтисодий самарадорликнинг мезони харажатлар билан белгиланади.

Савдо жараёнида моддий, меҳнат, молиявий ресурслар сарфланади ва унинг натижасида маълум ҳажмда товар айланиши ва хизматларга эришилади ва фойда (даромад) яратилади. Шу сабабли савдонинг иқтисодий самарадорлигини ошириш жамият манфаатини таъминлаш, аҳолини талабини кондириш, такрор ишлаб чиқариш жараёнини тезлаштириш ҳаби натижаларни ҳам беради.

Унинг иқтисодий самарадорлигини оширишнинг аҳамияти юқоридагилардан келиб чиқади.

Савдонинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда унинг умумий фаолиятига баҳо бериш ва унда сарфланган барча ресурсларни алоҳида-алоҳида самарасини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу масалалар дарсликнинг тегишли мавзуларида ёритилган.

Таянч иборалар

Фойда, рентабеллик, режа, режалаштириш, прогноз, безараарлик нуқтаси, эластиклик коэффициенти, баланс, харажатлар, даромадлар, самарадорлик.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Фойдани режалаштириш ва прогнозлашни аҳамиятини ёритиб беринг.
2. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда қандай маълумотлардан фойдаланилади.
3. Фойда ва рентабелликни режалаштиришни мақсади нималардан иборат?
4. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда қандай вазифалар ҳал қилинади?
5. Фойдани режалаштиришда қандай усуллардан фойдаланилади?
6. Фойдани режалаштиришда тузиладиган баланс мазмунини ёритиб беринг.
7. Техник-иқтисодий ҳисоблар усули қандай ва қайси ҳолда ишлатилади?
8. Безараарлик нуқтаси қандай аниқланади?
9. Эластиклик коэффициентининг моҳиятини ёритинг.
10. Савдода самарадорликнинг моҳиятини ёритиб беринг.

14-боб. ОММАВИЙ ОВҚАТЛАНИШ ВА УНИ ТАШКИЛИЙ ИҚТИСОДИЙ ТАВСИФИ

14.1. Оммавий овқатланишни моҳияти, функциялари ва вазифалари.

14.2. Оммавий овқатланишни иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти.

14.3. Оммавий овқатланишни ташкилий шакллари ва корхоналарининг турлари.

14.4. Оммавий овқатланиш корхоналарининг кўрсаткичлари.

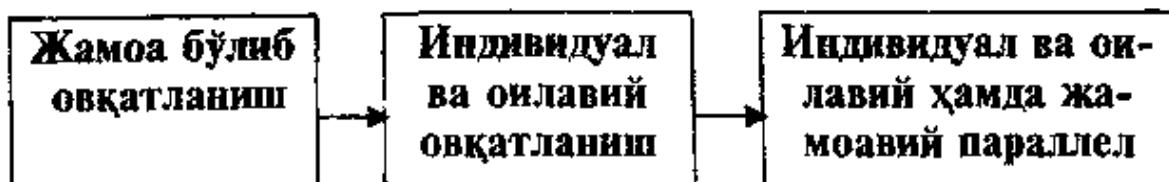
14.1.Оммавий овқатланишини моҳияти, функциялари ва вазифалари

Жамиятда бутун жонзотни тириклиги, улар организми талаб қылган озуқаларни истеъмол қилиш билан таъминланади.

Инсон яралгандан тортиб унинг биринчи эҳтиёжи озиқ-овқат бўлиб, у бор имкониятини табиатда мавжуд озиқаларни топишга ва уларни истеъмол қилишга йўналтирган.

Озиқани топиш, уни истеъмолга тайёрлаш инсоният тараққиётидаги бирламчи ишлаб чиқариш жараёни бўлиб, уни асосида иқтисодий муносабатлар шакллана бошлаган. Ушбу жараённи бошлангич даври ҳисобланган ибтидои жамиятда озуқаларни жамоа бўлиб топиш, тайёрлаш ва истеъмол қилиш бошланган. Астасекин тараққиёт озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлаш ва истеъмол қилишни индивидуаллашишига ва оилавий, уй (хужра) шароитда озиқ-овқатларни тайёрлаш ҳамда истеъмол қилишга олиб келган. Уларни топиш ва тақсимлаш эса жамоатчилик асосида бажарилган.

Тараққиётни кейинги босқичларида жамоавий овқатланишга эҳтиёж туғилған, оммавий овқатланиш махсус тармоқта айланиш жараёни бошланған. Шундай қилиб овқатланиш жараёни ижтимоий меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришни ижтимоийлашиши ва ихтинослашиши натижасида күйидаги тарзда ривожланған:

- Юқоридагилардан келиб чиқиб ҳар қандай жамиядада, уларни ижтимоий-иктисодий шаклларидан қатъий назар инсонларни овқатланиш жараёнини ташкилий жиҳатдан икки хил шаклга ажратиш мумкин:

I уй шароитида, яъни индивидуал ёки оиласий.

II жамоатчилик асосида, яъни оммавий овқатланиш.

Жамоавий овқатланиш ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида, ишлаб чиқаришни ижтимоийлашиши, ҳаётда ҳар хил тармоқларни вужудга келиши натижасида, бундай хизмат турига объектив эҳтиёжларни туғилиши сабабли алоҳида хизмат соҳаси сифатида келиб чиқсан. Унинг оммавий тус олиши бозор иқтисодиёти муносабатлари шаклланишини бошланғич даврларига тўғри келади. Ушбу даврдан бошланиб оммавий (жамоавий) овқатланиш иқтисодиётнинг тармоғи сифатида шаклана бошлаган.

- Оммавий овқатланиш тарихан товар айирбошлиш жараёнини бир тури сифатида қаралиб келинган, ҳозир ҳам у савдо соҳаси каби товар айирбошлиш жараёнининг таркибий қисми ҳисобланади. Лекин, оммавий овқатланиш соҳасидаги жараён савдодан тубдан фарқ қиласди. Ушбу фарқлар улар бажарадиган ижтимоий-иктисодий ва техник-технологик функциялардан келиб чиқади.

Оммавий овқатланишнинг яна бир хусусияти у нафақат савдодан, балки у ишлаб чиқаришдан ҳам фарқланади.

Савдонинг бажарадиган функциялари ушбу дарсларниң биринчи бобининг 2.2.1-фда ёритилган.

Савдодан ва ишлаб чиқаришдан (озиқ-овқат саноати) фарқли оммавий овқатланиш соҳаси қўйидаги ижтимоий-иктисодий ташкилий – иктисодий ва техник-технологик функцияларни бажаради. Унинг айрим функциялари савдога, айримлари эса ишлаб чиқаришга мос келади ва улардан фарқланадиган функцияларни ҳам бажаради.

Оммавий овқатланиш соҳаси такрор ишлаб чиқариш жараёнини барча фазаларида иштирок этади.

Яъни:

- ишлаб чиқариш;
- тақсимот;
- айрибошлиш;
- истеъмол:

– Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)лари ишлаб чиқариш фазасида озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлаш (ишлаб чиқариш) функциясини бажаради.

Уларни тақсимот функцияси аҳолини пулсиз ёки имтиёзли овқатлар билан таъминлаш жараённида намоён бўлади. Уларга шифохоналар, боғчалар, санаториялар, интернатлар, дам олиш уйлари, куроли кучлар соҳасида, айрим хўжалик субъектларида (бепул овқат тарқатиш ишлатилса), ишсизларни овқат билан таъминлашда (бу тартиб чет эл амалиётида мавжуд).¹

– Айрибошлиш жараённида оммавий овқатланиш соҳаси биринчидан, ҳавар айрибошлиш шакли сифатида олди-сотди жараённида иштирок этади ва товарлар қийматини айрибошлиш функциясини бажаради;

иккинчидан, иктисолиёт тармоғи сифатида товарларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга етказиш функциясини бажаради. . .

– Истеъмол фазасида иштироки тайёр овқатларни ишлаб чиқариш жойларида истеъмол қилинишини таъминлаш функциясини бажаришда намоён бўлади.

Оммавий овқатланиш соҳаси бозорни барча элементларини функцияланиш жараёнида қатнашиб, куйидаги ташкилий-иктисодий функцияларни ҳам ба-жаради;

- таклифни ўрганиш;
- талаб ва эҳтиёжни ўрганиш;
- баҳони шакллантириш;
- товарлар рекламасини ташкил қилиш;
- шартномалар тузиш ва буюртмалар бериш.

— Оммавий овқатланиш соҳасини техник-технологик функцияларига куйидагиларни киритиш мумкин;

- хом ашёни пиширишга тайёрлаш;
- ишлаб чиқариш технологияси, маҳсулотни пишириш;
- тайёр маҳсулотни порцияларга ажратиш;
- тайёр маҳсулотни истеъмол қилиш жойига етказиш;
- товарларни хом ашё сифатида ишлаб чиқарувчилар ва бошқа таъминотчилардан маҳсулот тайёрлаш жойларига оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларига ташиб келишни ташкиллаштириш;
- хом ашё ва товарларни сақлаш.

Юқоридаги келтирилган функцияларни бажариш орқали оммавий овқатланиш иқтисодиётни бошқа тармоқларидан фарқланади ва у махсус иҳтисослашган ва универсал функциялар бажарадиган ягона соҳа (тармоқ) ҳисобланади.

Ушбу соҳани такрор ишлаб чиқариш жараёнини барча функцияларида иштироқи, уни жамиятни ижтимоий-иктисодий ҳаётига фаол таъсир қилишини намоён қилади.

— Оммавий овқатланиш соҳасини ривожлантириш куйидаги вазифаларни бажаришни тақозо қилади.

~ *Биринчидан*, оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларини типларини (аҳолини минталитетига мослаб) тাকомиллаштириш, уларни жойлашишини рационаллаштириш.

Иккинчидан, маҳсулотлар сифатини яхшилаш уларни рационал истеъмол сифатини илмий асосланган нормаларга мослаштириш.

Учинчидан, овқатларни истеъмол комплексига мослаштириш (наҳорлик, тушлик, кечлик, тўй маросимлар ва ҳ.к.)

Тўртинчидан, овқатланиш жараёнини эстетик — маданий жиҳатларини таъминланувчилар (истеъмолчилар) талабларига мослаш.

Бешинчидан, овқатланиш соҳасини индустриялаштириш, технологиясини такомиллаштириш хизматини янги прогрессив усулларини жорий қилиш.

Олтинчидан, аҳолини менталитетидан келиб чиқсан ҳолда хизматларни чет эл тажрибаларидан фойдаланган ҳолда такомиллаштириш кабилар.

14.2. Оммавий овқатланишни иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти

Оммавий овқатланиш соҳасини жамиятда ва иқтисодий ҳаётда тутган ўрни, аҳамияти жуда юқори.

Аввалинбор, уни аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришдаги аҳамиятини юқори-лигини таъкидлаш лозим. Бозор иқтисодиёти шароитида ушбу фаолият янада ривож топди. Бу у билан ижтимоий-иктисодий муаммоларни ҳал қилишга таъсир қиласи.

Ўзбекистонда оммавий овқатланиш товар айланмаси 1995 йили 4,0 млрд сўм, 2000 йилда - 52,9 ва 2006 йилда 97,2 млрд. сўмни ташкил қилган. 2006 йил 2000 йилга нисбатан 183,7 %га, 1995 йилга нисбатан эса 24,3 баробарга ортган. Бу албатта, ҳақиқий баҳолардаги кўрсаткич бўлишига қарамай, аҳолини турмуш даражасини тез суръатларда ривожланаётганидан дарак беради.

→ Оммавий овқатланишни жамиятдаги роли тўғрисида гапирганда, унинг ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш жараёни, оддий уй, оиласиёй ёки индивидуал овқат тайёрлашга нисбатан самаралироқ кечишини эътироф этиш

зарур. Буларга қүйдагиларни киритиш мүмкін;

— озиқ-овқатларга бўлган эҳтиёжни ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда, тез ва сифатли қондириш;

— оқилона ва рационал овқатланиш психологиясини шакллантириш;

— илмий асосланган килоколорияни истеъмол қилишни таъминлаш;

— истеъмол харажатларини камайтириш (аҳолини вақтини тежаш орқали) натижасида уларга дам олиш, соглиқни мустаҳкамлаш, оиласда таълим-тарбия ишларига кўпроқ эътибор қаратиш ва бошқа ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал қилишга имконият яратиш ва бошқалар.

→ Оммавий овқатланиш жамиятда, иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамиятига *биринчидан*, ялпи ички маҳсулотни ва миллий даромадни ортишига қўшган ҳиссаси;

иккинчидан, ходимларни меҳнатга лаёқатлилик салоҳиятини ва уларни меҳнат унумдорлигини оширишга яратиб берадиган имкониятлари;

учинчидан, аҳолини бандлигини таъминлаш, янги иш жоиларини яратищдаги ўрни;

тўртинчидан, аҳолини пул даромадларини ошириши, уларни харид қобилиятини ортишига таъсири;

бешинчидан, моддий ва маънавий ресурсларни тежамли сарфлаш орқали озиқ-овқат ресурсларини ошириши. Уй шароитида озиқ-овқат маҳсулотларини тежамли ва рационал ишлатиш оммавий овқатланишдай ташкил қилинмайди. Уй шароитида ҳар бир оила овқат тайёрлаш учун камида 2–3 соат вақт сарфлаб, 4–5 кишини таъминлайди.

Бу республика миқёсида (оилани ўртача 5 киши дан деб ҳисобласак) $2678900:5=535780$ оилани (аҳолини сони 2007 йил бошида) ташкил қилган. Ҳар бир оила икки маҳал овқат лиширса, ўртача ҳар бир овқат тайёрлашга 2,5 соатдан ҳисобласак, бир йилда $535780 \cdot 2,5 \cdot 2,365 =$

977798500 соат сарфлаши зарур бўлади. Ушбу иш оммавий шаклда ташкил қилинса, ҳар бир оммавий овқатланиш корхонасини ўртacha хўрандаларни қабул қилиш имконияти (икки маҳал овқатланиш учун) 100 киши деб ҳисобланса, овқат тайёрлашга $2,5 \times 2 = 5$ соатдан сарфланганда умуман $(5 \times 2678900 / 100 \times 365) = 48889925$ соат сарфланади. Шундай қилиб, тахминан республика миқёсида бир йилда $(977798500 - 48889925) = 928908575$ соат иш вақти тежалади.

— Оммавий овқатланишни ташкиллаштириш натижасида инсон меҳнати тежалади, уларга шароит яхшиланади, қанчалаб аёллар уй меҳнатидан озод бўлади, озиқ-овқат маҳсулотлари ва моддий ресурслардан, газ, электроэнергия, ёқилғи кабилар тежалади.

14.3. Оммавий овқатланишни ташкилий шакллари ва корхоналарининг турлари

Оммавий овқатланиш соҳасини ташкиллаштириш, уни ташкилий шакллари ва турлари, унинг қатор хусусиятларидан келиб чиқади:

— маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, сотиш ва истеъмол қилинишини ташкил қилиш, сотиб олган товарларни сотиш каби функцияларни мужассамлаштириши;

— овқатлар ва кулинар маҳсулотларни ҳар куни ўзгариб турувчи талабга қараб ассортиментини шаклланиши, уларни сақлаш ва сотиш муддатини қисқалигига қараб тайёрлаш;

— маҳсулотлар ассортиментини (овқатлар турлари) хизмат қилинаётган контенгентини хусусиятлари, талиби, уларни касбий, миллий, ёш бўйича таркибига, харид қилиш қобилиятига, меҳнат қилиш ва ҳаёт тарзига боғлиқлиги;

— уларнинг маҳсулотлари ва хизматига талабни ҳар соатда, кунда, мавсумларда ўзгариб туриши;

– ишлаб чиқариш, муассасалар, ўкув юртлари ва бошқа оммавий овқатланиш корхона (шахобча)лари хизмат кўрсатадиган ташкилотларнинг ишлаш вақтидан келиб чиқиб, уларга хизмат кўрсатиш. Масалан, шаҳарларда умум кирадиган ошхоналар, оиласий тантаналар, юбилейлар, байрам кечаларини ўтказишга мослашган, шифохона, дам олиш ва даволаниш муассасаларига мослашган, тез хизмат қилиш шахобчаларини ташкиллаштирилиши.

Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)лар юқорида келтирилган хусусиятлардан келиб чиқсан ҳолда таъминланувчи контенгент, ишлаб чиқариш хусусияти, ишлаб чиқариш ассортименти, хизматлар ҳажми ва турларига қараб таснифланади. Уларни аломатларига (белгиларига) қараб ҳар хил типларга (турларга) таснифланиши 14.3.1-чизмада келтирилган.

Оммавий овқатланиш корхоналарини таснифи 14.3.1- чизма

T/p	Аломатларни белгилари	Турлари
1.	Таъминланувчи контенгентига қараб	1.1. Ташкиллашган контенгентларни таъминловчи (ишлаб чиқариш корхоналари, муассасалар, ўкув юртлари) 1.2 Умум кирадиган корхоналар
2.	Савдо-ишлаб чиқариш фаолияти тавсифига қараб	2.1 харид қилувчи 2.1.1 контенгентларга хизмат кўрсатмайди 2.1.2 контенгентларга хизмат кўрсатувчи 2.2 Тайёрловчи (булар маҳсулотларини ўзлари тайёрлайди ва харид қилувчилардан олинган хом маҳсулотларни қайта тайёрлайди ва аҳолига хизмат қилади).

3.	Ишлаб чиқариш асортименти бўйича.	3.1. Комплекс корхоналар (бу ҳар хил типдаги шахобчалар бирлашмаси). 3.2. Универсал корхоналар. 3.3. Ихтисослашган.
4.	Хизмат тавсифи ва иш ҳажмига қараб	4.1. Люкс категорияли. 4.2. Олий категорияли. 4.3. I категорияли. 4.4. II категорияли. 4.5. III категорияли.
5.	Ишлаш даврига қараб	5.1. Доимий
6.	Жойлашиши ва харакатига қараб	5.2. Мавсумий 6.1. Стационар. 6.2. Ҳаракатдаги (автоошхона вагон-ресторан, купе-буфет, автобуфет ва бошқалар).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларини) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари»да умумий овқатланиш корхоналари қуйидаги турларга бўлинади.

Ресторан, вагон ресторан, бар, кафе, ёзги кафе, кафетерий, ошхона, чойхона, буфет ва кичик ошхона.

Ушбу типлар иқтисодиётда ўтказилаётган ислоҳотлар, жамиятни тараққиётига мос ҳолда такомиллашиши ва уларни янгилари вужудга келиши мумкин.

14.4. Оммавий овқатланиш корхоналарини кўрсаткичлари

Оммавий овқатланиш корхоналарининг кўрсаткичлари уларнинг хусусиятлари (бажарадиган функциялари)дан келиб чиқсан ҳолда таснифланади.

Уларнинг асосий ҳажмий кўрсаткичлари бўлиб товар айланмаси ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдори ҳисобланади.

Оммавий овқатланиш корхоналари товар айланмаси қўйидагилардан таркиб топади.

1. Чакана товар айланмаси жами, жумладан.

согиб олинган товарларни сотиш.

ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш (улгуржи товар айланмасидан гашқари).

Улардан:

Овқат (тушлик) маҳсулотини сотиш.

Чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш.

3. Бошқа оммавий овқатланиш корхоналарига ўз маҳсулотларини чиқариш (улгуржи товар айланиши)

5. Ялпи товар айланиши (1+3).

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларини алоҳида ҳисботи олиб борилади. Булар тушлик маҳсулотлари, кулинар маҳсулотларга, кондитер маҳсулотлар ва ярим-фабрикатларга бўлинади.

Оммавий овқатланиш корхоналарида унинг фаолиятидан келиб чиқсан ҳолда юқоридагилардан ташқари қўйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Ошхонадаги технологик жиҳозларни ишлаб чиқариш куввати, овқатланиш хоналарини асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари оммавий овқатланиш корхоналарини сони ва улардаги ўтириш жойлари уларни моддий-техник базасини ишлатиш кўрсаткичлари ҳисобланади.

Айланма ва молиявий маблағлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.

Ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига тааллукли кўрсаткичлар.

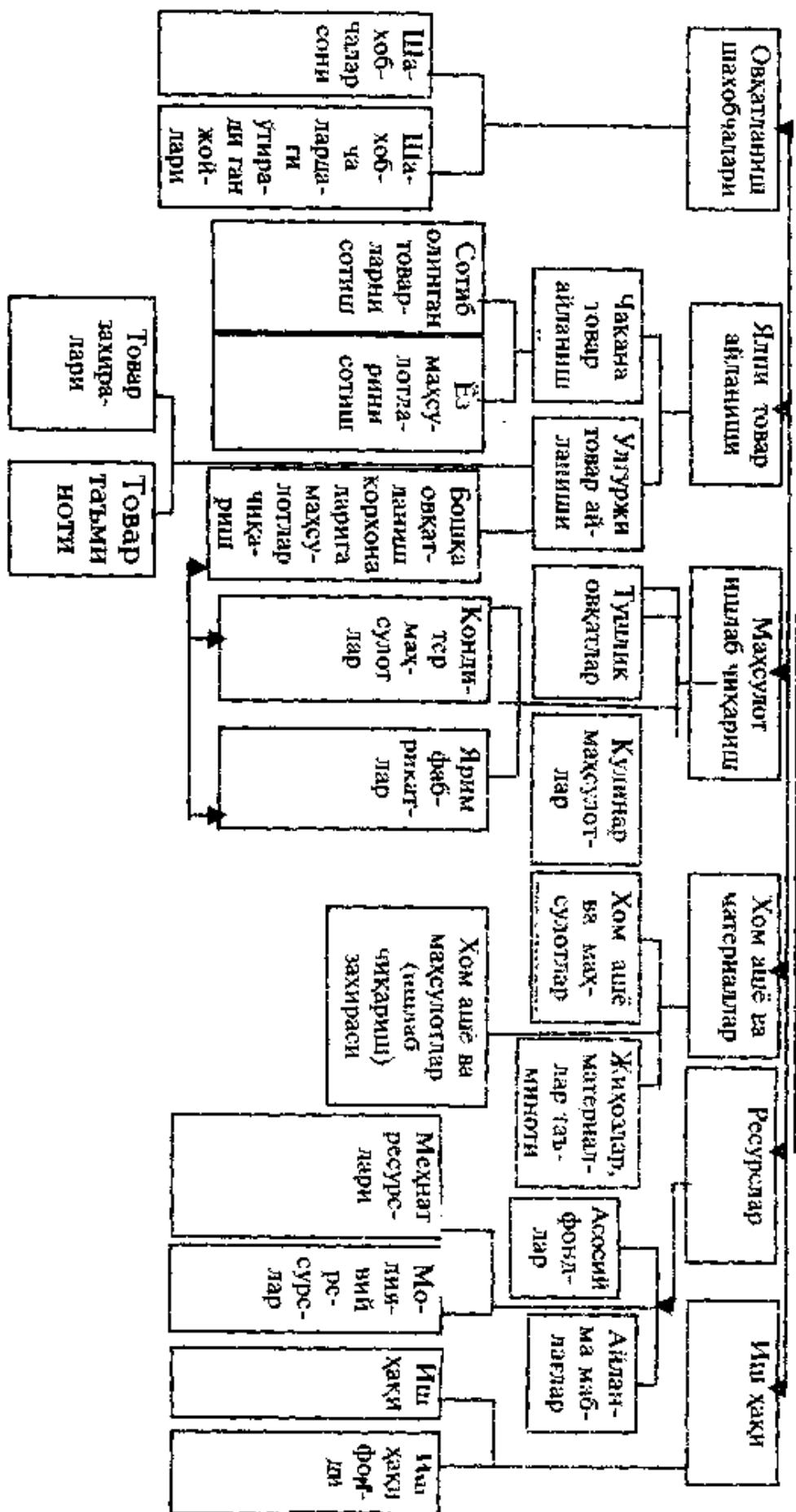
Мехнат ресурслари ва иш ҳақига боғлиқ кўрсаткичлар.

Даромад, фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари.

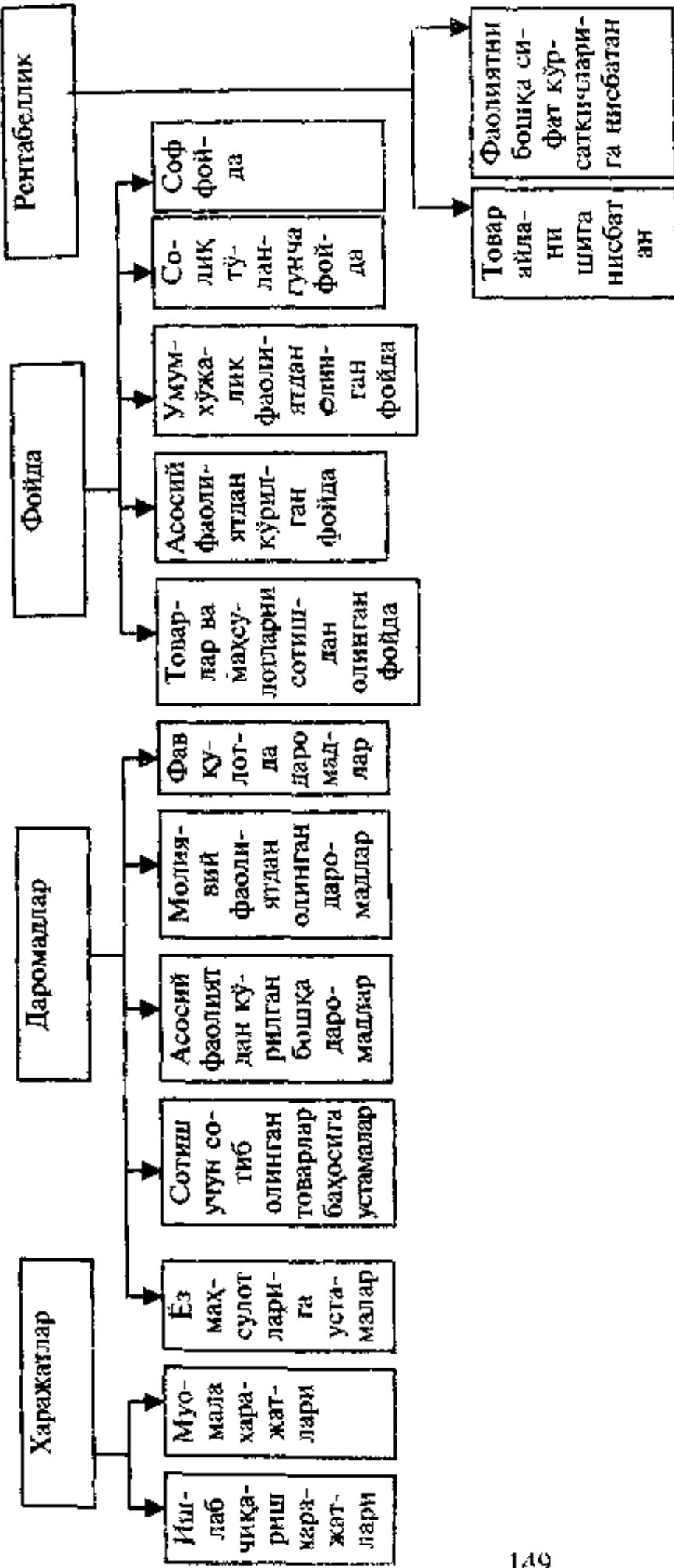
Оммавий овқатланиш корхоналарини асосий ҳажмий ва сифат кўрсаткичлари 14.4.1-чизмада келтирилган.

14.4.1-ЧИЗМД

Олшавый овкагланыш күрсакчыларыннан таснифи Хажмий за сифат күрсакчылары таснифи

14.4. І-чизманинг давоми

Таянч иборалар

Жамоа бўлиб овқатланиш, индивидуал овқатланиш, оммавий овқатланиш, ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлиш, истеъмол, талаб, таклиф, хом ашё, товар, ресторон, вагон ресторан, бар, кафе, ёзги кафе, кафетерий, ошхона, чойхона, буфет ва кичик ошхона, маҳсулот, товар айланмаси, ресурслар (асосий, айланма, молиявий, меҳнат), даромад, фойда рентабеллик.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Овқатланиш жараёнини тавсифлаб беринг.
2. Оммавий овқатланиш таърифини айтинг.
3. Оммавий овқатланишнинг моҳиятини ёритинг.
4. Оммавий овқатланишнинг функцияларни ёритинг.
5. Оммавий овқатланиш соҳасининг вазифалари нималардан иборат.
6. Жамиятда оммавий овқатланиш қандай аҳамиятга эга?
7. Оммавий овқатланишнинг ташкилий шаклларини ёритиб беринг.
8. Оммавий овқатланиш корхоналари қандай турланиди?
9. Оммавий овқатланиш корхоналарининг асосий кўрсаткичларини айтиб ўting.

15-боб. ОММАВИЙ ОВҚАТЛАНИШ КОРХОНАЛАРИНИНГ МАҲСУЛОТИ ВА ТОВАР АЙЛАНИШИ

15.1. Оммавий овқат ланиш корхоналари товар айланиси кўрсаткичларининг хусусиятлари.

15.2. Оммавий овқатланиш корхоналарининг товар айланиси ва маҳсулотлар ишлаб чиқаришини таҳлили.

15.3. Оммавий овқатланиш корхоналарида товар заҳираларининг хусусиятлари.

15.4. Оммавий овқатланиш корхоналарида товар айланисини режалаштириш ва ишлаб чиқариш дастури.

15.5. Оммавий овқатланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва маҳсулотлар баланси.

15.1. Оммавий овқатланиш корхоналари товар айланиси кўрсаткичларининг хусусиятлари

Оммавий овқатланиш корхоналарининг товар айланиси таснифи 14.4-ѓда ёзилган. Ушбу кўрсаткичлар шаклан чакана ва ултуржи савдо корхоналари кўрсаткичларига мос келади. Лекин уларни таркиби, шакланиши бир-биридан фарқланади. Дарсликни биринчи қисм 9.1.1 ва 10.2-ѓга қаралсин.

Чакана савдо корхоналарининг товар айланиси асосан икки турдан иборат бўлиб, у аҳолига сотилган товарлар ва жамоавий эқтиёжларини қондириши учун Корхона, ташкилот ва муассасаларга майда ултуржи сотишдан ташкил топади.

Оммавий овқатланишда чакана товар айланиси «Овқатланиш корхоналари товар айланмаси тўғрисида ҳисобот»да (4-савдо шакли) куйидаги таркибда ҳисоботга олинади.

1. Овқатланиш корхоналари чакана товар айланиси

(1.1.+1.2.) (бу ерда воситачисиз, түтри истеъмолчиларга сотиши назарда тутилаяпты.)

Шу жумладан:

1.1. Сотиб олган товарларни сотиши (бу ерда четдан сотиб олинган товарларни ҳеч қандай ишлов бермасдан сотиши ҳисоботга олинади).

1.2. Ўзи ишлаб чиқарған маҳсулотни сотиши (улгуржи айланмасиз).

Улардан:

1. Овқат мақсулотини сотиши.

2. Чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиши.

Статистик ҳисоботда овқатланиш корхоналари улгуржи товар айланиши түгрисида маълумот бермайди.

Овқатланиш корхоналарининг умумий чакана товар айланиши «Овқатланиш корхоналари чакана товар айланиши» (1) ва «чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиши» (2)лар йигиндисидан иборат.

Кичик корхоналар ва микрофирмалар бундай ҳисобот бермайдилар.

Овқатланиш корхоналари чакана товар айланмасига сотишнинг қуидаги турлари кирмайди:

— буюртмачининг хом ашёси қиймати;

— етказиб берувчининг қайтариб олган тарасининг қиймати;

— маҳсулот ва товарларнинг ички силжиши (омборхонадан ошхонага, товарларни базага ёки омборхонага қайтариш, товарларни буфет ва ошхоналарга тақсимлаш);

— овқатланиш корхона ва ташкилотларига тегишли бўлган сартарошхона, биллиард, рақс заллари, виодиосалон, ўйин заллари ва бошқа корхоналар даромадлари ҳамда концерт дастурлари кўришдан тушган даромадлар. Бу фаолият даромадлари хизмат кўрсатиш таркибида ҳисобга олинади.

Овқатланиш корхоналарида чакана товар айланиши билан бир қаторда улгуржи товар чиқариш (улгуржи товар айланиши) ҳам мавжуд. Бу турдаги товар айланиш тайёр маҳсулотлар ва яримфабрикатларни бошқа

овқатланиш (ўз филиаларидан ташқари) корхоналари ва чакана савдо корхоналарига қайта сотиш учун сотилғанлар миқдоридан ташкил топади.

Чакана ва улгуржи товар айланишлар йиғиндиси овқатланиш корхонасини ялти товар айланишини ташкил қиласи да у корхонанинг умумий савдо ишлаб чиқариш фаолиятини тавсифлайди.

Оммавий овқатланишида «Майда улгуржи товар айланиши» тушунчаси ишлатилмайди.

Овқатланиш корхоналаридан маҳсулот ишлаб чиқариш дастури тузилади. Унда ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни турлари, асортименти, сони ва баҳоси ўз ифодасини топади. Ишлаб чиқарини дастурини пулдаги ифодаси ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш бўйича товар айланишини (чакана+улгуржи) ифодалайди.

15.2. Оммавий овқатланиш корхоналарининг товар айланиши ва маҳсулотлар ишлаб чиқарини таҳлили

Оммавий овқатланиш корхоналари товар айланишини таҳлилиниң мақсади, вазифалари ва усуллари чакана савдо товар айланиши таҳлили билан бир хил. (дарсликни биринчи қисм 9.2.1-ѓга қаралсин).

Унинг хусусиятлари овқатланиш корхонасини чакана товар айланиши таркибидан келиб чиқади.

Оммавий овқатланиш корхоналари чакана товар айланишига, унинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқсан омиллар таъсир қиласи.

Улар қаторига дарсликниң 9.2.2-ѓда келтирилган омиллардан ташқари куйидагиларни киритиш мумкин:

— оммавий овқатланиш корхонасининг товар айланишига, у хизмат қилаётган контингентини таркиби (ишчилар, қишлоқ хўжалиги ходимлари, раҳбарлар, муҳтакассислар, тадбиркорлар, талаба ва ўқувчилар, бозор иқтисодиёти шароитида юқори, ўргача ва минимал даромад олувчилар, ишсизлар, нафақахўрлар, аҳолини ёши

бўйича табақаланиши ва ҳ.к.);

- корхона ёки шахобча маҳсулотининг ассортименти;
- корхона ёки шахобчанинг тури, жойлашган жойи, ўтириш ўринлари сони;
- шаҳарда, қишлоқда, умуман оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ни жойлашган ерида рақобатчиларни мавжудлиги;
- овқатларни сифати, баҳоси кабилар.

Овқатланиш корхоналарини товар айланишини таҳдил қилганда чакана савдо товар айланишини таҳдилида аниқланган кўрсаткичларни (дарсликни 9.2.3 ва 9.2.4-§) ишлатишни тавсия қиласиз.

Овқатланиш корхоналари товар айланиши таҳдилини бошлилаша куйидаги жадвалдан фойдаланишини тавсия қиласиз.

15.2.1-жадвал

Овқатланиш корхонасининг чакана товар айланиши ва маҳсулот ишлаб чиқариши (млн. сўм)

Т/р	Кўрсаткичлари	Ўтган йиллар			Ҳисобот йили			Ўтган йилларга нисбатан, % ёки фарқи (+;-)		
		x_1	x_2	x_3	Ре- жа жа	Ҳа- қи- қат- да	режа- ни ба- жари- лиши, % ёки фарқи (+;-)	x_3	x_2	x_1
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Чакана товар айланиши – жами.									
2	Сотиб олган товарларни сотиш суммаси... хиссаси, %...									

жадвалынг давоми

3	Үз маҳсулотини сотиш (улгуржи айланмасиз)- суммаси... хиссаси, % ...						
4	Овқат (тушлик) маҳсулотларини сотиш суммаси... 4-даги хиссаси,% ...						
5	Чакана тармоқ орқали үз маҳсу- лотини сотиш суммаси... 4-даги хиссаси,% ...						
6	Үз маҳсулотла- рини улгуржи сотиш суммаси... ялпи товар айла- нишидаги хиссаси, %...						
7	Ялпи товар ай- ланиши (1+2)						
8	Хизмат қилинаётган контенгент сони						
9	Контенгент жон бошига тўғри келган:						
10	Таомлар сони						
11	Үз маҳсулотини сотиш						
12	Ўртача бир та- омни баҳоси (1.2:4), сўмда						

жадвалнинг давоми

13	Булардан ташқари ўз маҳсулотини:						
14	уйга сотиш: — таом... — суммаси...						
15	түшликни иш жойларига етказиши: — таом... — суммаси...						
16	мактабларга етказиши: — таом... — суммаси...						
17	Ўз маҳсулотлари таркибидан						
18	биринчи таомлар, дона						
19	иккинчи таомлар, дона						
20	салатлар, сўмла						
21	ва ҳоказолар...						

Кейинги бесқизда корхонани маҳсулотлар харажатини (улгуржи айланмани қўнган ҳолда) ассортиментини ўрганиш зарур.

Бундай таҳлили статистик ҳисоботнинг 4-савдо шаклида келтирилган маҳсулотлар турлари бўйича таҳлил қилишни тавсия қиласмиш. Бунинг учун қўйидаги 15.2.2-жадвалдан фойдаланиш мумкин.

Товар айланинини таҳлил қилиш жараёнида (юқоридаги 15.2.1-жадвалдан кўриниб турибдики) овқатланиш корхонасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам бирга кўрилалепти. Шу сабаби таҳлил жараёнида корхонани ишлаб чиқарниш қуввати ва хўрандаларга хизмат

қилиш имкониятіндең кандай күплатылаёттылғига бағо беріш зарур бўлади. Бунинг учун ушбу кўрсаткичларни овқатланиш корхонасиине жиҳозлари қувватини, ўтириш жойларидан фойдаланиш имкониятларини, уларни иш режимидан келиб чиққан ҳолда ҳисоб-китоб қилиб чиқиши зарур бўлади.

Ушбу кўрсаткичларни шартли мисоллар асосида ҳисоблану усулини кўриб чиқамиз.

Масалан, онхоне иккита биринчи овқат пиширадиган қозонга эга. Уларниң ҳар биря 60 литрли сифимга эга. Биринчи овқатни ҳажми 0,5 литрга тенг. Қозонни тўлдириш коэффициенти – 0,85 та тенг. Овқатни тайёрлаш учун 2,5 соат вақт сарфланади. Ҳар бир маротаба овқатни пиширгандан кейин, уни кейинги тайёрловга тайёрлаш учун 60 минут вақт сарфланади.

Ошхона суткада танаффузсиз 14 соат ишлайди. Ошхона ҳафтада бир кун дам олиш куни, ойда 1 кун санитар куни қиласи. Байрам кунлари ошхона ишламайди. Шундай қилиб, ошхона 52 кун дам олиши, 12 кун байрам ва 12 кун санитар кунлари, жами 76 кун ишламайди.

		жадвалнинг давоми					
	овқатлар	Жами ноозик-	МИНГ СҮМ	X	X	X	X
5	ноозик- овқатлар						
6	Умумий товар айланма (13+17)		МИНГ СҮМ	X	X	X	X

15.2.1-жадвал

**Овкатланиш корхонасининг чакана товар айланниши ва
максулот ишлаб чикарини**

№	Махру- лотлар ва товарлар	Ул чов бир- лиги	Мах;сулотни тайёрлашга сарфланган хом ашё ва сотиб олинган товарларни буфет ва савдо тармоги оркали сотиш				^згаришлар (+;-)				Бакоси		Бахр ин- декс и	
			утган йил		хисобот йили		режага нисбатан		утган и ил га нисбатан		Утган йил	хаки- катда		
			со^ ни	Чака- на бахр- да, минг сум	режада	хакикатда	со- ни	чакана бахрда , минг	со- ни	сум- маси	со- ни	сум- маси		
i	2	3 1 " ~1Г ¹	5	6	7	8	9				14	15	16	
1	Гушт ва парранда	тонна												
2	Жами озиқ.-	минг сум	X		X		X		X					
3	Тамаки максулот- лари	минг дона												
4	Бошка нозиқ,-	минг сум	X		X		X		X					

^ШШеёШ&ш***;*

Ш»ШаШ

Ошхона ишлаб чиқарған күннен аниқлаш учун қийидаги ҳисоб-китоблар амалта оширилады:

1. Бир маротаба овқат тәйёрлаш учун сарфланадиган вақтни минут ҳисобида аниқтаймиз. $(2,5 \times 60) + 60 = 210$ минут ёки 3,5 соат.

2. Қозоңдарни тұларынан қажынни аниқтаймиз. У баробар $(2 \times 60) \times 0,85 = 102$ литр.

3. Озқат шиширишни бир маротаба амалта оширганда $102 : 0,5 = 204$ порция овқат тәйёрланади.

4. Ошхона бир суткада қанча маротаба (цикл) овқат пишира олишини аниқтаймиз. $(14 \times 60) : 210 = 840 : 210 = 4$ маротаба ёки $14 : 3,5 = 4$

5. Ошхонани суткалик ишлаб чиқариш күннен $204 \times 4 = 816$ блюда.

6. Ошхонани йиллик ишлаб чиқариш күннен $= (365 - 76) \times 816 = 289 \times 816 = 235824$ блюда.

Ошхонада йия давомида қақиқатда ишлаб чиқарған овқаттар сони – 200000 минг деб ҳисобласак, унинг күннен ишлатиши коефициенті $= 200000 : 235824 = 0,84$ яғни, унинг күннен $84,0\%$ ишлатылаётган бўлиб чиқади.

Ошхонада хўрандаларга хизмат қилиш қобилияти қийидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Масалан, ошхонани хўрандаларга хизмат қиласидиган залининг майдони $140,8 \text{ м}^2$ бўлсин. Бир хўрандага ажратиладиган майдон нормаси, умуман $1,6 \text{ м}^2$. Зал суткада 20% тўла ҳолда ва қолган вақтда зални 30% ишлатылади.

Ошхона суткада 14 соат ишлайди. Бир хўрандага хизмат қилиш даври 30 минут. Ошхонани хўрандаларга хизмат қилиш қобилиятыни аниқтаймиз:

1. Залдаги ўтириш жойлари сони $140,8 : 1,6 = 88$ ўриндиқ.

2. Зални тўла ҳолда ишлаш вақти $= \frac{14 \cdot 20}{100} = 2,8$ соат, яғни $2,8 \times 60 = 168$ минут тўла ишлайди.

$$3. \text{ Зал } 30 \% \text{ ишлатилиш вақти} = \frac{14 \cdot (100 - 20)}{100} = 11,2$$

соат ёки $11,2 \times 60 = 672$ минут.

4. Зални хизмат қилиш күввати:

$$\text{Тұла ишлатилғанда } \frac{168}{30} \times 88 = 5,6 \cdot 88 = 493 \text{ киши.}$$

Зал	30	%	тұлдирилған	холда	=
$\frac{672}{30} \cdot \frac{88 \times 30}{100}$			$= 22,4 \times 26,4 = 591$	киши.	

Суткалик күввати $= 493 + 591 = 1084$ кишиға хизмат қила олади.

5. Агар ошхона хизматидан фойдаланадиган хұрандалар ҳақиқатда бир кунда 900 кишини ташкил қылса, бир йилда ошхона хизматидан $900 \times 289 = 260100$ та хұрандалар фойдаланған бўлади.

Бу ҳолда ошхонани хизмат қилиш күвватини ишлатиши коэффициенти $= 260100 : 313276 = 0,815$, яъни 81,5 % ишлатилған бўлади.

Таҳдил жараёнида ушбу кўрсаткични динамик суръатини ҳисоб-китоб қилиб, унга баҳо бериш лозимдир.

15.3. Оммавий овқатланиш корхоналарида товар захираларининг хусусиятлари

Оммавий овқатланишда товар захиралари уларни ишлатилишига қараб ҳар хил шаклларга турланади.

Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, хом ашё захиралари, булар тайёр овқатларни ишлаб чиқаришга мўлжалланған, омборларда, ошхоналарда сақланаётган маҳсулотлардан таркиб топади.

Иккинчидан, сотишга мўлжалланған тайёр маҳсулотлар захиралари, буларга пиширилған овқатлар, тайёрланған кулинария ва кондитер маҳсулотлари, яrim фабрикатлар, салатлар кабилар киради.

Учинчидан, буфетлардаги товар захиралари.

Буларни ҳаммаси шакли, мақсадидан қатый назар товар захиралари деб юритилади.

Оммавий овқатланиш корхоналаридаги товар захираларини таснифи, күрсаткичлари, уларни таҳлил қилиш усуллари, режалаштириш тартиби чакана саводдаги товар захиралари билан бир хил. Лекин оммавий овқатланишда товар захираларини ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

Биринчидан, овқатланиш корхоналаридан захиралар ишлаб чиқариш билан ҳамда сотиш билан боғлиқ. Ишлаб чиқариш бир томондан хом ашё билан, иккинчи томондан яримфабрикатлар билан таъминланади, сотиш билан боғлиқ захиралар эса сотишга мўлжалланган тайёр маҳсулотлар, яримфабрикатлар ва сотиш учун сотиб олинган товар захиралари билан боғлиқ. Шундай қилиб овқатланиш корхоналари захираларини назарий жиҳатдан ишлаб чиқариш захиралари ва товар захираларига ажратиш мумкин, лекин амалиётда бундай тақсимланмайди, ҳаммаси товар захиралари деб юритилади.

Иккинчидан, овқатланиш корхоналарининг захираларини хусусияти уларни миқдори (сақланиш нуқтаи назаридан) ва ҳажми чегараланганигидир. Чунки овқатланиш корхоналарини товар таъминотчилари яқин масофада жойлашган бўлади, улар товарларни ва хом ашёни кам ҳажмда ва тез-тез етказиб бериши зарур. Булардан ташқари, овқатланиш корхоналарини хом ашёлари тез бузилувчи хусусиятга эгалиги, уларни узоқ муддатга сақлаш мумкин эмаслигини талаб қиласди, бу ҳам захираларни миқдорига таъсир қиласди.

Учинчидан, овқатланиш корхоналаридан ишлаб чиқариш захираларини ҳиссаси юқорироқ, яъни ҳажмдан кўпроқ, сотиш учун сотиб олинган товар захираларини суммаси камроқ бўлсада, уларни нисбий кўрсаткичлари миқдори (кунлар ҳисобида) тескари пропорцияда. Бу хусусиятлар ҳам улардаги хом ашё ва товарларни сақлай олиш муддатларидан келиб чиқади.

Амалиётда товар захираларини ҳисоб-китоби, таҳлил қилиш ва режалаштириш хом ашё, тайёр маҳсулотлар, яримфабрикатлар ва товарларга бўлинмайди, уларни кўрсаткичлари суммаси, натурал (тонна, литр, дона) ҳисобида ва кунлар ҳисобида, товар айирбошлиш тезлиги (кунлар ва маротаба) оммавий овқатланиш корхонасининг умумий товар айланнишига нисбатан ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, назарий жиҳатдан ишлаб чиқариш билан боғлиқ захираларни, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш айланмасига, сотиш учун сотиб олинган товар захираларини, сотиб олинган товарларни сотиш айланмасига нисбатан ҳисоб-китоб қилиш мақсадга мувофиқ ва бунда захиралар ҳолатига объектив ва реал баҳо бериш имконияти яратилади.

Товар захираларини таҳлил қилинда ва режалаштиришда юқоридаги кўрсаткичларга асосланган ҳолда ва чакана савдода ишлатилган усуллар орқали амалга ошириш лозим бўлади.

15.4. Оммавий овқатланиш корхоналарида товар айланниши режалаптириш ва маҳсулот ишлаб чиқариш дастури

Оммавий овқатланиш корхоналарининг товар айланниши ва маҳсулот ишлаб чиқариш дастури бир-бири билан тифиз боғлиқликда бўлганилиги учун, ушбу кўрсаткичлар биргаликда режалаштирилади.

Оммавий овқатланиш корхоналарида ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишдан товар айланмасини миқдори улар ишлаб чиқарган маҳсулотлар (тушлиқ, кулинар, кондитер, яримфабрикатлар, салатлар, ичимликлар) ҳажми ва уларни баҳосига боғлиқдир. Шунинг учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш дастури олдин ҳисоб-китоб қилинади ва кейин ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш ҳажми аниқланади.

Оммавий овқатланиш корхонасини маҳсулот ишлаб чиқариш дастури қуйидаги маълумотлар асосида ишлаб чиқилади:

- ўтган йиллар ва жорий йилга корхонани товар айланиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва таркиби таҳдили натижалари;
- хизмат кўрсатилаётган аҳолининг ҳолати, ўтган йиллардаги ўзгариш суръати ва келажак даврга ҳисобланган сони, таркиби;
- корхонанинг ишлаб чиқариш куввати, аҳолини хизмат билан қамраб олиш қобилияти ва ушбу кўрсаткичлардан фойдаланиш коэффициентлари;
- хизмат кўрсатилаётган контингент жон бошига сотилган маҳсулотлар бирлиги (1 кишига тўғри келган таом - I, II) кондитер, кулинария маҳсулотлари, суюқлик ичимликлар, салатлар ва бошқалар;
- аҳолини талабини ўрганиш натижалари ва корхонани режалаштирган менюси;
- корхонани режалаштирган даврга иш тартиби;
- корхонани хом ашё, яримфабрикатлар ва сотиш учун сотиб олинадиган товарлар билан таъминланиши ҳажми ва таркиби (ассортиментлари бўйича) тузилган шартномалар асосида;
- ҳар хил техник-иктисодий норма ва нормативлар.

Овқатланиш корхона (шахобча)лари уларни типларидан келиб чиқиб, ҳар хил шароитда ишлайди, ҳар хил ҳажмда ва ассортиментда маҳсулот ишлаб чиқаради. Ушбу кўрсаткичлар уларнинг типларидан (ошхона, ресторон, кафе), ихтисослашганилиги (диета овқатлари, тез хизмат қилиш, оиласиё маросимлар ўtkазиш, ишчи-хизматчиларга, ўкувчиларга хизмат қилиш ва ҳоказолар), хизмат кўрсатилаётган контингентни стабеллиги (ўзгарувчанлиги) ва таркибига боғлиқдир. Шунинг учун ҳар бир аниқ шароитга қараб маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибини тегишли усуллардан фойдаланилган ҳолда режалаштириш зарур бўлади.

Овқатланиш корхона (шахобча)сида маҳсулот ишлаб чиқариш режасини тузишни айрим усулларини кўриб чиқамиз.

- Нисбатан күп үзгармас контингентта хизмат қиладиган овқатланиш корхона (шахобча)ларда (ишлаб чиқариш корхоналаридаги, мактаблардаги, олий ва ўрта маҳсус таълим юртларидаги, курилишдаги, транспорт корхоналаридаги ва бошқа жойлардаги ошхоналар) маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибини хизмат кўрсатилаётган контингент сони ва битта истеъмолчига тўғри келадиган таом (кун, ҳафта, ой, квартал, йил) орқали ҳисоб-китоб қилиш тавсия қилинади.

Ушбу ҳисоб-китобларни куйидаги формулалардан фойдаланган ҳолда амалга ошириш мумкин.

Бир киши бир кунда истеъмол қиладиган таомлар сони ($B_{i,6}$): ўтган йилларда ўртacha ёки жорий (базис) йилда ишлаб чиқарилган таомлар (I, II ва бошқалар) (ΣB_6) бир кунда овқатланган контингентни ўртacha сони (\bar{K}_6) ва ошхонани уибу даврда ишлаган кунлари (T_6) орқали аниқланади. Бу ерда:

$$B_{i,6} = \sum B_{\delta} : (\bar{K}_{\delta} \cdot T_{\delta})$$

Бу кўрсаткич орқали овқатланиш корхона (шахобча)сини, ойлик, кварталлик ёки йиллик маҳсулот ишлаб чиқариш (блюдалар) миқдорини ($Q_{p,6,1}$) куйидагича аниқлаш мумкин:

$$Q_{p,6,1} = B_{i,6} \times \bar{K}_n \times T_n$$

бу ерда, $\bar{K}_n \times T_n$ – тегинлича режалаштирилган йилга кўрсаткичлар.

Блюдалар сонини режалаштирилган йилга ўртacha баҳоларга кўпайтириш орқали тушлик овқатларни сотиш суммаси аниқланади.

Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)лари хизмат қиладиган контингенти доимий бўлмаган ҳолларда (ресторан, кафе, умумий ошхоналар, тамаддихоналар) уларни контингентини аниқлаш аллақанча мураккаброқ. Бундай корхона ва шахобчалар учун маҳсулот ишлаб

чиқариш ҳажми аҳолини талабини ўрганиш асосида, хўрандаларни даромади, бир хўрандага тўғри келган блюдалар сони (кун, ҳафта, ой), режалаштирилган меню, корхона (шахобча)ни ишлаб чиқариш қуввати, хўрандаларга хизмат қилиш имконияти ва бошқа омилларни ҳисобга олган қолда ҳар хил усулларни қўллаш орқали ҳисоб-китоб қилиниши мумкин.

Масалан, режалаштирилган меню орқали ҳисоб-китоб қилинса, ушбу кўрсаткич бир кунга эмас, бир неча кунга, ҳафта, ой, квартал ва йилга ҳисоб-китоб қилинишини талаб қилинади.

Режалаштирилган меню – бу бирон бир даврта корхона (шахобча) сотишга тайёрлайдиган овқатларнинг рўйхатидир. Ушбу рўйхатда овқатни таркиби, оғирлиги ёки ҳажми ва баҳоси кўрсатилади.

Менюни ҳафталик режасини тузиш учун куйидаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

15.4.1-жадвал

Ҳафталик меню ва ўртача бир күшлик овқатлар тайёрлашни ҳисоб-китоби (сони, дона)

Таом турлари	Ҳафта күнлари						Ҳафталик таомлар сони	Ўртача бир суткалик таом тайёрлаш
	Душанба	Сешанба	Чорчанба	Панҷанба	Жама	Шанба		
Биринчи овқатлар: 1. _____ 2. _____ 3. _____								
Йекинчи овқатлар 1. _____ 2. _____ 3. _____								

жадвалнинг давоми

Салатлар							
1.							
2.							
3.							
Ширин-ликлар							
1.							
2.							
3.							
ва ҳоказолар							

Менюни тузишда уни таркибини ўтган йилларга чукур таҳлил қилиш, корхона (шахобча)ни имкониятларини эътиборга олиш, контингентни талабини ўзгариб бориш тенденцияларини ва бошқа омилларни ҳисобкитоб қилиш зарур бўлади.

Режалаштирилган даврга овқатлар тайёрлаш режаси қўйидагича аниқланади: бир суткада тайёрланадиган овқатлар сони (турлари бўйича) ҳисоб-китоб қилинади ва улар овқатхонани режалаштирилган иш кунларига кўпайтирилади. Блюдалар сонини режалаштириш даврига мўлжалланган ўртача баҳосига (бухгалтерия маълумотлари асосида аниқланади) кўпайтириш орқали овқатлар ишлаб чиқариш бўйича товарлар айланишини ҳисоблаш имкониятини беради.

Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларида овқатлар тайёрлаш режасини тузиш уларни ишлаб чиқариш куввати ва хўрандаларга хизмат қилиш имконияти (суткада қатнашувчиларни ўtkазиш салоҳияти) кўрсаткичларини ишлатиш ҳам мумкин. Ушбу кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш усули 15.2-ғда келтирилган.

Овқатланиш корхона (шахобча)сини ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотишдан товар айланмасини аниқлаш учун ишлаб чиқарилган блюдалар (тушлиқ

маҳсулоти деб юритилади) билан бир қаторда бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш (спиртсиз ичимликлар, кандитор ва кулинар маҳсулотлар, яримфабрикатлар ва бошқа ун маҳсулотлари) ҳажми ҳам ҳисоб-китоб қилинади.

Бундай ҳисоб-китоблар учун ўтган йиллар маълумотларини таҳлил қилиш натижалари, аҳоли талабини қондириш (талабни ўрганиш маълумотлари), контингентни ҳолати ва келажакдаги сони ва таркиби, корхона (шахобча)ни ишлаб чиқариш куввати, хўраңдаларга хизмат қилиш салоҳияти, уларни моддий ресурслар билан таъминланиши каби кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда режалаштирилади.

Сотиб олинган товарларни сотиш бўйича товар айланиши ҳажмини режалаштиришда корхона (шахобча)ларни типига қараб мавжуд буфетлар имконияти, ўтган йиллар кўрсаткичларини таҳлили натижалари, ушбу товарлар билан таъминланиш имконияти кабиларни ҳисобга олинади ва тегишли усууллардан фойдаланади.

Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни улгуржи сотиш овқатланиш корхона (шахобча)сини ишлаб чиқариш куввати, ўтган йиллар маълумотлари ва режалаштирилган даврга тузилган шартномалар асосида ишлаб чиқилади.

15.5. Оммавий овқатланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва маҳсулотлар баланси

Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларини са-марали фаолият юритиши, товар айланиши режасини, ишлаб чиқариш дастурини бажариш, зарурӣ товарлар ва хом ашёлар захираларини яратиш учун уларни керакли озиқ-овқат маҳсулотлари (хом ашё) ва товарлар билан мунтазам таъминлаш зарур.

Бозор иқтисодиёти шароитида таъминот масаласини хўжалик субъектлари мустақил (айрим шароитларда, ҳолларда, маҳаллий ҳокимият ва хукумат аралashiши

мумкин бўлган жараёнлар мавжуд) таъминотчилар билан тузган шартномалар ва бозорлардан сотиб олиш орқали ҳал қиласидилар.

Овқатланиш корхона (шахобчаларини) хом ашё ва истеъмол товарлари билан таъминлаш манбалари куйидагилар ҳисобланади:

- озиқ-овқат маҳсулотлари саноати корхоналари;
- қишлоқ хўжалиги субъектлари (фермер ва деққон хўжаликлари);
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш ва сотиш билан шуғулланувчи маҳсус базалар, омборлар;
- истеъмол товарлари савдоси билан шуғулланувчи улгуржи савдо базалари ва омборлари;
- чакана савдо корхона (шахобча)лари;
- ҳар хил воситачилар;
- бошқа оммавий овқатланиш корхона (шахобча)лари (яримфабрикатлар, кондитер ва кулинар маҳсулотларни улгуржи сотувчилар);
- деққон бозорлари.

Ўз маҳсулотларини товар айланишига ва ишлаб чиқариш миқдори ҳамда сотиб олинган товарларни товар айланишидан келиб чиқсан ҳолда корхона (шахобча)ни хом ашё ва товарлар билан таъминлаш режаси ишлаб чиқилади. Ушбу режа маҳсулотлар балансини ташкил қиласиди ва унинг таркибида хом ашё ва товарларнинг заҳиралари режалаштирилган даврнинг бошига ва уларнинг нормативлари даврнинг охирига, товар айланиши ҳамда хом ашё ва товарларни келтириш режаси кўрсатилади.

Маҳсулотлар балансини тузиш учун ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш ва сотиб олинган товарларни сотиш бўйича товар айланишини умумий ҳажми, ассортимент таркиби, ишлаб чиқариш дастури билан бир қаторда асос бўлиб, ўртacha бир қунлик овқатларни сотиш режаси, ҳар бир овқат турлари бўйича сарфланадиган маҳсулотларни (хом ашё ва товарларни) нормаси (овқатлар рецепти деб юритилади) ҳамда хом ашё ва товарларни ўртacha баҳолари ишлатилади.

Ушбу күрсаткичлар асосида хом ашё ва товарларга бўлган эҳтиёж миқдори ҳисобланади.

Овқатларнинг турлари ва уларга сарфланадиган маҳсулотлар нормасидан келиб чиқиб, овқатларни гуруҳлари (масалан, гўшти, сутли, сабзавотли ва ҳоказолар) бўйича гўшт, картошка, пиёз, сабзавот, ун, ёрма, макарон ва гуручлар каби асосий маҳсулотларни ўртача тортқичли нормаси аниқлаб олинади. Унинг учун куйидаги формула ишлатилади:

$$\bar{X} = \frac{x_1 q_1 + x_2 q_2 + \dots + x_n q_n}{q_1 + q_2 + \dots + q_n} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i q_i}{\sum_{i=1}^n q_i}$$

бу ерда, X_i – i - блюдага сарфланадиган маҳсулот нормаси (граммда), q_i – i - блюданинг ишлаб чиқариш режаси (дона), ёки унинг овқат гуруҳи таркибидағи ҳиссаси, %.

Маҳсулотнинг умумий ҳажми (Q) ўртача тортқичли нормани ишлаб чиқариладиган овқат гуруҳининг умумий сонига кўпайтириш орқали куйидаги формула орқали аниқланади:

$$Q = \bar{X} \cdot \sum_{i=1}^n q_i$$

Ҳисоб-китобларни осонлаштириш учун маҳсулотларни сарфлаш нормаси 100 та ёки 1000 та блюдага келтирилиб олинниши ҳамда алоҳида овқат турларини умумий овқат гуруҳидаги ҳиссаси, % да ишлатилиши мумкин.

Юқорида келтирилган ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун қуйидагича жадваллардан фойдаланишни тавсия қиласиз.

15.5. 1-жадвал

Биринчи овқатлар учун маҳсулотлар сарғини ўртача торкічли нормаси (граммда)

Таомлар номи	Овқат гуру-хидаги ҳисса-си, %	Гүшт		Картошка		Сабзавотлар	
		бир таом-га нормаси	фоиз-күр-сат-кич	бир омга нормаси	фоиз-күр-сат-кич	бир таомга нормаси	фоиз-ли күр-сат-кич
1	2	3	4=2·3	5	6=2·5	7	8=2·7
1. Шурпа							
2. Мастава							
ва ҳоказо	100,0						

Жадвалдаи 4,6,7 ва ҳоказо қаторлар жамини 100 га бўлиш билан маҳсулотларни ўртача торкічли нормаси аниқланади.

Бошқа ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар (ярим фабрикат, кондитер, кулинар таомлар) учун хом ашёга бўлган эҳтиёжи ҳам уларни ишлаб чиқариш миқдори ва сарфланадиган хом ашёлар нормасидан ёки ўтган йиллардаги ҳақиқий сарфлардан келиб чиқиб ҳисобланади.

Сотиш учун сотиб олинадиган товарларга эҳтиёж уларни товар айланиши ва товар захираларини давр бошига ҳақиқий суммаси ва давр охирига режалаштирилган норматив миқдоридан келиб чиқиб, уларни баланс боғлиқлиги формуласи билан аниқланади (9.1.4-§).

Оммавий овқатланиш корхона ва шахобчаларида товар захираларини таҳдили ва нормалаштириш чакана савдонинг кўрсаткичларига мос келади. Ушбу масалаларни кўришда товар захираларини ўзи ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар билан боғлиқ бўлган хом ашё захиралари ва сотиш учун сотиб олинган товарлар билан боғлиқ товар захираларига ажратиб ўрганиш ва уларни кунлар ҳисобида аниқлашда тегишли товар айланишларига ҳисоб-китоб қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Махсултар номи	Үлчов бирлиги	Биринчи таом		Иккимиши таом		ва хоказо овқатлар турлари бүйища	жами	ўргача бозор бахоси, сўмда МИНГ сўмда	харажат- лар
		режада сони-	тўғли устли	режада сони-	режада сони-				
		$\sum_{i=1}^n q_i$	$\sum_{j=1}^m Q_j$	$\sum_{i=1}^n q_i$	$\sum_{j=1}^m Q_j$				
		\bar{X}	\bar{Q}	\bar{X}	\bar{Q}				
		1	2	3	4	5	6	7	8
Гүшт									П-2
Ул									П-1
Картошка									П
Балик									
ва хоказо									

Таянч иборалар

Товар айланиши, товар захиралари, товар таъминости, хом ашё, ишлаб чиқариш куввати, хўрандаларга хизмат қилиш салоҳияти, хом ашёларни сарфлаш нормаси, рецепт, ишлаб чиқариш дастури.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Оммавий овқатланиш соҳасининг товар айланиши кўрсаткичини моҳиятини ёритинг.
2. Товар айланиш қандай таснифланади?
3. Ишлаб чиқариш дастури моҳиятини ёритинг.
4. Товар айланиш кўрсаткичларини таҳдил қилишни хусусиятлари нималардан иборат?
5. Товар айланишни таҳдил қилишда қандай кўрсаткичлар ишлатилади? Уларни ҳисоблаш усулларини айтинг.
6. Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)лари товар айланиш режалаштириш усулларини ёритинг.
7. Ишлаб чиқариш куввати моҳиятини айтинг. Бу кўрсаткич қандай аниқланади?
8. Савдо залини харидорларга хизмат қилиш салоҳияти нима? Бу кўрсаткич қандай ҳисобланади?
9. Ишлаб чиқариш дастурини тузиш хусусиятларини ёритинг.
- 10.Хом ашёга бўлган эҳтиёж қандай ҳисобланади?

16-боб. ОММАВИЙ ОВҚАТЛАНИШ КОРХОНАЛАРИ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА АЙЛАНМА МАБЛАГЛАРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

16.1. Оммавий овқатланишда асосий фондларнинг хусусиятлари, уларниң баҳоланиши ва кўрсаткичлари.

16.2. Оммавий овқатланишда айланма маблағларни можияти, шаклланиши, ишлатилиши ва кўрсаткичлари.

16.1. Оммавий овқатланишда асосий фондларнинг хусусиятлари, уларниң баҳоланиши ва кўрсаткичлари

Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларининг асосий фондлари иқтисодиётга оид адабиётларда умуман тан олинган тарифига биноан маҳсулотларни ишлаб чиқариш, сотиш ва истеъмолини ташкил қилиш жараёни учун зарур бўлган меҳнат воситаларига тушунилади.

Асосий фондлар фаолият жараёнида ўз натуралмоддий шаклини ўзгартирмайди ҳамда ўз қийматини ҳар бир ишлаб чиқариш жараёнини такрорланиш даврида жисмоний ва маънавий эскириши меъёрига қараб, қисман маҳсулот қийматига ўтказиб боради.

Бухгалтерия ҳисобига мувофиқ оммавий овқатланиш корхоналари асосий фондлари (воситалари) деганда «... узоқ муддат давомида ҳўжалик фаолиятини юритишида, шунингдек маъмурий ва ижтимоий-маданий функцияларини бажариш учун ишлатиладиган моддий активлар тушунилади»¹. Бухгалтерия ҳисботида «моддий активлар» қиймат кўрсаткич сифатида ишлатилади.

¹ Ўразов К.Б. Савдода бухгалтерия ҳисоби ва соликқа тортиш». –Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи. – 2004. 220-бет.

Назарий жиҳатдан меҳнат воситалари – бу инсонни меҳнат предмет (буом, нарса)ларига таъсир ўтказиш учун ишлатиладиган воситалар мажмуасидир. Унинг таркибига меҳнат қуроллари (жиҳозлар, машиналар, асбоб-ускуналар ва бошқалар); бинолар, иншоатлар, транспорт воситалари, меҳнат буюм (нарса)ларини сақлаш учун қурулмалар ва ҳоказолар. Ер умумий меҳнат воситаси ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиқсан ҳолда оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларининг асосий фондларига таъриф бериш назарий ва амалий жиҳатдан асосли бўлиб ҳисобланади. Чунки: *биринчидан*, восита – бу натурал моддий шаклдир, у асбоб, қуролни англатади; *иккинчидан*, асосий фондларга нафақат фаолият жараёнида бевосита иштирок этадиган меҳнат воситалари қиймати киради, унга фаолият юритиш учун зарур бўлган маъмурий, ижтимоий-маданий тавсифга эга бўлган меҳнат воситалари қиймати ҳам киради; *учинчидан*, асосий фондларга айрим меҳнат воситалари қиймати киритилмайди; *тўртинчидан*, асосий фондлар қиймат кўрсаткичи бўлиб, уни натурал-моддий шакли (кўриниши) фаолиятда жисмонан ишлатилади; *бешинчидан*, «фонд» сўзи рус тилидан келиб чиқиб, пул маблағларини англатади. Айрим ҳолларда фонд - ғамлаб қўйилган нарса, масалан, айрим ресурсларга уруғлик фонди, нисбатан ишлатиш амалиётда қабул қилинган. Бу тушунчалар умумий «фонд» сўзи мазмунидан истесно деб ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб, бизнинг фикримизча, **оммавий овқатланиш (бошқа тармоқ ва соҳаларга ҳам тегишли) корхона (шахобча)ларини асосий фонди** – бу уларни хўжалик фаолиятини юритишда бевосита ва билвосита иштирок этадиган, бир йилдан кам бўлмаган муддатда хизмат қиласидиган, меҳнат воситалари қийматининг цуладиги ифодасидир.

Ушбу таърифдан келиб чиқиб, асосий фондлар – бу иқтисодий категориядир ва хўжалик фаолиятидаги

иқтисодий муносабатларни шаклланиш жараёнида иштирок этади.

Асосий фондлар қиймат кўрсаткич сифатида ва унинг натурал-моддий шакли ҳисоб-китоб қилинади, таҳдил қилинади ва режалаشتарилади.

Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)лари асосий фонди натурал моддий шакли бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш (айрим ҳолларда тақсимлаш) ва ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни ўз жойида истеъмол қилинишини таъминлашда ҳамда сотиб олган товарларни сотиш жараёнида иштирок этади. Бу жараёнлардан иштирок этмайдиганлари ҳам мавжуд. Ушбулар нуқтаи назаридан асосий фондларни бошқа тармоқлар ва соҳалардан фарқли ҳолда куйидаги групкаларга тақсимлашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган меҳнат воситаларига (корхонани кухняси ва ундаги жиҳозлар);
- овқатларни истеъмол қилишни таъминлашда иштирок этадиган меҳнат воситаларига (овқатланиш залига қарашли бино, иншоотлар, жиҳозлар);
- сотиб олган товарларни сотиш жараёнида ишлатилаётган меҳнат воситаларига (буфет ва ундаги жиҳозлар);
- маъмурий, ижтимоий-маданий функция, бажараётган меҳнат воситалари (маъмурий бино, иншоотлар, жиҳозлар, автотранспортлар, медицина, кутубхона, клубларга тегишли, атрофни гўзаллаштиришга, табиатни муҳофаза қилишга, ёнғинга қарши хавфсизликка тегишли ва бошқа меҳнат воситалари)га.

Меҳнат воситаларининг куйидагилари асосий фонд таркибига киритилмайди: маҳсус кийимлар; ошхона дастурхони ва сочиқлари, идиш товоғи ва анжомлари. Булар айланма маблағлари таркибига киради.

Бундай тақсимот асосий фондлари функционал вазифаси бўйича ўрганиш ва баҳолашни таъминлайди.

Асосий фондларни натурал-моддий шаклига қараб ҳар хил турларга ҳам аскротилади. Бундай турланиш таркиби, дарсликнинг 6.1.2-ғда көлтирилган.

Асосий фондларни баҳоланиши, кўрсаткичлари савдонинг асосий фондларига мос келади ва улардан тегишилича оммавий овқатланиш корхоналари кўрсаткичларини ишлатиш орқали фойдаланишини тавсия қиласиз (дарсликни 6.1.2 ва 6.1.3-ғлар).

16.2. Оммавий овқатланишда айланма маблағларни можияти, шаклланиши ишлатилиши ва кўрсаткичлари

Такрор ишлаб чиқариш жараёнини ҳаракатлантирувчи омиллар-булар меҳнат, капитал (меҳнат воситалари ва предметлари), ер, табиий ресурслардир.

Бу омиллар орқали жамиятда инсон эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликлар яратилади, истеъмолчиларга етказилади ва истеъмол қилинниши ташкил этилади. Бу жараёнда «ер (табиий ресурслар) – меҳнат-ишлаб чиқариш воситалари (капитал)» бирлаштирилиб такрор ишлаб чиқариш жараёни ҳаракатлантирилади.

Барча тармоқлар ва соҳаларда фаолиятни ҳаракатга келтирувчи омиллардан бўлиб, меҳнат воситалари ва предметлари ҳисобланади.

Айланма маблағлар меҳнат предметлари ва хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситаларини шакллантиришга йўналтирилган пул маблағларидир. Ёки уларни – корхона фаолиятини юргизишда фойдаланиладиган меҳнат предметлари ва хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситалари қийматини пулдаги ифодаси деб тушуниш керак.

Меҳнат предметлари натурал-моддий, физик-кимёвий ҳусусиятлари бўйича фаолиятни (ишлаб чиқариш, товар айирбошлиш ва бошқа фаолият жараёнларини) бир маротаба такрорланиш жараёнида тўла ишлатилади. Булардан хизмат муддати бир йилгача бўлган

мөхнаг воситалари жағсно.

Бир фазада тұла айланыб, бир турдаи иккінчи турға үгіш хусусиятларынан келиб чиқып, мөхнат предметлари қийматини айланма маблағ (айланма капитал) деб юритиш қабул қилинған.

Айланма маблағлар корхонаниң барча фаолиятини – таъминот, ишлаб чиқарып, айрбоцлаш, молиялаштириш жарабыларини доимийligини ва маромийligини таъминлайды.

Айланма маблағлар доимий қарқатда ва такрор айланышда корхона фаолиятда қаташаади. Айланма маблағларининг моҳияғи, шакланиш манбаларын барча тармоқтар ва соқалар бүйічә бир хил тусда. Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларининг айланма маблағлари бошқа тармоқ ва соқаларниңдан үз таркиби, ишлатышиң йұналишлари ва қарқати билан фарқ қылады.

Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларининг айланма маблағлари доимо қарқатда бўлиб, бир вақтда ишлаб чиқарып, тақсимог, айрбоцлаш (маҳсулотларни сотиши) ва овқатларни жойида истемол қилинишига хизмат қылади. Айланма маблағларни айланиси вақт талаб қылади. Улар қарқатини оддин пул сифатида бошлайды, кейин бир қаинча жараёнларни үтиб товар шаклига айланади. Товарлар қиймати пулға айланғандан кейин улар яна пул шаклига айланыб, корхона аванслаган маблағи үзиге қайтиши таъминланади. «П-ИЧ-Т-П» айланиси бир маротаба айланында маблағ бирдан қайтарилади. Бу жараён ишлаб чиқарышда ва савдода аллақанча вақт талаб қылади. Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларни ишлаб чиқарып савдо жараёнидаги хусусиятлари натижасида уларда туталланмаган ишлаб чиқарып қарийб вужудга келмайды, айланма маблағларни айланиси ишлаб чиқарып, чакана ва улгуржи савдолагига нисбатан тез амалга ошади.

Оммавий овқатланишда ишлаб чиқарып, савдо жараёнида айланма маблағларни бажарадиган функцияла-

ридан келиб чиқиб, улар маҳсулот тайёрлаш, уларни ва товарларни сотишда хом ашё ва товарларга, йўлдаги хом ашё ва товарларга, узок муддатга картошка ва сабзавотлари тайёрлаш, сақлаш ҳамда уларни қайта ишлаш ва сотиш учун кўйилган пул маблағларига, кўмакчи хўжаликдаги маблағларга, бошқа активларга (таралар захираси, ёқилги, инвентарлар ва бошқалар) пул маблағлари ҳамда ҳисоб-китоб рақемлардаги маблағларга бўлиниади.

Оммавий овқатланишида айланма маблағларни асосий қисми ишлаб чиқариш жараёнида ишлатишади.

Оммавий овқатланишида айланма маблағларнинг таркиби, кўрсаткичлари дарсликнинг 6.2.2 ва 6.2.3-§ ларида келтирилган. Фақат ушбу кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилишда оммавий овқатланишини умумий товар айланинини ишлатилишини эътиборга олиш зарур.

Оммавий овқатланиш соҳасининг молиявий ва меҳнат ресурсларининг моҳияти, шаклланиши, кўрсаткичлари асосан савдо соҳасига мос келади. Фақат, бу ерда оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларини товар айланинини ва маҳсулот ишлаб чиқариш кўрсаткичларини ишлатиш, ходимлар сонида поварлар, официантлар кабиларни борлигини эътиборга олишни тавсия қиласиз (дарсликни 6.3 ва 6.4-бобларига қаралсин).

Таяинч изборалар

Ресурс, ер. какиган, меҳнат, моддий ресурслар, немоддий активлар, меҳнат ресурслари, молиявий ресурслар, асосий фонdlар, амортизация, бошлангич қиймат, тиклаш қиймати, қолдиқ қиймат, самарадорлик, самара, айланма маблағлар, айланма фонdlар, айланма капитал, айланма активлар, омиллар, кўрсаткичлар, молия, давлат молияси, хўжалик субъектлари молияси, жисмоний шахслар молияси, молиявий тизим, пул, молиявий ресурслар, пул муносабатлари, савдоини молияси, молияни функциялари, молиялаштириш, кредитлашти-

риш, меңнат, меңнат ресурслари, ишчи кучи, ишчилар сони, рўйхатдаги ишчилар, меңнат салоҳияти.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

11. Ишлаб чиқариш омиллари нималардан иборат бўлади?
12. Табиий ресурсларга нималар киради?
13. Асосий фонdlар деганда нимани тушунасиз?
14. Асосий фонdlар таркибини айтинг.
15. Асосий фонdlар таснифини айтинг.
16. Асосий фонdlар қандай баҳоланади?
17. Амортизация нима, қандай аниқланади?
18. Асосий фонdlар кўрсаткичлари қандай гуруҳларга бўлинади?
19. Қандай кўрсаткичлар асосий фонdlар ҳолатини англатади?
20. Асосий фонdlар билан савдо корхоналари таъминланганлик даражаси қандай аниқланади?
21. Асосий фонdlар таркиби қандай кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади?
22. Айланма маблағлар мазмунини ёритиб беринг.
23. Айланма маблаглар асосий фонdlардан қандай фойдаланади?
24. Айланма маблағлар қандай манбалар ҳисобидан шаклланади?
25. Хўжалик фаолиятида ишлатилаётган ресурслар қандай тарзда бир шаклдан бошқа шаклта ўгади?
26. Айланма маблағлар нитурал-моддий таркибига нималар киради?
27. Айланма маблаглар қиймати бўйича қандай таснифланади?
28. Айланма маблағлари таркибининг қайси бири нормаллаштирилади?
29. Айланма маблағлар қайси қисмини режалориши қийин ёки мумкин бўлмайди?

30. Айланма маблагчар ҳолати қандай күрсаткичлар орқали аниқланади?

31. Айланма маблагчарни үзгариш тенденциялари қандай күрсаткичлар орқали аниқланади?

32. Айланма маблагчар таркибиги қандай күрсаткичлар орқали ҳисобланади?

33. Айланма маблагчар билан төммилантанлиги қандай аниқланади?

34. Айланма мебланлардан фойдаланиши самарадорлиги қандай күрсаткичлардан иборат?

35. Молия деб нимани тушунасиз?

36. Молиявий тизим нима ва уна тартибига нималар киради?

37. Молиявий ресурслар нима?

38. Молиявий ресурслар қандай маиназардан ташкил тонади?

39. Молиявий ресурслар ҳолати ва таркибини англатувчи күрсаткичларни айтинг.

40. Молиявий ресурслар барқарорлиги қандай аниқланади?

41. Молиявий ресурслар самарадорлиги қандай күрсаткичлар орқали аниқланади?

42. Мехнатнинг моҳиятини ёритиб беринг.

43. Мехнат ресурслари деганда нимани тушунасиз?

44. Мехнат салоҳияти нима ва у меҳнат ресурслари-дан қандай фарқланади?

45. Ишчи кучи нима?

46. Ишчи кучи такрор ишлаб чиқарилиши қандай фазалардан иборат бўлади?

47. Рўйхатдаги ходимлар сони қандай аниқланади?

48. Ходимларни ўртача сони қандай аниқланади?

49. Мехнат ресурсларини таҳсил қўлишда қандай күрсаткичлар аниқланади?

17-боб. ОММАВИЙ ОВҚАТЛАНИШ КОРХОНАЛАРИНИНГ ДАРОМАДЛАРИ, ХАРАЖАТЛАРИ, ФОЙДАСИ ВА РЕНТАБЕЛЛИГИ

- 17.1. Оммавий овқатланишда даромадларниң шаклланиш хусусиятлари.
- 17.2. Оммавий овқатланиш соҳаси харажатларининг хусусиятлари.
- 17.3. Оммавий овқатланишда фойда ва рентабеллик.

17.1. Оммавий овқатланишда даромалларниң шаклланиш хусусиятлари

«Даромад» категориясини табиати ва моҳияти ушбу дарсликнинг 13.1.1-Ҳда ёритилган.

Савдо ва оммавий овқатланишда даромаддинг табиати, моҳияти бир-бирига мос келади.

Уларнинг фарқи шаклланиш манбаларидан, таркибида, такрор ишлаб чиқариш жараённада савдо ва оммавий овқатланишни бажарадиган функциялардан қелиб чиқади.

Оммавий овқатланишда даромаллар маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш ва истеъмол қилинини ташкил қилиш ҳамда сотиш учун сотиб олинган товарларни айирбошлиш ва бошқа фаолиятларга боғлиқ.

Оммавий овқатланишда даромад улар фаолиятининг баҳоси яъни улао фаолиятида сарфланган ижтимоий зарурый меҳнатнинг (меҳнат воситалари ва ишчи кучи харажатлари) қиймати ва қўшимча қийматнинг пулдаги ифодасини аングлатади. Назарий жиҳатдан у «*c + v + m*» — га teng. Бу ерда «*c + v*» жонси ва жонсиз меҳнат сарфларини, яъни оммавий овқатланиш харажатларини аングлатса, «*m*» — улаорни соғ фойдасини миқдорини аングлатади.

Оммавий овқатланишда ишлаб чиқаришдан фарқли, барча харажатлари даромад (уларни устамалари) ҳисобидан қолланади, яъни улар товарлар қиймати таркибида ўз аксини топади, ишлаб чиқаришда эса, харажатлар таннарх таркибига киради ва у маҳсулот (иш, хизмат)ни сотишдан олинган соф тушум ҳисобидан қолланади. Оммавий овқатланишда фаолияти қиймати (*s + v + m*), уларнинг даромадида ўз аксини топади. Ушбулар нуқтаи назаридан, бизларнинг фикримизча, оммавий овқатланишда ҳам савдодаги каби «даромад»ни, улар фаолиятида яратилган қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида, яъни улар фаолиятининг баҳоси сифатида қаралиш иқтисодий назария нуқтаи назаридан ҳақиқатга яқин бўлади.

Оммавий овқатланиш корхоналари (шахобчалири)нинг даромади – бу улар фаолияти натижасида яратилган қийматнинг пулдаги ифодасидир ва у оммавий овқатланиш соҳаси фаолиятининг баҳоси сифатида намоён бўлади.

Даромаднинг иқтисодий йўналтирилиш моҳияти бўйича барча харажатлар, солиқлар, тўловларни ва фойдани таъминлашdir.

Ушбу соҳада сотишдан олинган даромадлар улар томонидан ўз маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун сотиб олинган ҳом ашёларга ҳамда сотиладиган товарларни сотиб олинган баҳоларига қўйиладиган устамалар миқдорида ўз аксини топади.

Оммавий овқатланиш соҳасида савдо соҳасига ўхшаш даромадларни асосий қисми тегишлича ўз маҳсулотларини ва сотиш учун сотиб олинган товарларни сотишдан шаклланади.

Бухгалтерия ва статистик ҳисботларда оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларининг даромадлари Куйидагича шаклланади.

«Маҳсулот (иш хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларини шакллантириш тартиби тўғрисида Низом»да

(5 феврал 1999-нăн 54-сөнгли Узбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси қарори) хўжалик субъектлари, жумладаёт, оммавий овқатланиш корхоналари даромадларининг турлари ва аниқлаш усуслари келтирилган.

Назарий жиҳатдан оммавий овқатланиш корхоналарини ўз маҳсулотларини ва сотиш учун сотиб олинган товарлар сотищдан олинган даромади уларни харажатларини қоплаш за фойда олиш манбаи бўлиб, у бир томондан оммавий овқатланиш соҳасининг ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни қийматидаги, иккинчи томондан, сотиш учун сотиб олинган истеъмол товарлар баҳосидаги ҳиссасининг миқдорини англаради. Бундан келиб чиқиб, овқатланиш соҳасининг сотищдан олинган даромади овқатланиш соҳаси хизматларини қийматини пулдаги ифодасидир. Ушбу таъриф маҳсулотлар ва товарларни сотищдан олган даромадни моҳиятини очиб беради.

Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)лари ўз маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш тармоқларидағи каби янги қиймат яратади. Ушбу нуқтаги назардан оммавий овқатланиш соҳасида ишлаб чиқариш тармоқларида товар қийматини яратилиши ва улар баҳосини шаклланишига мос келади. Шу сабабли уларда ҳам «танирах» ва «фойда» каби кўрсаткичлар ишлатилиши мумкин. Лекин оммавий овқатланишда даромадларнинг шаклланиши ва аниқлаш усуслари саевоникига мослаштирилган.

Оммавий овқатланишда маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан ҳамда товарларни ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиларга етказиш билан боғлиқ бўлган харажатларни тўлаш товарларни чакана баҳоси (устамалар) ҳисобидан амалга оширилади.

Оммавий овқатланишда устамалар (хом ашё ва товарлар учун) товарлар чакана баҳоси билан товарларни сотиб олиш (чакана ва улгуржи савдодан, дехқон бозорларидан, ишлаб чиқаришдан ёки бошқа воситачилардан) баҳоси ўртасидаги фарқи сифатида аниқланади.

Оммавий овқатланиш корхоналарининг даромадлари юқорида келтирилган Низом бўйича қуидагилардан таркиб топади:

- 1) сотищдан олинган даромад. Оммавий овқатланишининг «Товарларни сотищдан олган ялпи даромади» сотищдан олинадиган соғ тушумдан сотилган товарларни харид қийматини чегириб ташлаш орқали аниқланади;
 - 2) асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;
 - 3) асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадлар.
- Улар қаторига молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва фавқулотдаги даромадлар киради.

Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)лари даромадининг таркибий турлари 17.1.1-чизмада келтирилган.

Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларининг даромадлари турлари

17.1.1-чизма.

Оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларида 17.1.1-чизмадан ҳўриниб турибдики, савлодагидан фақат

«товарларни сотищдан олинган даромад»ни шакланиши билан фарқланади.

Даромадлар микдори абсолют-сўмда ва нисбий кўрсаткичларда ҳисоб-китоб қилинади. Даромадлар кўрсаткичларини уларни шаклланиш манбаларидан келиб чиқиб қўйидагича аниқлашни тавсия қиласиз:

- товарларни сотищдан олинган даромадларни оммавий овқатланиш корхона (шахобча)ларининг умумий товар айланишига (чакана+улгуржи) нисбатан, фоизда ёки коэффициентда;
- ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотищдан олинган даромадларни, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш бўйича умумий товар айланиши (чакана+улгуржи)га нисбатан фоиз ёки коэффициентда;
- сотиш учун сотиб олинган товарларни сотищдан олинган даромадларни сотиб олинган товарларни сотиш товар айланмасига нисбатан фоиз ёки коэффициентда;
- товарларни сотищдан олинган даромадларга муомала харажатларни нисбати фоизда ёки коэффициентда, ёки ушбу кўрсаткичнинг тескариси;
- ялпи даромадни барча активларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларни амортизация суммаси, айланма маблағлар ва молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- молиявий фаолиятдан олинган даромадларни молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда.

Бундан ташқари, даромадларнинг таркиби ҳар бир элементининг уларга тегишли, уларни шакллантирадиган кўрсаткичларга ёки манбасига нисбатан тегишли кўрсаткичлар аниқланиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

17.2. Оммавий овқатланиш соҳаси харажатларининг хусусиятлари

Оммавий овқатланиш соҳасининг фаолияти моддий меҳнат ва молиявий ресурслардан фойдаланишни тақозо

қилади. Назарий жиҳатдан моддий меҳнат ва молиявий ресурсларни маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш, истеъмолни ташкил қилиш ва товарларни сотиш жараёнидаги харажатларини пулдаги ифодаси оммавий овқатланишнинг ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари деб юритилади.

Расмий ҳужжатларда ва амалиётда «ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари» атамаси ишлатилмайди, улар «муомала харажатлари» деб юритилади.

Оммавий овқатланиш соҳаси харажатлари бошқа тармоқлар ва савдодан табиати ва таркиби билан фарқ қилади (расмий ҳисботда савдо ва оммавий овқатланиш соҳаларининг ва муомала харажатларининг моддалари бир хил бўлишига қарамай).

Савдо соҳасида ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар йўқ, ишлаб чиқаришда товарларни жойларда истеъмолини ташкил қилиш билан боғлиқ харажатлар йўқ. Шу билан бир қаторда ишлаб чиқаришда хом ашё ва материаллар қиймати таннарх таркибига киритилади, оммавий овқатланишнда эса ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига киритилмайди. Шу сабабли оммавий овқатланишнинг ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари уларниң ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлари таннархини тўла акс эттирмайди, уларда фақат маҳсулот ишлаб чиқариш уларни сотиш, истеъмолни ташкил қилиш ва сотиб олинган товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ бўлган жорий харажатлар акс эттирилади.

Оммавий овқатланишини ишлаб чиқариш харажатлари таркибига: ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ишчиларни иш ҳақи; хом ашё ва яримфабрикатларни ташиб, сақлаш билан боғлиқ, ёқилғи ва электрэнергияга харажатлар, асосий фонdlар (ишлаб чиқариш билан боғлиқ) амортизацияси, уларни ижараси, таъминлаш харажатлари; муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситаларни эскириши билан; маҳсус кийим кечакларни эскириши, ювиш, таъмирлаш билан боғлиқ харажатлар киритилади.

Тайёр маҳсулотларни жойларда истеъмол қилишни ташкил қилиш билан боғлиқ харажатлар: ўзи ишлаб чиқарган овқатларни ва сотиш учун сотиб олинган товарларни истеъмол қилишни ташкиллаштириш билан банд бўлган ишчилар иш ҳақи (офицантлар, овқатланиш заллари метроделлари, администраторлари, идиш-товоқ юувчилар, зални тозаловчилар, гардеробчилар ва ҳоказолар); овқатланиш зали билан, жиҳозларни эскириши, ижараси ва таъминлаш билан боғлиқ харажатлари; идиш-товоқларни эскириши; зал ишчиларини маҳсус кийим-кечакларини ювиш, таъмирлаш билан боғлиқ бўлган харажатлардан ташкил топади.

Товарларни сотиш билан боғлиқ харажатлар: сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш (уларни жойларда истеъмол қилдириш билан боғлиқ харажатлардан ташқари) билан боғлиқ тегишли муомала харажатлари моддаларидан ташкил топади.

Муомала харажатларини юқоридагидек таснифлаш амалиётда ишлатилмайди. Лекин уларнинг миқдорини эксперт текшириш, танлов текширишлар орқали ҳисобкитоб қилиш мумкин.

Юқоридагилардан ташқари ҳар қандай субъектида мавжуд бўлганидек оммавий овқатланиш корхоналарида ҳам «Маъмурий-бошқарув харажатлари» алоҳида ҳисобга олинади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сон қарори билан тасдиқланган Низомга биноан муомала харажатлари сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар; бошқа операция харажатларига бўлинган.

Муомала харажатларини моҳияти, табиати, таснифи, кўрсаткичлари уларни таҳлил қилиш ва режалаштириш усуслари дарсликнинг 12-бобида батафсил ёритилган. Факат чакана савдо «Чакана товар айланиши» кўрсаткичи ишлатилган жойларда оммавий овқатланишини «Умумий товар айланиши» (чакана+улгуржи) кўрсаткичи ишлатилиши зарур.

17.3. Оммавий овқатланишда фойда ва рентабеллик

Фойда ва рентабеллик моҳияти, аҳамияти таҳлили ва режалаштириш масалалари савдо корхоналарига мос ҳолда дарсликнинг 13.2-бобида ёритилган.

Ушбу жойда бизлар оммавий овқатланиш соҳасининг хусусиятларига боғлиқ бўялган, фойда ва рентабеллик кўрсаткичларига тааллукли масалаларни ёритиш билан чегараланамиз.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом кўрсатмаларидан келиб чиқиб, оммавий овқатланишда фойдани шаклланиш хусусиятларини эътиборга олган ҳолда фойда ва рентабелликни шаклланиш кўрсаткичларини аниқлаш усувларини кўриб чиқамиз.

Фойдани алоҳида турларини ҳисоблашда қуйидаги усувлардан фойдаланишни тавсия қиласиз:

1. Товарларни сотишдан олинган ялпи даромад – (ЯД)

ЯД = ООУТА - СТМХК

бу ерда; ООУТА - Оммавий овқатланишни умумий товар айланиш (чакана+ улгуржи); СТМХК - хом ашёлар, ярим фабрикатлар ва товарларни харид қиймати;

Жумладан:

1.1. Ўз маҳсулотларини сотишдан олинган даромад - (ҲМСД)

ҲМСД= СМСТ – ХЯХК

бу ерда, СМСТ – сотилган маҳсулотлардан соғ тушум (ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш + маҳсулотни

улгуржи сотиш), ХЯХҚ - хом ашё ва яримфабрикатларни харид қиймати.

1.2 Сотиб олинган товарларни сотищдан даромад- (СТСД)

$$\text{СТСД} = \text{СТССТ} - \text{СТХҚ}$$

бу ерда, СТССТ- сотиб олинган товарларни сотищдан соғ түшум, СТХҚ- сотиб олинган товарларни харид қиймати.

2. Оммавий овқатланиши муюмала харажатлари (ООМх) жами:

2.1. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уларни сотиш харажатлари (МИЧСМх).

2.2. Сотиб олинган товарларни сотиш харажатлари (СТСМх).

Ушбу кўрсаткичлар бухгалтерия ҳисоботлари асосида эксперт баҳолаш орқали ҳисоб-китоб қилиниши мумкин.

3. Оммавий овқатланишда маҳсулотлар ва товарларни сотищдан олинган ялпи фойдаси - (МТСЯФ)

$$\text{МТСЯФ} = \text{ЯД} - \text{ООМх}.$$

3.1 Ўз маҳсулотларини сотищдан олинган фойда - (УМСФ)

$$\text{УМСФ} = \text{УМСД} - \text{МИЧСМх}.$$

1.2 Сотиб олинган товарларни сотищдан олинган фойда - (СТСФ)

$$\text{СТСФ} = \text{СТСД} - \text{СТСМх}.$$

4. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда - (АФФ)

$$\text{АФФ} = \text{МТСЯФ} + \text{БД} - \text{БЗ}.$$

бу ерда, БД, Бз – тегишлича асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ва зааралар (17.1.1-чизмада уларни таркиби келтирилгандык).

5. Умумхұжалик фаолиятдан олинган фойда – (УФ)

$$УФ = АФФ + МД - МХ;$$

бу ерда, МД, МХ – тегишлича молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва харажатлар (17.1.1-чизмага қаралсинган).

6. Солиқ түлангунча олинган фойда- (СТФ)

$$СТФ = УФ + ФФ - ФЗ;$$

бу ерда, ФФ, ФЗ – тегишлича фавқулодда фойда ва зааралар.

7. Соф фойда – (СФ)

бу ерда, ЯСТ – ялпи солиқ түлови, ММС –мол- мулк солиги.

Оммавий овқатланишда савдодаги каби фойда хұжалик фаолиятининг самараси ҳисобланғанда, шу сабабли уни нисбий самарадорлігі күрсаткичи сифатида рентабеллик күрсаткичи ишлатылады.

Рентабеллик фойдани хұжалик фаолиятига алоқадор товар айланиши, харажатлар, даромад ҳамда ресурсларга нисбатан фоизда ёки коэффициентда аникланадиган нисбий күрсаткичdir.

Амалиётда асосан фаолиятни самарасини бағолашда, уни таҳлил қилишда ва режалаштиришда товарларни соғищ рентабеллігі күрсаткичи ишлатылады. Ушбу күрсаткич амалда соф фойдани 100,0 га күпайтириб оммавий овқатланишни умумий товар айланиш суммасына (ООУТА) бўлиш орқали аникланади.

Бизнинг фикримизча, фойдани шаклланишини янги тартибидан келиб чиққан ҳолда, «Товарларни соғищ рентабеллігі» ёки «Товар айланиш рентабеллігі» (Рта)

(бу иккала маънени синоним сифатида ишлатмоқдамиз)
қуидагича аниқлаш максадга мувоғиқдир.

$$P_{TA} = \frac{МТСЯФ \cdot 100}{ООУА}, \%$$

Рентабелликни бошқа кўрсаткичларини пастда изоҳдаймиз.

Рентабелликни таҳлили жараёнида кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш лозим. Улар қаторига қуидагиларни киритиш мумкин:

- чакана товар айланиши ҳажми (ООТА) ва таркиби (ООТА_{i-n}), сўмда;
- сотишдан олинган ялпи даромад (ЯД), сўмда;
- сотиб олинган товарларни сотищдан олинган фойда (СТСФ), сўмда;
- ўз маҳсулотларини сотищдан олинган фойда (УМСФ), сўмда;
- маҳсулотлар ва товарларни сотищдан олинган фойда (МТСЯФ), сўмда;
- асосий фаолиятдан кўрилган фойда (АФФ), сўмда;
- умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда (УФ), сўмда;
- солик тўлангунча олинган фойда (СТФ), сўмда;
- соф фойда (СФ), сўмда;
- муомала харажатлари (Мх), сўмда;
- муомала харажатларини даражаси (Умх), %;
- асосий фонdlарни ишлатилиши рентабеллиги (АФ_{и-р}) ва даромадлилиги (АФ_{и-д}), %. Бу кўрсаткичларни қуидагича аниқланишини тавсия қиласиз:

$$A\Phi_{и-р} = \frac{УФ \cdot 100}{A}; \quad A\Phi_{и-д} = \frac{ЯД \cdot 100}{A}$$

бу ерда, А – асосий фондлар аммортизацияси суммаси.

- Айланма маблағларни рентабеллиги (Рай._м) ва уларни даромадликкеги (Дай.д), %. Бу күрсаткичлар күйидагида аниқданыши мүмкін:

$$D_{ay.m} = \frac{MTСЯФ \cdot 100}{АйM(\bar{Z})}; \quad D_{ay.x} = \frac{ЯД \cdot 100}{АйM(\bar{Z})}$$

бу ерда, Ай.М – ўртача айланма маблағлар суммаси, \bar{Z} – ўртача товар захиралари суммаси.

- Ишчи-ходимларни рентабеллиги (Ди.х) ва даромадлигиги (Ди.д), коэффициентларда. Ушбу күрсаткичларни күйидагида аниқлаш тавсия қилинади:

$$D_{u.x} = \frac{УФ}{\bar{X}}; \quad D_{u.d} = \frac{ЯД}{\bar{X}}$$

бу ерда, \bar{X} – ходимларни йиллик ўртача сони, киши.

- Муомала харажатларини рентабеллилігі (Мх.р):

$$M_{x.r} = \frac{MTСЯФ \cdot 100}{Mx};$$

бу ерда, Мх – муомала харажатлари суммаси.

- Иш ҳақи фондини рентабеллилігі (Их.ф.р.) коэффициентда ёки %. Булар тегишлича күйидагида ҳисобланади:

$$I_{x.f.p} = \frac{УФ}{I_{x.f}}; \quad I_{x.f.p} = \frac{УФ \cdot 100}{I_{x.f}}$$

Фойда ва рентабелликни таҳлил қилиш жараёнини хусусиятлари, ушбу күрсаткичларни шаклланиши ва таркиби түгрисидаги күрсаткичлардан келиб чиқади.

Биз юқорида оммавий овқатланиш соҳаси корхоналари хусусиятларидан келиб чиқсан ҳолда, уни даромадлари ва фойдасини шаклланиши хусусиятларни, уларни тасдиғини, кўрсаткичларни ёритиб ўтдик. Ушбу кўрсаткичларни таҳлил қилиш усул ва услублари жараёни савдо корхоналаридаги таҳлил жараёнига мос келади. Фарқи шундаки, бу ерда чакана савдо ўрнига оммавий овқатланишнинг тегишли кўрсаткичлари ишлатилади.

Сўнгги йилларда қатор иқтисодий кўрсаткичларни режалаштириш масалаларига барча соҳалардаги хўжалик юритувчи субъектларда бирмунча эътибор пасайган бўлсада, унинг мазмуни ва аҳамияти пасайганича йўқ. Чунки режалаштириш маъмурий буйруқбозлик тизимининг элементи эмас балки, бозор иқтисодиётининг ҳам ажралмас бир бўлаги эканлиги исботланди. Рақобат муҳитининг кучайиши барча бошқа соҳа субъектларидаги каби овқатланиш хизматларини кўрсатувчи субъектларда режалаштиришга кенгроқ эътибор қаратиш заруритини келтириб чиқарди.

Овқатланиш корхоналарида барча иқтисодий кўрсаткичлар режалаштирилиши мумкин. Аммо хўжалик фаолиятининг пировард мақсади фойда олиш экан, фойда ва рентабелликни режалаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Фойда ва рентабелликни режалаштиришни асосий мақсади овқатланиш корхоналарининг хусусиятлари ва уларнинг умумий мақсадицан келиб чиқиши зарур.

Овқатланиш корхоналарининг хусусиятлари улар фиолиятида ишлаб чиқариш, айирбошлиш, яъни олдисотди жараёни ва ишлаб чиқарган маҳсулотни ўз жойида истеъмол ташкил қилиш, сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш каби функцияларни бажариш билан белгиланади. Ушбулардан келиб чиқиб; овқатланиш корхоналарининг умумий мақсади сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, жойида сотиш, истеъмолни ташкил қилиш сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш асосида даромад ёки фойда олишга эришишдир.

Овқатланиш корхоналарининг фойдаси бир томондан, юқорида келтирилган функцияларни бажарилиш шарт-шароитлари, ҳажми ва таркибига; иккинчи томондан, даромадларнинг турлари ва шаклланишига; учинчи томондан, овқатланиш корхоналарининг харажатлари миқдори ва таркибига боғлиқ бўлади.

Фойда ҳар қандай корхона, жумладан, овқатланиш корхоналари учун ҳам уларнинг ривожланиш манбай бўлиб ҳисобланади. Унинг яна бир муҳим томони, жамият тараққиётини таъминлашга асос бўлиб хизмат қиласи.

Юқоридагилар фойдани режалаштириш қандай муҳим аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлаб турибди.

Фойдани режалаштиришдан асосий мақсад — бирор томондан, корхонани келажакда ривожланишини таъминлайдиган миқдордаги фойдага эришиш бўлса; унга эришиш учун овқатланиш корхоналари аҳоли талабига жавоб бералиган, юқори сифатли озиқ — овқат маҳсулотларини кивлаб чиқиши, сотиши ва истеъмол қилиниши сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш учун юқори даражадаги хизматни ташкил қилишига боғлиқдир. Бу муҳит фойдани режалаштириш мақсадини иккинчи томонини намосиң қиласи.

Ушбу мақсадларга эришиш учун фойдани режалаштириш қўйидаги вазифаларни ўзида мужассамлаштириши керак:

- асосий мақсадга эришишни таъминлайдиган тижорат foяларини аниқлаш;
- фойдага таъсир қилувчи барча омилларни ўтган йилларга комплекс таҳдил қилиш ва келажакка башорат қилиш;
- фойдага бевосита таъсир қилувчи омиллардан келиб чиқиб корхонани безарарлик нуқтасини аниқлаш;
- бозор иқтисодиёти шароитида барча ресурслардан оқилона, рационал фойдаланиш, харажатларини тежамлигини, молиявий натижатарни оптималлигини таъминлаш;

— режани бозор конъюнктураси ўзгариш эҳтимолларига мўлжаланган альтернатив варианtlари-ни тайёрлаш;

— ишлаб чиқилган ва қабул қилинган режани бажа-рилишини таъминлайдиган чора-тадбирларни белгилаш ва назорат қилиш.

Фойда ва рентабелликни режалаштиришда бир қанча усуллардан фойдаланиш тавсия қилинади.

Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин;

— даромадлар ва харажатлар баланси;

— техник-иктисодий ҳисоб-китоб усули;

— безарарлик (заарсизлик) нуқтасини аниқлаш усуллари;

— эластиклик коэффициентларини қўллаш усули;

— иқтисодий-математик усуллар.

Баланс усули амалиётла товар айланиш кўрсаткичларини режалаштиришда, аҳоли даромадлари ва харажатларини аниқлашда кенг қўлланиладиган усуллардан бири ҳисобланади. Биз овқатланиш корхоналари фойдасини режалаштиришда баланс усулидан кенг фойдаланишни тавсия қиласиз. Баланснинг чап қисмида оммавий овқатланиш корхонасининг барча даромадлари миқдори, ўнг қисмида харажатларнинг барча турлари миқдори ва корхонанинг фойдаси кўрсатилади.

Бизнингча баланс таркибини қуйидаги шаклда тузиш мақсадга мувофиқдир.

**Овқа салынып көркөнсіншің даромадлар, харажатлар ва
фойдаи баланси (минг сүм)**

17.3.1-чизма

Даромадлар	Сум- ма	Харажатлар ва фойда	Сум- ма
<p>1. Сотишдан олинган даромадлар – жами Жұмладан:</p> <p>1.1. Ўзлари ишнаб чиқарған маҳсулоттарни сотишдан олған даромади.</p> <p>1.2 Сотиб олған товарларни сотишдан олған даромади.</p> <p>2. Асосий фаолиятдан олинган болық даромадлар.</p> <p>3. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар.</p> <p>4. Фавқулотда даромадлар.</p>		<p>1. Сотиши таннархига киритилған харажатлар.</p> <p>2. Давр харажатлари.</p> <p>2. 1. Сотиши харажатлари.</p> <p>2.2. Маъмурий харажатлар.</p> <p>2.3. Бошқа операцион харажатлари.</p> <p>3. Келгуси давр харажатлари.</p> <p>4. Асосий бўлмаган фаолиятга доир харажатлар.</p> <p>5. Молиявий фаолиятга доир харажатлар.</p> <p>6. Фавқулотда харажатлар.</p>	
5. Ялпи даромад.		<p>7. Жами харажатлар суммаси.</p>	
Баланс		Баланс (7+8)	

Техник-иктисодий ҳисоб-китоб усулидан баланддаги кўрсаткичларни аниқлашда кеңг фойдаланиш мумкин ва фойдани алоҳида турларини аниқлашда ишлатилади. 1999 йил 5 февралдаги Вазирлар Мажхамасининг 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш за сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўхрисида»ги Низомга мувофиқ оммавий овқатланиш корхоналарининг фойдасининг ҳисоб-китоб қилиш усули 17.3-ғда ёритилган.

Безараблик нуқасини аниқлаш орқали фойдага таъсир қилувчи омилларниң қанча мекдорида соғ фойдага эришини мумкинлиги аниқланади. Унинг учун куйидаги формулаардан фойдаланиш мумкин.

$$1. \text{ БН} = \frac{\Delta X}{Y_X} ; \\ 1 - \frac{OOUTA}{OOUTA}$$

бунда, ΔX – доимий харажатлар (муомала ва ишлаб чиқариш харажатларини) ўзгармас қисми; $OOUTA$ – овқатланиш корхоналарининг умумий товар айланиши, Y_X оммавий овқатланиш корхонасини ўзгарувчан харажатлари

$$2. \text{ БН} = \frac{\Delta X \cdot 100}{\Delta \cdot 100} ; \\ \frac{OOUTA \Delta X}{OOUTA - Y_X}$$

бунда, Δ – даромадлар.

$$BN = \frac{OOUTA \Delta X}{OOUTA - Y_X} .$$

Эластиклик коэффициенти фойдага таъсир қилувчи омилнинг 1 % ўзгариши фойдани қанча фоизга ўзгаришига олиб келишини кўрсатади. Ушбу кўрсаткич

Ўтган йиллар маълумотларини таҳдил қилиш орқали ҳисоб-китоб қилинади ва режалаштирилган йилга таъсир қилувчи омилни ўзгариш миқдорига коэффициентни кўпайтириш орқали фойдани ўзгариш даражаси аниқланади.

Эластиклик коэффициентини умумий кўриниши куйидаги формула орқали аниқланади.

$$K_e \frac{\Delta Y \cdot 100}{Y} : \frac{\Delta X \cdot 100}{X} = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \cdot \frac{X}{Y};$$

бунда, y – фойданинг миқдори; X – таъсир қилувчи омилнинг миқдори.

Фойданинг ўзгариш миқдори « ΔY » унга таъсир қилувчи омилнинг « ΔX » ўзгариш миқдорига нисбатан қандай даражада ўзгаришини кўрсатади. Уни ҳисоблаш учун корреляцион тенгламадан фойдаланиш мумкин. Агар боғлиқлик тўғри чизикли бўлса,

$y = a + bx$, унда $K_e = b \cdot \frac{\bar{X}}{\bar{Y}}$; « b » – регрессия коэффициенти, уни юқорида келтирилган тенгламани ечиш орқали аниқдаш мумкин бўлади.

Фойдани режалаштиришда иқтисодий математик усуллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин бўлади. Агар унинг учун етарли маълумотлар мавжуд бўлса. Масалан, кўп факторли регрессион моделлардан фойдаланиш мумкин.

Фойдани миқдори аниқлангандан кейин рентабеллик кўрсаткичи аниқланади.

Амалиётда рентабеллик асосан фойда суммасини 100 кўпайтириб, оммавий овқатланиш корхонасини умумий товар айланишига бўлиш билан аниқланади.

Ушбу кўрсаткич билан бир қаторда фойдани ишлаб чиқариш, ва муомала харажатларига нисбатан; корхонанинг даромадига нисбатан; иш ҳақига нисбатан ва ҳ.к. нисбатан аниқдаш ҳам мумкин.

Таянч иборалар

Товар айланиши, қиймат, баҳо, устама, ялпи даромад, товарларни сотишдан олинган даромад, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, фавқулотдаги даромадлар, фойда, рентабеллик, режа, режалаштириш, прогноз, безараарлик нуқтаси, эластиклик коэффициенти, баланс, харажатлар, даромадлар, самарадорлик.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Даромадлар түшунчаси моҳиятини ёритиб беринг.
2. Оммавий овқатланишнинг даромадини таърифини айтинг.
3. Оммавий овқатланишнинг даромадига қандай тарифлар берилган?
4. Нега саидонинг даромади уни фаолиятининг баҳоси дейилади?
5. Оммавий овқатланишнинг даромадлари қандай йўналишларда ишлатилади?
6. Даромадларни қандай турларини биласиз ва улар таркибига нималар киради?
7. Даромадларни таҳдил қилишни вазифаларини айтинг.
8. Даромадларни таҳдил қилишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
9. Даромадларни таҳдил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
10. Даромадларга қандай омилтар таъсири қиласи?
11. Даромадлар қандай режалаштирилади?
12. Фойдани режалаштириш ва прогнозлашни аҳамиятини ёритиб беринг.
13. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда қандай маълумотлардан фойдаланилади.
14. Фойда ва рентабелликни режалаштиришни мақсади нималардан иборат?

15. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда қандай вазифалар ҳал қилинади?
16. Фойдани режалаштиришда қандай усуллардан фойдаланилади?
17. Фойдани режалаштиришда тузиладиган баланс мазмунини ёритиб беринг.
18. Техник-иқтисодий ҳисоблар усули қандай ва қайси ҳолда ишлатилади?
19. Безараарлык нүктаси қандай аникланади?
20. Эластиклик коэффициентини мағиятини ёритинг.
21. Савдода самарадорликни мағиятини ёритиб беринг.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги Конун. 1990 йил 31 октябр Ўзбекистон Олий Советининг Ведомослари, 1990 йил №31-33.
2. Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисидаги Конунга ўзгартириш ва кўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 май Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил, 5-сон.
3. Ўзбекистон Республикаси корхоналар тўғрисида Конун. 1991 йил 15 феврал Ўзбекистон Республикаси Конун ва фармонлари. -Т. «Ўзбекистон», - 1992.
4. Ўзбекистон Республикасининг Кооперация тўғрисидаги 1991 йил 14 июн Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1991 йил, 8-сон.
5. Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида 1991 йил 14 июн Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991 йил, 8-сон.
6. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 19 ноябр Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил, 1-сон.
7. Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил, 2 июл Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил, 10-сон.
8. «Хусусий корхоналар тўғрисида» Конуни. 2003 й. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаш ахборотномаси 2004 йил 3-сон.
9. Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабр Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил, 1-сон.

10. Маҳсулот белгилари ва хизмат кўрсатиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил, 7 май Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашиниң ахборотномаси. 1993 йил, 6-сон.

11. Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил, 2 сентябр Конуни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашиниң ахборотномаси. 1993 йил 9-сон.

12. Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 24 апрел Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 4–5 сон.

13. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Конуни. 1991 йил 15 феврал (7 май 1993 йил ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган). Ўзбекистон Республикаси тадбиркорлик тўғрисида Конун хужжатлари. –Т.: «Иқтисодиёт ва хукуқ дунёси», 1999 йил.

14. Ўзбекистон Республикаси «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рафбатлантириш тўғрисида» Конун. 1991 йил 21 декабр. 1998 йил 29 августда ўзгартиришлар киритилган.

15. Озиқ-овқат маҳсулотларининг сифати ва хавфсизлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 август Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 9 сон.

16. Ўзбекистон Республикаси, 1998 йил, 30 апрелдаги Фермер хўжаликлари тўғрисидаги Конуни.

17. Ўзбекистон Республикаси 1998 йил, 30 апрелдаги Деҳқон хўжаликлари тўғрисидаги Конуни.

18. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Конуни 1998 йил 30 апрел.

19. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги корхоналарини санация қилиш тўғрисидаги 1997 йил 25 декабрдаги Конуни. Халқ сўзи 1997 йил, 15 январ.

20. Стандартлаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси 1997 йил, 28 декабр Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг ахборотномаси. 1994 йил 2-сон.

21. Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабр Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994 йил 2-сон.

22. Банкротлик тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрел Конуни. Халқ сўзи 2004 йил 2 июл.

23. Истеъмолчиларнинг ҳукуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрел Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ахборотномаси 1996 йил 5–6-сон.

24. Товар бозорларида монополистик рақобатни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабр Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 2-сон.

25. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги кооператив (ширкат хўжалиги) тўғрисида Конун. 1998 йил 30 апрел Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998 йил 5–6-сон.

26. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик ва табиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» 1999 йил 14 апрел Конуни. Халқ сўзи. 1999 йил, 29 апрел.

27. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил, 24 декабр Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси 1999 йил, 1-сон.

28. Инвестиция фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 24 декабр Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис ахборотномаси, 1999 йил 1-сон.

29. Реклама тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Конуни. Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999 йил, 1-сон.
30. Лизинг тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил, 14 апрел Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999 йил, 5-сон.
31. Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил, 14 апрел Конуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999 йил, 5-сон.
32. Фаолиятнинг айрим турларини лизинглаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси 2000 йил, 25 май Конуни. Ўзбекистон Республикаси молиявий Конунлари 8-сон. 2000.
33. Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Конуни. 2000 йил, 25 май. Ўзбекистон Республикаси молиявий Конунлари. 8-сон 2000.
34. Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил, 12 декабр Конуни. Халқ сўзи 2003 йил 13 декабр.
35. Ўзбекистон савдо-саноат палатасини ташкил қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил фармони.
36. Улгуржи ва чакана савдони либераллаштириш ҳамда уни ривожлантириш учун қулай шарт шароит яратиш чора тадбирлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 февралдаги фармони.
37. Улгуржи савдо корхоналари уюшмаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 6 мартағи Қарори.
38. «Ўзбекистон Республикасида 2006~2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 апрел Қарори.

39. Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш утун рўйхатдан ўtkазиш тартиботлари тизимини тубдан такомиллаштиришга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 20 август 2003 йилги Қарори.

40. 2003–2006 йилларда чакана савдо, умумий овқатланиш ва аҳолига майший хизмат кўрсатиш корхоналари тармоқдарини ривожлантиришга доир кўшимча чора тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13 феврал 2003 йилги Қарори.

41. Ўзбекистон Республикаси «Кичик корхоналар тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 26 феврал 85-сонли Қарор.

42. Ўзбекистон Республикаси «Хусусий тадбиркорлик тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 15 феврал 55-сонли Қарори.

43. «Кичик ва ўрта тадбиркорликни риаожлантиришни рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 май 32 сонли Қарори.

44. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарига солиқ солиш тартиби тўғрисида» 1998 йыл 16 апрел 153-сон Қарори.

45. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарига солиқ солиш тартиби тўғрисида» 1998 йил 10 апрел 153-сон қарорига ўзгаришишар киритиш ҳақида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 14 январ 20 сон Қарори.

46. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот (ицлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларини шакллантириш тартиби тўғрисида Низомни тасдиқлаш ҳақида» 1999 йил 5 феврал 54-сон Қарори.

47. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни ўзаклантириш тартиби тўғрисида Низомга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги 2003 йил 15 октябр 444 сон Қарори.
48. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
49. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
50. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг таъмойиллари. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
51. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Ф., Исроилов Б.И. Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳукуқ дунёси», 2003.
52. Абдукаримов Б.А. ва бошқалар «Корхона иқтисодиёти», Дарслик, Тошкент «Фан», 2005.
53. Абдукаримов Б.А. «Ички савдо иқтисодиёти». Дарслик., Т.: «Фан ва технологиялар», 2007.
54. Абдукаримов Б.А. Бозор иқтисодиёти шароитида бизнес – режанинг моҳияти. Маъруза матни, Самарқанд, 1997.
55. Абулқосимов Ҳ. Корхонанинг халқаро маркетинг фаолияти. –Т.: «Академия» 2002.
56. Акио Морита. Сделано в Японии. М.: «Знание», 1991.
57. Беа Ф.К., Диҳтла Э., Швейтцера М. Экономика предприятия. Учебник. –М.; Издательский дом «ИНФРА - М», 1999.
58. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. –Т.: «Ўқитувчи», 1996.
59. Буров В.П. и др. Бизнес план фирмы. М.: «ЭКМОС», 2000.
60. Ворст Й.; Ревентлоу П. Экономика фирмы. Учебник. (перевод с датского). М.: «Высшая школа», 1994.

61. Қозибеков Д.Е. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. –Т.: «Молия», 2003.
62. Головкова Н.С., Заболатная Н.В., Щербакова И.Г. Финансово-экономическое состояние предприятия: Учебное пособие. БУПК.
63. Гранаткин Ю.А., Истамов Д.И., Эргашев Х.К. Основы предпринимательства. Санкт-Петербург – 1993.
64. Давидяну Д.Б. Показатели и оценка эффективности экономики в условиях рыночных отношений (Макро и микро уровень). Ставрополь. «Кавказский край», 1998.
65. Дадабоев Ю.Д. и др. Экономика предприятия. Учебник. –Т.: Ферганский научный центр. 1998.
66. Захаров А.Н и др. Управление качеством продукции. Учебное Пособие, БУПК. Белгород. 2003.
67. «Инструкция по статистике численности и заработной плате работающих по найму». Утверждена Постановлением Микроэкономстата Республики Узбекистан №33 от 26 октября 1998 г.
68. Истамов Д.И., Гранаткин Ю.А., Мухаммедов М.М., Ходжаев Э.Н. Экономические безопасность предприятия и защита коммерческой тайны. Учебное пособие. Самарканд, 1995.
69. История менеджмента. –М.: «ИНФРА-М», 1997.
70. Йўлдошев Н.Ғ. Савдо корхонаси иқтисоди. Ўкув қўлланма. Т.: ТДИУ, 2005 й.
71. Кадзуми Татенси. Вечный дух предпринимательства. Киев. «Укрзаконвизасервис», 1992.
72. Как работают японские предприятия. –М.: «Экономика», 1989.
73. Киселев А.П. Теория и практика современного бизнеса. Киев «ЛИБРА», 1995.
74. Корхоналарнинг бозор модели. Маъруза матни. Кугбетденов А.Т., Абдукаримов Б.А. Самарканд, 2000.
75. Пардаев М.Ғ., Абдукаримов Б.А. Мехнат иқтисоди ва социологияси. Ўкув қўлланма. Самарқанд, 2002.
76. Пардаев М.Ғ., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил.

Ўкув кўлланма. I-II қисм. –Т.: «Иқтисодиёт ва хукуқ дунёси» нашриёт уйи, 2001.

77. Парниев У., Саламов Й. Бозор иқтисодиёти асослари ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш. –Т.: «Шарқ», 1996.

78. Райзберг Б.А. Основы экономики. Учебное пособие. М.: «ИНФРА-М», 2000.

79. Раицкий К.А. «Экономика предприятия». Учебник. –М.: ИНФА-М.1999.

80. Рубин Ю.Б. Бизнес и экономика. М.: «Знание», 1991.

81. Уразов К.Б. «Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиқقا тортиш». –Т.: «Иқтисодиёт ва хукуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004.

82. Севлинянц Г.Е., Хаджаев Э.Н. Предпринимательство в Республике Узбекистан. –Т.: «Мерос» 1993.

83. Современная экономика. Учебное пособие. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1996.

84. Сребник Б.В., «Экономика торговли». Учебник. М.: Высшая школа», 1998.

85. «Торговая дело: Экономика и организация». Учебник. –М.: ИНФА-М. 1997.

86. Сулаймонов Ш.С. Иқтисодиёт назарияси. Ўкув кўлланма. Ўш.1998.

87. Тадбиркорлик ва бизнес асослари. Ўкув кўлланма. Э.Н.Хожаев, Р. Г. Юнусова, Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Самарқанд Зарафшон. 1994.

88. Хейнс П. «Экономический образ мышления». Перевод с английского. М.: «Новости». 1991.

89. Чжен В.А. ва бошқалар. Хусусийлаштириш асослари. I том. –Т.: «Иқтисодиёт ва хукуқ дунёси» нашриёт уйи, 1996.

90. Чжен В.А. ва бошқалар. Гул ва молия бозорлари. II том. –Т.: «Бизнес каталог», 1996..

91. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор қонунияти асослари. III том. –Т.: «Бизнес каталог», 1996.

92. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор ва очик иқтисодиёт IV том. –Т.: «Бизнес каталог». 1996.

93. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор шаронтида миңтақаһынг тармок ғаракқиети. В том –Т.: «Бизнес каталог». 1997.
94. Эгамбердиев Э., Хұжакулов Х. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. –Т.: Маңынавият, 2003.
95. Экономика предприятия. Учебник. Коллектив авторов под ред. Гребнева А.И. –М.: «Экономика», 1997.
96. Экономика предприятия. Учебник. Коллектив авторов под ред. Проф. Горфинкеля В.Я., проф. Швандара В.А.М.:«ЮНИТИ», 2000.
97. Экономика предприятия. Учебник. Минск. Под ред. Хрипача В.А. Экономпресс, 2000.
98. Экономика предприятия. Тексты лекций. Махмудов Э.Х., Юлдашева Ш.М., Каландарова С.Г. ТДИУ. –Т.: 2000.
99. «Экономика предприятия (фирмы)». Учебник. Коллектив авторов. М.: ИНФРА-М. 2004.
100. «Экономика предприятия». Учебник. Под редакцией академика В.М. Семенова. ООО «Питер Пресс». 2007.
101. Экономическая теория. Учебник. –Т.: «Шарқ», 1999.
102. «Экономика торгового предприятия». Учебник для вузов. Коллектив авторов. М.: «Экономика», 1997.
103. «Экономика торговли». Учебник. Коллектив авторов. –М.: «Экономика», 1990.
104. «Экономика торговли». Учебник. Коллектив авторов. –М.: «Экономика», 1980.
105. Экономика торговли. Мұхаммедов М.М., Абдукаримов Б.А., Алтынбаев Р.И., Кутбетдинов А.Т., Учебное пособие. Самарканд, 1998.
106. Экономика предприятия. Раицкий К.А., Учебник. –М.: - НВЦ. «Маркетинг», 2000.
107. Статистические сборники Госкомстата Узбекистана: «Узбекистан в цифрах 2005»; «Узбекистан в цифрах 2006»; «Торговля в Узбекистане 2005»; «Торговля в Узбекистане 2006»; «Труд и занятость в Узбекистане 2006»; «Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане 2006».

МУНДАРИЖА

	КИРИШ.....	3
11-боб.	Савдода иш ҳақи	
11.1.	Иш ҳақи түшунчаси, моҳияти ва аҳамияти....	6
11.2.	Иш ҳақини ташкил қилиш қоидалари.....	15
11.3.	Иш ҳақининг шакллари, тизими ва ҳисоблаш усуллари.....	17
11.4.	Иш ҳақи фондининг таҳдили	35
11.5.	Иш ҳақи фондини режалаштириш.....	48
12-боб.	Муомала харажатлари	
12.1.	Харажатлар түшунчаси ва муомала харажатларининг моҳияти, табиати ва кўрсаткичлари.....	54
12.2.	Муомала харажатларининг таснифи.....	65
12.3.	Муомала харажатларига таъсир қилувчи омиллар.....	68
12.4.	Муомала харажатларини иқтисодий таҳдили..	71
12.5.	Муомала харажатларини режалаштириш.....	89
13-боб.	Савдо корхоналарининг даромади, фойдаси ва рентабеллиги	
13.1.	Савдо корхоналари даромадлари	
13.1.1.	Савдо корхоналари даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари.....	98
13.1.2.	Савдо корхоналари даромадлари таҳдили.....	104
13.1.3.	Савдо корхоналарида даромадларни режалаштириш ва прогнозлаш.....	108
13.2.	Савдо корхоналари фойдаси ва рентабеллигининг моҳияти ва аҳамияти	
13.2.1.	Фойда ва рентабелликни моҳияти ва аҳамияти.....	110
13.2.2.	Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар.....	116
13.2.3.	Фойда ва рентабелликнинг таҳдили.....	119
13.2.4.	Фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш.....	128
13.2.5.	Савдо корхоналарининг ижтимоий-иктисодий самарадорлигини моҳияти ва аҳамияти....	134

14-боб.	Оммавий овқатланиш ва учи таңкабий иқтисодий таасиғи	
14.1.	Оммавий овқатланиши мөхияти, функциялари ва вазифалари.....	138
14.2.	Оммавий овқатланиши иқтисодий туттарынди түрни да ахдамити.....	142
14.3.	Оммавий овқатланиши таңкабий шакловари ва корхоналарининг турлары.....	144
14.4.	Оммавий овқатланиш корхоналариний кўрсаткичлар.....	146
15-боб.	Оммавий овқатланиш корхоналарининг маҳсулоти ва товар эйланниши	
15.1.	Оммавий овқатланиш корхоналари товар айланниши кўрсаткичларининг хусусиятлари....	151
15.2.	Оммавий овқатланиш корхоналарининг товар айланниши ва маҳсулотлари йилаб чиқаришини таҳдили.....	153
15.3.	Оммавий овқатланиш корхоналаридан товар захираларининг хусусиятлари.....	161
15.4.	Оммавий овқатланиш корхоналаридан товар айлашини режалаштириш ва йилаб чиқартида дастури.....	163
15.5.	Оммавий овқатланиш корхоналаридан хом ашё таъминоти ва маҳсулотлари баланси.....	168
16-боб.	Оммавий овқатланиш корхоналари асосий фондлари ва айланма маблағларининг хусусиятлари	
16.1.	Оммавий овқатланишда асосий фондларининг хусусиятлари, уларнинг баҳоланиши ва кўрсаткичлари.....	174
16.2.	Оммавий овқатланишда айланма маблағларни мөхияти, шаклланиши, иншатилиши ва кўрсаткичлари.....	177
17-боб.	Оммавий овқатланиш корхоналарининг даромадлари, харажатлари фойдаси ва рентабеллими	
17.1.	Оммавий овқатланишда даромадларининг шаклланиш хусусиятлари.....	182
17.2.	Оммавий овқатланиш соҳаси харажатларининг хусусиятлари.....	187
17.3.	Оммавий овқатланишда фойда ва рентабеллик... Фойдаланилган ҳадбиётлар.....	190 203

ОГЛАВЛЕНИЕ

11 гл.	Введение.....	3
	Заработкая плата в торговле	
11.1.	Понятие, сущность и значение заработной платы.....	6
11.2.	Принципы организации заработной платы.....	15
11.3.	Формы, система и методика расчета заработной платы.....	17
11.4.	Анализ фонда заработной платы.	35
11.5.	Планирование фонда заработной платы.....	48
12 гл.	Издержки обращения	
12.1.	Понятие затрат и сущность, природа и показатели издержек обращения.....	54
12.2.	Классификация издержек обращения.....	65
12.3.	Факторы, влияющие на издержки обращения.....	68
12.4.	Экономический анализ издержек обращения.	71
12.5.	Планирование издержек обращения.....	89
13 гл.	Доходы, прибыль и рентабельность в торговле	
	Доходы торговых предприятий	
13.1.1.	Природа, сущность и виды доходов торговых предприятий.....	98
13.1.2.	Анализ доходов торговых предприятий.....	104
13.1.3.	Планирование и прогнозирование доходов торговых предприятий.....	108
13.2.	Сущность и значение прибыли и рентабельности торговых предприятий	
13.2.1.	Сущность и значение прибыли и рентабельности.....	110
13.2.2.	Показатели рентабельности и факторы, влияющие на них.....	116
13.2.3.	Анализ прибыли и рентабельности.....	119
13.2.4.	Планирование и прогнозирование прибыли и рентабельности.....	128
13.2.5.	Сущность и значение социально-экономической эффективности торговых предприятий.....	134

14 гл.	Экономико-организационная тавсифистика общественного питания	
14.1.	Сущность, функции и задачи общественного питания	138
14.2.	Роль и значение общественного питания в экономике.....	142
14.3.	Организационные формы и типы предприятий общественного питания.....	144
14.4.	Показатели предприятий общественного питания.....	146
15 гл.	Товарооборот и продукция общественного питания	
15.1.	Особенности показателей товарооборота предприятий общественного питания.....	151
15.2.	Анализ товарооборота и производства продукции в предприятиях общественного питания	153
15.3.	Особенности товарных запасов в предприятиях общественного питания.	161
15.4.	Планирование товарооборота в предприятиях общественного питания и их производственная программа.....	163
15.5.	Снабжения предприятий общественного питания сырьем и их продуктовый баланс.....	168
16 гл.	Особенности основных фондов и оборотных средств предприятий общественного питания	
16.1.	Особенности основных фондов предприятий общественного питания, их оценка и показатели.....	174
16.2.	Сущность, формирование, использования и показатели оборотных средств в общественном питании	177
17 гл.	Доходы, затраты, прибыль и рентабельности предприятий общественного питания	
17.1.	Особенности формирования доходов предприятий общественного питания.....	182
17.2.	Особенности затрат сферы общественного питания.....	187
17.3.	Прибыль и рентабельность в общественном питании.....	190
	Использованной литературы.....	203

CONTENTS

	Introduction.....	3
Chapter	Salary in trade	
	XI	
11.1.	Concept, nature and significance of salary....	6
11.2.	Organizational principles of salary.....	15
11.3.	Form, system and method in salary ac- counting.....	17
11.4.	Analysis of salary fund.....	35
11.5.	Planning of salary fund.....	48
Chapter	Distribution costs	
	XII	
12.1.	Expenses concept and substance, nature and indices of distribution costs.....	54
12.2.	Classification of distribution costs.....	65
12.3.	Factors, influencing to distribution costs.....	68
12.4.	Economic analyses of distribution costs.....	71
12.5.	Planning of distribution costs.....	89
Chapter	Income, benefit and profitability in trade	
	XIII	
13.1.	Incomes of trade enterprises	
13.1.1.	Nature, substance and types of incomes of trade enterprises.....	98
13.1.2	Income analysis of trade enterprises.....	104
13.1.3	Planning and forecasting of incomes of trade enterprises.....	108
13.2.	Substance and significance of benefit and profitability of trade enterprises	
13.2.1	Substance and significance of benefit and profitability.....	110
13.2.2.	Profitability indices and factors, influencing to them.....	116
13.2.3.	Benefit and profitability analysis.....	119
13.2.4.	Benefit and profitability planning and fore- casting.....	128

13.2.5.	Substance, function and indices of economic efficiency of catering enterprises.....	134
Chapter XIV	Economical – organizational characteristics in catering	
14.1	Substance, function and objectives of catering.....	138
14.2	Role and significance of catering economics.	142
14.3	Organizational forms and types of catering enterprises.....	144
14.4	Indices of catering enterprises.....	146
Chapter XV	Goods turnover and catering production	
15.1	Peculiarities of goods turnover indices of catering enterprises.....	151
15.2	Analysis of goods turnover and producing products of catering enterprises.....	153
15.3	Peculiarities stock – in-trade goods of catering enterprises.....	161
15.4	Goods turnover planning in catering enterprises and there products.....	163
15.5	Supply of catering enterprises with raw materials and their packaging.....	168
Chapter XVI	Peculiarities of capital assets and circulating assets of catering enterprises	
16.1	Peculiarities of capital assets of catering enterprises, their assessment and indices.....	174
16.2	Substance, formation, usage and indices of circulating assets of catering enterprises.....	177
Chapter XVII	Income, expenses, benefit and profitability of catering enterprises	
17.1	Income formation peculiarities of catering enterprises.....	182
17.2	Expense peculiarities in catering sphere.....	187
17.3	Benefit and profitability in catering enterprise.....	190
	References.....	203

Б.А.АБДУКАРИМОВ

ИЧКИ САВДО ИҚТИСОДИЁТИ

Тошкент – «Fan va texnologiya» – 2008

Мұхаррір:

М.Миркомилов

Тех.мұхаррір:

А.Мойдінбек

Мусақхан:

М.Хайитова

Компьютерда сағиғаловчы: Ш.Мирқосимова

Босишка рұхсат этилди 02.06 2008 й.

Бичими 60x84 1/16. «Tımez UZ» гарнитураси.

Офсет босма усулида босилди. Шартты босма табори 14,25.

Нашр табори 13,75. Тиражи 200.

Буюртма №80.

«Fan va texnologyalar Mərkəzinin
bosmaxonesi»da чөп этилди.

700003, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-йй.

5000.00

65,91/2544
A129

Абдукаримов Барат-Али Абдукаримович – 1947 йили 20 июнда Қирғизистонда Республикаси Ош вилояты, Сузоқ тумани, Бекобод қишлоғыда таваллуд топган.

1968 йили Самарқанд кооператив институтини (ҳозирги Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти) иқтисодиёт факультети «Иқтисодиёт» мутахассислиги бўйича тамомлаган.

1968–1970 йилларда Джалаюбод кооператив техникумida ўқитувчи, 1971 йилдан Самарқанд кооператив институти «Иқтисодиёт» кафедрасида асистент, бўлиб ишлаган.

1972–1975 йилларда Львов савдо институтида аспирантурада ўқиган. 1980 йили Москва кооператив институтидан номзодлик диссертациясини ёқлаган. 1976 йилдан Самарқанд кооператив институтидан асистент, катта ўқитувчи ва доцент лавозимида ишлаб келмоқда. Иқтисод фанлари номзоди, доцент.

1989–1998 йиллари факультет декани, 1998–2002 йиллари институтининг ўқув илмий ишлари проректори, 2002–2004 йиллари ўқув ишлари проректори, 2004–2005 йиллари ўқув-услубий ишлар бошқармаси бошлиғи, 2004–2006 йиллар малака ошириш факультети декани ва 2005 йилдан «Иқтисодиёт» кафедраси мудири.

2004–2007 йиллари Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти қошидаги K067.12.01 рақамли Ихтисослашган кенгаш аъзоси ва илмий қотиби бўлиб ишлаган.

Б.А.Абдукаримов 90 ортиқ илмий, ўқув-услубий ишлар муаллифи, жумладан 1 та дарслик, 4 та ўқув қўлланма ва 3 та монография.

ISBN 978-9943-10-117-3

A standard linear barcode representing the ISBN number 978-9943-10-117-3.

9 789943 101173